

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

शुक्लयजुर्वेदसंहिता

वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया ।

श्री म दु व्व टा चार्य वि र चि त म न्व भा ष्ये ण
श्री म न्म ही घ रा चार्य वि र चि त-
वे द दी पे न च स हि ता ।

तस्याः

२१-३० अध्यायात्मकं तृतीय खण्डम् ।

पण्डित धीरामसकलमिधशर्मणा संशोधितम् ।

VĀJASANEYI-SAMHITĀ,

of the

WHITE YAJURVEDA,

With the Commentaries of
Uvvata and Mahidhara,

PART III,

Containing Twentyone to Thirty Chapters,

Edited by

PANDIT RAM SAKALA MISRA.

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,

PROPRIETORS,

THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT.

BENARES CITY:

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,*

Benares.

1913.

एकविंशोऽध्यायः ।

इमं मे वरुण श्रुवी हवमाद्या च मृडय । त्वामवस्यु-
राचके ॥ १ ॥

इमन्मे । इमन्मेनानुवाकर्मणिकं हौत्रम् । प्रथमे वारुण्यौ
गायत्रीविष्टुमौ वारुणस्य इविषो याज्यानुवाक्ये । हे वरुण त्वं
मे मन इमं हवमादानं श्रुषि शृणु च अपरम् अद्य मृडय सु-
खय कालविलम्बनं मा कृयाः यतः अहम् अवस्युः आत्मनो-
ऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके । आचक इति कान्तिकर्मा ।
कामये ॥ १ ॥

प्रमन्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तनुनापतिम् ।

एकविंशोऽध्यायः वेददीपो वितन्यते ॥

का० (१९, ७, १३) इमे मे तत्त्वैत्येककपालस्य । अवमृयेष्टौ
वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥
वरुणदेवस्य गायत्रीविष्टुमौ शुनशोभदष्टे । हे वरुण ! त्वं मे मन
इमं हवमादानं श्रुषि शृणु शुश्रुष्विति ह्येधिः संहितायां ह्येधिः ।
च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये
आचक इति (निव० २, ६) कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः
अवननवः पालनमवतेरमुन् तदिच्छति अवस्युः सुपः आत्मनः
फ्यच् (पा० ३, १, ८) क्याच्छन्दसांति उपत्ययः आत्मनो रक्षण-
मिच्छन् त्वामिच्छानोत्यर्थः ॥ १ ॥

तत् त्वां यान्ति ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजं-
मानो इविर्भिः । अहेदमानो वरुणेह योऽस्युर्नशधन् मा
न आयुः प्रनोषीः ॥ २ ॥

तत्त्वा यामि ॥ २ ॥

व्याख्याता (१९, ४२) ॥ २ ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेहो अव-

यासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा
द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

त्वन्नः । अग्निवारुण्यौ त्रिष्टुभौ अग्निवरुणयोः स्विएकतो-
र्याज्यानुवाक्ये । हे अग्ने त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य
हेडः क्रोधम् अवयासिसीष्ठाः यसु उपक्षये । अस्यावपूर्वस्य
प्यन्तस्य लिङि रूपम् अवगमय । यजिष्ठः यष्टृतमः । वह्नितमः
बोद्धृतमो हविषाम् । शोशुचानः देदीप्यमानः । किञ्च अस्मत्
अस्मत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमु-
ग्धि मुञ्च ॥ ३ ॥

का० (१८, ७, १४) अग्निवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति । अघ-
भृषेष्टावेवाग्निवरुणयोः पुरोऽनुयाक्यायाज्ये । अग्निवरुणदेवत्ये
त्रिष्टुभौ घामदेवदृष्टे । हे अग्ने ! त्वं नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य
हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः नियत्तं यसु उपक्षये अवपूर्वस्य णिज-
न्तस्यास्याशीर्लिङि रूपम् । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि
दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु
मुचेर्ष्यत्ययेन शपः इत्युः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन्
यजिष्ठः अतिशयेन यथा यजिष्ठः तुरिष्टेमेयःस्विति तृचो लोपः ।
यह्नितमः यह्नीति घङिः अत्यन्तं वह्नितमः हविषां घोटा । शो-
शुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्षङ्ङन्ता-
च्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नो' अग्नेऽवमो भवती नेदिष्ठो अस्या उप-
सो व्युष्टौ । अवंपक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृष्टी-
कं सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

स त्वन्नः । हे अग्ने स स्वम् कृती कृत्या अवनेन नः अ-
स्माकम् अवमः अवितृतमः पालयितृतमः भव । अस्या उपसः
व्युष्टौ व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहनीति भावः । नेदिष्ठः अन्तिक-

तमश्च भव । रराणः रममाणः रा दाने । हविर्ददद्वा । नो-
ऽस्माकं वरुणम् अवयङ्क्व अवगत्य यज । अवपूर्वो यजतिर्ना-
शनार्थः इह तु धात्वन्तरयोगात्स्वार्यमेव वक्ति । ततः सुमृडीकं
सुखकरं हविः वीहि भक्षय । नः अस्माकं सुहवः स्वाहानः
एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! स त्वमस्या उपसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि
ऊती ऊत्या अचनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्टोऽन्तिकतमः स-
र्मापतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्ययः । यद्वा अवतीत्यधः
पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽधतमः तलोपश्छान्दसः । अत्यन्तमन्तिको
नेदिष्टः अन्तिकवाद्योनेदसाधाविति इष्टे परे नेदादेशः । किञ्च
रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयङ्क्व अवयज अवपूर्वाद्
यजतेलौटि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय
धी कान्तिव्याप्तिक्षेपप्रजनसादनेषु । किञ्च नोऽस्माकं सुहवः स्वा-
हान एधि भव स्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेति एकारः ॥ ४ ॥

महीमूषु मातरं० सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवंसे
हुवेम । तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीं० मुशर्माणमदितिं०
मुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

महीमूषु । आदित्यचरोर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ महीममह-
तीम् । ऊस्र निपातोपसर्गां छन्दःपरिपूर्तिफलौ । मातरं निर्मा-
त्रीं साधुव्रतानाम् । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं जायां पालयित्रीं
वा । अवसे अचनाय तर्पणाय वा हुवेम आह्वयाम् । तुविक्ष-
त्राम् । बहुक्षरुणां वा बहुक्षत्राणां वा । अजरन्तीं जरारहि-
ताम् उरूचीं बहुव्यञ्चनां मुशर्माणं कल्याणाश्रयां साधुसख्याम्
अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् ॥ ५ ॥

का० (१९, ७, १५) आदित्यस्य सुव्रामाणम् महीमूषु मातर-
मिति । आदित्यं चरुं यस्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीशान इत्यादावन्ते

चादित्यश्चरुक्तस्तस्य सुत्रामाणमिति (६) पुरोऽनुवाक्या महीम्
 प्विति याज्या । अदितिदेवत्या विष्टुप् । उ सु निपाती पादपूरणी
 संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य पत्वम् । घयमघसे अघितुं रक्षितु-
 मदिति हुयेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमादिति मही
 महतीम् । सुप्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् प्रतमिति (निघ०
 २, १) कर्मनाम । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम् । तुविशत्रां तु-
 र्पाति (निघ० ३, १) यदुनाम बहुसतात् प्राणशीलाम् । अजरन्ती न
 जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम् । उच अञ्जतीति उरूर्ची बहुगमन-
 शीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माभयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणी-
 ति शोभना प्रणोतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिरदीना
 देवमाता (निघ० ४, २२) ॥ ५ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं घामनेहसंꣳ सुशर्माणमदितिꣳ
 सुप्रणीतिम् । देवीं नावंꣳ स्वर्त्रिभ्रामनागसमस्रवन्ती-
 भारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

सुत्रामाणम् । साधु पालयित्रीम् पृथिवीम् पृथिवीमिव लु-
 ष्णोपमानमेतत् । घामनेहसम् घामिव वाहयित्रीं जीवनहेतुभूताम्
 सुशर्माणं शोभनाश्रयां वा । अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं
 सुप्रणेत्रीम् । देवीं यज्ञमयां नावम् । स्वरित्रां साधुकेन्दुवाला-
 म् अरित्रशब्दः केन्दुवालवचनः । अनागसमनपराधाम् अ-
 स्रवन्तीम् अपूर्यमाणामुदकेन । अनवच्छिन्नसाधुकर्मदायिनीमि-
 त्यर्थः । आरुहेम । स्वस्तये अविनाशाय ॥ ६ ॥

अदितिदेवत्या विष्टुप् ग-ऽङ्गात्तदृष्टा । देवीं देवसम्यन्धिर्नां नावं
 यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाधिनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्व-
 र्गं गच्छेमेत्यर्थः । कीदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्ठु प्रायते रक्षति सु-
 त्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । घां स्वर्गरूपां स्वर्गसेतुभूतामि-
 त्यर्थः । अनेहसमेह इति (निघ० २, १३) क्रोधनाम नास्ति एहो
 यत्र क्रोधरहिताम् । यद्वा लुष्णोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पा-
 लयित्रीं घामिवानेहसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् ।

अदितिमखाण्डितामर्दीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्टु प्रणयतीति सुप्रणी-
तिः साधुप्रणेत्री । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवा-
लवाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् (अमर० १, २, २७)
प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्त्र-
घन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां
दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्त्रवन्तीमिनांगसम् । शतारित्रां
स्वस्तये ॥ ७ ॥

सुनावम् । गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रु-
तेरुपकल्पना । कल्याणीं नावम् आरुहेयम् अस्त्रवन्तीम् अ-
च्छिद्राम् निर्दोषामित्यर्थः अनागसमपापाम् अभीष्टितार्थसाध-
नतत्परामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामा-
भिप्रायम् । स्वस्तये अविनाशाय । संसारसागरोत्तरणाय वा ॥७॥

स्वर्गसम्यन्धिनीं देवत्या गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्व-
र्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्यां नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोमनां नावं यज्ञरूपां स्व-
स्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायारुहेयमारुहेयं यज्ञं कु-
र्व्यामित्यर्थः । ईदृशीमस्त्रवन्तीमच्छिद्राम् । अनागसं निरपराधां
सर्वदृष्टामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्य-
र्थः । स्मार्त्ते नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा
रजांसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

आनः । मैत्रावरुणाः पयस्यायाज्यानुवाक्ये गायत्रीत्रि-
ष्टुभौ । आउक्षतम् आसिञ्चतम् नः अस्माकम् हे मित्रावरुणौ ।
घृतैः अक्षारोदकैः गव्यूतिम् गवि पृथिव्यामवनहेतुभूतं क्षेत्रं
गोमचारं वा । किञ्च मध्वा रजांसि । मधुस्वादोदकेन रजांसि ।
लोका रजांस्युच्यन्ते । तान् आ उक्षतम् । हे सुक्रतू । सु-
कर्माणौ ॥ ८ ॥

का० (१९, ७, १६) आ न प्र याहवेति परस्याया । अयत्
यादुदेत्य मित्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ
ना मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्रयाहवेति याज्या । मित्रावरुण
देवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणी दे
षो ! नोऽस्माक गव्यंनि यज्ञमार्गं घृतैर्युषामा उक्षतम् सजतं सि-
ञ्चतम् । यद्वा गवि पृथिव्यामृतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं घृतं गुह्योदके
सिञ्चतम् । किञ्च हे सुवन् ! शोभनं वतु कर्म ययास्ती हे सुव
माणौ ! मध्या मधुना रजासि लोकानाम् उक्षतम् अनित्यमागम
शासनमिति नुमन्नाच ॥ ८ ॥

प्र याहवा सिञ्चत जीवसे न आ नो गव्यंतिमुक्षतं
घृतेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्राव-
रुणा हवेमा ॥ ९ ॥

प्रयाहवा । प्रसिञ्चतम् अन्तर्भावितण्यर्थः । प्रसारयतम् ।
वाहवा वाह । किमर्थमिति चेत् । जीवसे नः । जीवनायास्मारु-
म् । बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणापेत्यर्थः । तत
आ उक्षतम् आभिमुख्येन सिञ्चतम् नः अस्मारुम् गव्यंतिम् ।
गवि पृथिव्यामृतिमवनम् जीवनहेतुभूतानि क्षेत्राण्यत्राभिमेतानि ।
तदर्थं हि दृष्टिः प्रार्थ्यमाना दृष्टार्था भवति । गोजातिविषयभू-
तां वा ऊतिम् अवनमार्गम् भक्षणमार्गाभिप्रायतो गोमवाटमिति
यावत् । घृतेनाक्षरोदकेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना । एव
मक्षारोदकेन सिक्कधान्यनिष्पत्तिहेतुना यज्ञं कुर्वाणम् मा माम्
जने पदे आश्रवयतं प्रकथयतम् इत्यमदादित्यमयाक्षीदिति । हे
युवानौ उच्छिन्नजरसौ । श्रुतम् आशृणुत मम हे मित्रावरुणौ ।
हवेमा हवान् आह्वानानि इमानि । श्रुत्वा चातिष्ठतमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

मित्रावरुणदवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुणौ ! हे युवा
ना ! युवानौ ! तरुणौ छिन्नजरसौ ! नोऽस्माक जीवसे चिर जी-
वनाय वाहवा वाह प्रसिञ्चतमन्तर्भूतण्यर्थं प्रसारयत जीवनविद्य

निगारणाय वाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं ग-
व्यृतिं क्षत्रं घृतेन जलेन वा उक्षतं सिञ्चतम् । भवत्सिक्तक्षेत्र-
निष्पन्नधान्यैः यज्विन मा मां जने जनपदे युवामाश्रयतम् आधा-
घयतम् इत्यमदात् इत्यमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृ-
द्धभाव आर्षः किञ्च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि धा-
हानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्त कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो
लुह् ॥ ९ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः
स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकृषं रक्षांषिसि सनेभ्यस्म-
द्युयवृक्षमी वाः ॥ १० ॥

वाजे—वाजेऽवत वाजिनो नो घनेषु विप्रा अमृ-
ता ऋतज्ञः । अस्य मध्यः पियत् मादयध्वं तृप्ता यात
पृथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

शन्नः ॥ वाजे वाजेऽवत वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये व्या-
ख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

का० (१९, ७, १७) वाजिनस्य शं नो वाजे-वाज इति । पय-
स्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे वाज
इति याज्या ॥ व्याख्याते (९, १६, १८) ॥ १० ॥ ११ ॥

समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः । गायत्री
छन्दं इन्द्रियं त्र्यविर्गौर्वयो दधुः ॥ १२ ॥

समिद्धो अग्निः । एकादश आमियः । अनराशंसा ऐन्द्रायाव-
योधसेऽनुष्टुभः समिद्चः सन्दीप्तः । अग्निः समिधा प्रयाजदेव-
तया । सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन । वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः ।
गायत्रीछन्दः त्र्यविश्च गौः वयः अवयः अनुचरत्वेन यस्य स
तथोक्तः । इन्द्रियं वीर्यं च । वयः सत्त्वमन्नं वा आयुर्वा इन्द्रे
दधुः निदधुः ॥ १२ ॥

पा० (१९, ७, १९) धायोघस आयुषः समिद्धो अग्निः समि-
धेति । धायोघसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एकादश प्राञ्च आ-
ग्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आग्नीदेवतया भ-
नुष्टुभः स्यस्याग्नेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो गौध एते त्रय इन्द्रे
इन्द्रियः योर्त्यं वयः सत्यमश्रमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृ-
शोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अति-
दीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः घरेण्यः घरणीयः सम्मजनीयः । कीदृशो
गौ ध्ययि, त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स ध्ययिः यद्वा पण्मासावधिः
कालोऽधिः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिर्व्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा
छन्द इन्द्रियं दित्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

तनूनपात् । तनूनामपान्नपान्नप्ता अग्निः । गौर्वा तनूः तस्य
नप्ता घृतम् । शुचिव्रतः उज्ज्वलकर्मा । तनूपाः सरस्वती च
उष्णिहा विभक्तिव्यत्ययः उष्णिक् छन्दः दित्यवाद् गौः एते
चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पीत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा प्रया-
जदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक् छन्दः
गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनू-
नपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशी सरस्वती
तनूपाः तनू शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाद् दित्यं
हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः । अनुष्टु-
पूछन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयोः दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिरग्निः । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह अग्निः ईड्यः
स्तोतव्यः । सोमश्च देवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनुष्टुपूछन्दः
पञ्चाविश्च गौः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुपूछन्दः

गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कोटशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः को-
टशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कोटशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽ-
नुचराः कालावशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥

सुवर्हिरग्निः पूषण्वान् स्तीर्णवर्हिरमर्त्यः । बृह-
तीछन्दं इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

सुवर्हिरग्निः । शोभनवर्हिः प्रयाजदेवताग्निः । पूषण्वान्
पूषणा संयुक्तः । स्तीर्णवर्हिस्तीर्णं वर्हिर्यस्य स तथोक्तः ।
अमर्त्यः अमरणधर्मा । बृहतीछन्दः त्रिवत्सश्च गौः एते
इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

शोभनं वर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वा-
र इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कोटशोऽग्निः पूषण्वान् पूषास्यास्ती-
ति पूषणा युक्तः स्तीर्णवर्हिः स्तीर्णं वर्हियस्य सः अमर्त्यः अनश्व-
रः कोटशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स-
त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो देवीर्दिशो ब्रह्मीर्ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्ति-
छन्दं इहेन्द्रियं तुर्यवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

दुरो देवीः । दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः छान्दसं संप्रसा-
णम् । देवीः देव्यः दिशश्च महीः महत्यः । ब्रह्मा च देवः बृह-
स्पतिश्च । पङ्क्तिश्च छन्दः । इहेत्यभिनयनिर्देशः । इह यज्ञावयवे
इह इन्द्रशरीरावयवे । तुर्यवाद् गौश्च इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महोम-
हत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्च छन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वह-
तीति तुर्यवाद् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रं इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उपे यही सुपेशामा विश्वे देवा अमर्त्याः । त्रिष्टु-
पछन्दं इहेन्द्रियं पण्डवाद् गौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

उपे यही । उपे इति द्विवचनसामर्थ्यात्सहचारितत्वाच्च द्वि-

तीया रात्रिर्गृह्यते । उपाश्च रात्रिश्च । किट्टयौ यद्दी महत्यौ ।
सुपेशसा साधुरूपे । विश्वे च देवाः अमर्त्याः अमरणधर्माणः ।
त्रिष्टुप्छन्दः । इह इन्द्रयज्ञयोः । षष्ठ्याद् च गौः षष्ठं भारं
वहतीति षष्ठ्याद् । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १७ ॥

उपे द्वियचनाद्दिन रात्रिश्च अमर्त्या विश्वे देवा त्रिष्टुप्छन्द
षष्ठं भार वहतीति षष्ठ्याद् गौ एते षष्ठ्येहेन्द्रिय वयश्च दधु षो-
ह्यौ उपे यद्दी महत्यौ । यह इति (निघ० ३, ३) महन्नामा
सुपेशसा शोभन पेशो रूप ययोस्ते सुपेशसौ सुरूपे विभक्ते-
राकार ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिपजेन्द्रेण सयुजा युजा । जग-
ती छन्दं इन्द्रियमनङ्गान् गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दैव्या होतारा अयं चाग्निः असौ च मध्यमः । भिपजौ
इन्द्रेण सयुजौ संयुक्तौ समानकार्यौ । युजा परस्परेण युक्तौ ।
जगतीछन्दः अनङ्गाश्च गौः एते इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १८ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अय चाग्निरसौ च मध्यमो धायुः ।
जगती छन्दं अनङ्गाश्च वहतीत्यनङ्गान् गौ एते चत्वार इन्द्र
य वयश्च दधु । किट्टयौ होतारौ भिपजा भिपजौ दैव्यौ इन्द्रेण सह
युज्येते सयुजौ सयुक्ती युजा परस्पर सयुक्ती ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः । विरा-
द् छन्दं इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

तिस्र इडा । तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती । भारती । मरुत-
श्च विशः इन्द्रस्य प्रजाः । विराद्छन्दः धेनुर्दोग्ध्री गौश्च । नका-
रधार्ये । एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्र प्रयाजदेव्य मरुतो विश इन्द्र-
प्रजा विराद् छन्द धेनु दाग्ध्री गोश्च नकारधार्ये एत पद् इहेन्द्र
इन्द्रिय वयश्च दधु ॥ १९ ॥

त्वष्टां तुरीषो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्वि-
पदा छन्दं इन्द्रियनुज्ञा गीर्णं वरो द्युः ॥ २० ॥

त्वष्टा तुरीषः तूर्णमापन्नः अद्भुतः अद्भुत इव महानि-
र्ययः । इन्द्राग्नी च पुष्टिवर्धनौ । द्विपदा च छन्दः । उज्ञा गौ-
र्णम् । नकान्धार्ये । उज्ञा मेक्ता च गौः । एते इन्द्रे इन्द्रियं व-
यश्च द्युः ॥ २० ॥

त्वष्टा प्रगाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः उज्ञा सेक्ता गौश्च पञ्चे-
न्द्रे इन्द्रियं वयश्च द्युः । कौटशाः त्वष्टा तुरीषं तूर्णमाप्नोति व्या-
प्नोति तुरीषः अद्भुतो महान् कौटशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टि-
धनादिषोषं वर्धयन्तौ पुष्टिवर्धनौ । नक्षार्यं ॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रनुवन् भगन् । ॥
कृष्णन्दं इहेन्द्रियं वशा वेहङ्गो द्युः ॥ २१ ॥

शमिता नः शमयिता इति शान्ते शमिता मन्त्र इति छा-
न्दसः प्रयोगः शमिता नः अन्मार्कं वनस्पतिः सविता च प्र-
नुवन् भगं धनम् । कृष्णं च छन्दः इहेत्यमिनयः इह इन्द्रे वशा
बन्ध्या गौः वेहञ्च विहन्ति रययति गर्भं या गौः सा तथोक्ता ।
इन्द्रियं वयश्च द्युः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रगाजदेवः सविता नूर्यः कृष्णन्दः वशा बन्ध्या
गौः वेहन् गर्भप्रो गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च द्युः । कौटशा
वनस्पति नोऽन्मार्कं शमिता शनयति सुषयति शमिता शमिता
मन्त्र इति छान्दसो णिञो लोपः । कौटशाः सविता भगं प्रनुवन्
धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहां यज्ञं वरुणः सुश्रुत्रो नैयुजं करत् । अति-
च्छन्दा इन्द्रियं बृहदप्रभो गौर्वयो द्युः ॥ २२ ॥

स्वाहा यज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भेषजं कन्त् कर्गेतु ।

कः करोतु । वरुणः सुशत्रुः । अतिच्छन्दाश्च छन्दः वृहस्प-
भश्च गाँः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २२ ॥

शोभन क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुशत्रुः शोभनक्षतत्राता वरुणः
स्याद्वा नामैकदेशे नामग्रहण स्याद्वाहृतिभिः प्रयाजदेवैः सह यत्र
भेषज यमलक्षणमौषधमिन्द्राय परम् करोतु । विश्व अतिच्छन्दाः
छन्द वृहत् महान् क्रवमः समर्थो गाँः वरुणश्च स्याद्वाहृतयोऽपि
पत चत्वार इन्द्रिय वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृतां स्तुताः । र-
थन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

वसन्तेन ऋतुना । वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या
अनुष्टुभः । वयोधसस्य पशोः । इन्द्रश्च वयोधा देवता । वस-
न्तेन ऋतुना सहायेन देवाः वसवः त्रिवृतास्तोमेन स्तुताः सन्तः
रथन्तरेण च पृष्टेन च सहायेन इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाग्यं
वयश्च दधुः । यद्वा वसन्तेन ऋतुना स्तुताः त्रिवृतास्तोमेन च
स्तुताः रथन्तरेण च पृष्टेन स्तुताः सन्तो वसवो देवाः स्वकी-
येन तेजसा इन्द्रे हविर्वयश्च दधुः । एवमुत्तरेष्वपि योग्यम् ॥ २३ ॥

पा० (१९, ७, २०) याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशप-
शूनां वसन्तेन ऋतुनेति । चत्वारोऽथोघने पशोषेव पशूनां यथाक्रम
वपादीनां याज्यानुवाक्या वपायागे वसन्तेनेति (२३) पुरोऽनु-
वाक्या प्रीप्सेणेति (२४) याज्या पशुपुरोडाशयागे वपाभिरिति
(२५) पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति (२६) याज्या हृदयादियागे हेम-
न्तेनेति (२७) पुरोऽनुवाक्या शशिरैणेति (२८) याज्येति सूत्रा-
र्थः । अनुष्टुभः पद् लिङ्गोक्तदेवता वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो
देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाग्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्था-
पयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण
पृष्टेन च स्तुता ॥ २३ ॥

प्रीप्सेणं ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुता । वृहता

यशसा बलं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २४ ॥

श्रीध्मेण ऋतुना । सहदेवाः रुद्राः पञ्चदशे पञ्चदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः पञ्चदशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः बृहता पृष्ठेन च सह । यशसा सह बलं हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा रुद्राः श्रीध्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनां दित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः वै रूपेण विशौजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २५ ॥

वर्षाभिर्ऋतुना । सह आदित्याः । स्तोमे सप्तदशे स्तोमेन सप्तदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्ठेन सह विशा च । ओजसा च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यां वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवं स्तुताः । वै राजेन श्रिया श्रियं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २६ ॥

शारदेन ऋतुना सह ऋभवो देवाः एकविंशे । एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः विराजेन च पृष्ठेन सह श्रिया च श्रियं च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋतुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन विराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतं स्तुताः । बलेन शर्कराः सहा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २७ ॥

हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः मरुतः त्रिणवे । त्रिणवेनेति
विभक्तिव्यत्ययः । त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । वलेन श-
करीः सह । करीरिति योनिनिर्देशः शाकरस्य । शाकरेणेति
विभक्तिव्यत्ययः । शाकरेण च पृष्ठेन सह । वलेन च सह ।
सहः हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रं वलेन सह महः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्ययश्च
दधुः । कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तु-
ताः शाकरीरिति शाकरस्य योनिनिर्देशः शाकरेण पृष्ठेन स्तुता
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शैशिरेण ऋतुना देवान्त्रयस्त्रिंशोऽमृतां स्तुताः ।
सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २८ ॥

शैशिरेण ऋतुना सह देवाः अमृताः त्रयस्त्रिंशो । त्रय-
स्त्रिंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः ।
सत्येन रेवतीः रेवतीरिति रेवतस्य योनिनिर्देशः । रेवतेन च
पृष्ठेन सह सत्येन च क्षत्रं हविश्च इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्ययः शक्तिं च
इन्द्रे दधुः दधतुः । कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन
स्तोमेन स्तुताः रेवतीरिति रेवतस्य योनिः रेवतेन पृष्ठेन स्तुता
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता यज्ञत् । ममिध्राग्निमिहस्पदेऽद्विचनेन्द्रं सूर-
त्यतीमिजो धृत्रो न गोधूमैः कुर्वन्लैभ्यजं मधु शप्येन
तेजं इन्द्रियं पयः सोमंः परिश्रुतां घृतं मधु व्यन्त्वा-
ज्यस्य होतृर्पजं ॥ २९ ॥

होता यज्ञत् । द्वादशाग्निस्तनूनपात्रराशंसयुक्ताः । त्रैपि-
कमश्विनरस्वतीन्द्रदेवच्यम् । देव्यो होता यज्ञत् यजतु । समिधा
प्रयाजदेवतयाग्निमवास्थितम् । इहस्पदे । इहा गौरुच्यते तस्याः

पद आहवनीये स्थाप्यते तदाभिप्रायमेतत् । गौः पदे । अवस्थितमाहवनीयमग्निम् । एताश्च । देवताविशेषाः यजतु । अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न नकारः सनुच्यार्थः प्रायः । अजो भूम्रो मेपश्च । गोभूमैः कुवलैश्च सहितः भेषजमत्र संपद्यते । मधुशर्षपैः न मधु च संपद्यते शर्षपरिक्कुरितवीहिभिः सहितः । तेजः इन्द्रियञ्च इन्द्रस्य यजमानस्य वा संपद्यते । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च सोममिति विभक्तिव्यत्ययः परिष्कृता सह घृतं मधु च व्यन्तु पिवन्तु । त्वमपि हेमनुष्यहोतः आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ २९ ॥

का० (१९, ६, १४) होता यक्षत् समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैपाल्लिपशोः । होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद् इत्यादयो द्वादश कण्डिकालिपशोः प्रयाजप्रैपाः स्युः ॥ द्वादशार्षाणां प्रयाजयाज्यानां प्रैपा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अग्निः । दैव्यो होता समिधाप्रयाजदेवतया सह अग्निमदियना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडस्पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं यचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेपश्च गोभूमैः कुवलैः बदरैः शर्षपैः अङ्कुरितवीहिभिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति नकारौ चार्थो इन्द्रायेति शेषः । कीदृशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिष्कृता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिवन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः ! त्वमपि आज्यस्य यज कर्मणि पृष्ठी यजतिर्दानार्थः अश्व्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

होता यक्षत्तनूनपात् सरस्वतीमिचिर्मैपो न भेषजं पथा मधुमता भरन्तश्विनेन्द्राय वीर्युं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोकमाग्निः पयः सोमंः परिष्कृता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतृर्यज ॥ ३० ॥

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम् । तनूनपातमिति विभक्तिव्य-
त्ययः । सरस्वती च । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्ठाद्यवहितं यत्पश्यते
तदिह कृतविभक्तिव्यत्ययं योज्यतेऽर्थसंग्रहात् । अश्विनो इ-
न्द्रश्च अविर्मेपो न भेषजम् । नकारः समुच्चयार्थीयो भिन्नरूपः
अविश्च भेषश्च भेषजम् इन्द्राय यजमानाय वा करोति । पथा म-
धुमता भरन् । पथा यज्ञमार्गेण मधुमता रसवता आत्मानम्भरन्
हरन् हवींषि च देवान्मति ह्यग्रहोर्भेदइन्द्रसि हस्येति हकारस्य
भकारः । वीर्यं चदरैरुपवाकाभिर्भेषजन्तोऽमभिः । उपवाकाभिः
इन्द्रयवैः तोऽमभिरङ्कुरितयवैः । वीर्यम्भेषजं करोति भेष एव ।
इन्द्राय यजमानाय वा अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रा इज्य-
मानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतः आज्यस्य
यज ॥ ३० ॥

एकाधिका अयाष्टे । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रा-
येति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारश्चार्थे । देव्यो होता तनूनपात प्रया
जदेव सरस्वतीमदियनो इन्द्रश्च यजतु । तत्र यागे अवि अज मे
पथ नश्चार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मान हरन्
सन् चदरैरुपवाकल उपवाकाभिरेन्द्रयवै तोऽमभिरङ्कुरितवीहि-
भियवैर्षा सहितो वीर्यं वीर्यंकर भेषजं भवति । अश्विसरस्वती-
न्द्रा देव्येन होत्रेऽज्यमाना पयभादीनि व्यन्तु हे होतः । त्वमपि आ-
ज्यस्य यज आज्य देहि ॥ ३० ॥

होता यक्षन्नराशंभं न नम्रहं पतिं सुर्या भेष
जं भेषः सरस्वती भियग्रथो न चन्द्र्याश्विनोऽधिपा इ-
न्द्रस्य वीर्यं चदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोऽमभिः पयः
सोमः परिस्रुतां घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ ३१ ॥

होतायक्षन्नराशंभं । देव्यो होता यजतु । नराशंसं न
नम्रहृम्पतिम् । व्यवहितपदकल्पना । नराशंसश्च । पतिमाधिप-

तिं जगतः । यज्ञो हि नराशंसः स आहुतिपरिणामद्वारेण जग-
द्विभक्तिं । नग्नहुम् सुरया सहितं नग्नहुं किण्वं च होता यज-
त्त्वित्यनुवर्तते । भेषजं भेषः । वषा इन्द्रस्येत्युपरिष्ठात् प्रैपस्य श्रू-
यते स इडानुपज्यते । भेषजम्भेषः इन्द्रस्य करोत्विति वाक्य-
शेषः । सरस्वती भिषक् इन्द्रस्य भवतु । रयो न चन्द्रश्विनोः ।
रयश्च भिषाग्निन्द्रस्य भवतु कथम्भूतो रयः । चन्द्री चन्द्रमिति
हिरण्यनाम तदस्यास्तीति चन्द्री । सुवर्णखचितः । अश्वि-
नोः सम्बन्धी ।

नन्वश्विनोः संबन्धिनो रयस्य कथम्भिषक्त्वं शृणु ।

आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते ॥

तमेव तु स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि सः ।

वषा इन्द्रस्य वीर्यं कुर्वन्त्विति शेषः । वषा इति बहुवचनो-
पदेशः । त्रिपशुविषयः । वदरैः उपवाकाभिः तोक्माभिः भेषज-
मिन्द्रस्य भवत्विति शेषः । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन हात्रेज्य-
मानाः पयःप्रभृतीनि पिवतु त्वमपि होतराज्यस्य यजः ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वतीं भिषक् भि-
षजेः अश्विनोः रयः रयञ्च यक्षत यजतु । कीदृशो रयः चन्द्री
चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । रयस्य यागोऽश्वि-
नोरेव तदुक्तम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते तमेव
स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सरस्वतीरथयोः प्र-
थमा द्वितीयार्थे भिषाजि प्रथमा षष्ठ्यर्थे । तत्र सुरया सह नग्नहुं
नग्नहुः किण्वः भेषः वषाः घहुत्वात्त्रिपशुसम्बन्धिन्यो वषा वदरैः
उपवाकाभिर्यवैः तोक्माभिश्च त्राहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं
भेषजं भवतु । अद्यादयः पयआदीनि पिवन्तु हे होतराज्यस्य यज
देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नग्नहुः सुराफन्दः । नकारौ
घार्थौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्यः ॥ ३१ ॥

होता यक्षदिदोदित आजुहानः सरस्वतीमिन्द्रं व-
लेन वर्धयन्पृथगेण गवेन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः
कर्कन्धुभिर्मधु लाजैर्न मासरं पयः सोमः परिमुता
घृत मधु व्यन्त्राज्यस्य होतर्यजं ॥ ३२ ॥

होता यक्षदिदोदितः । होता यजतु । इडा प्रयाजदेवतया
ईदितः स्तुतः सन् । किं कुर्वन् । आजुहानः सरस्वतीम् ।
सरस्वतीमाह्वयन् । अश्विनेन्द्रागेत्युपरिष्ठात्पस्य पठ्यते तदेत
त्पदद्वयमिह कृतत्रिभक्तिव्यत्ययं संबध्यते । उक्तञ्च ।

यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् ।

अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यस्य कारणमिति ॥

अश्विनौ इन्द्रश्च । किञ्च । इन्द्र बलेन वर्द्धयन् । ऋषभेण
गवा च इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्द्धयन् । मधु मासरं च उपादायेति
शेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजैश्च भेषजमिन्द्रस्य वर्द्धयन् । अ-
श्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रेज्यमानाः पयःपभृतीनि व्यन्तु
त्वमपि हे मनुष्यहीतराज्य यज ॥ ३२ ॥

देव्यो होता इडा इडा प्रयाजदेवता सरस्वतीमिन्द्रमादिता अ-
श्विनौ च यक्षत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च घेया च बलेन
वर्द्धयन् इडादीन् संबध्यन् यजतु । कौटशा होता ईदितः प्रायेणभि-
स्तुत आजुहान इडादीनाह्वयन् । तत्र यवैः लाजैश्च साहित मधु
मासरमादन निष्ठाव च इन्द्राय इन्द्रिय वीर्यंकर भेषजं भवति ।
अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमाना पयसादीनि पिबन्तु हे हात ।
त्वञ्च यज ॥ ३२ ॥

होता यक्षद्वयर्हिरूर्णम्रदाभिपङ्नासंत्या भिपङ्गा
श्विनाश्रु शिशुमती भिपङ्घेनुः सरस्वती भिपङ्गा
दुह इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिमुता घृत मधु व्य-
न्त्राज्यस्य होतर्यजं ॥ ३३ ॥

होता यज्ञद् वह्निर्ऋणम्प्रदाः होता यजतु प्रकृता देवताः ।
 वह्निश्च प्रयाजदेवता ऊर्णप्रदाः ऊर्णाप्रद इति प्राप्त ऊर्णं प्रदा इति
 छान्दसो लिङ्गविपर्ययः । ऊर्णेव मृदुभिर्गम्भवतु इन्द्राय । भिप-
 र्ग्वेद्य उक्तः । नासत्या भिपजाश्विना । नामत्या नाशिकाप्रभ-
 वाश्विना भिपर्जा भवतामिन्द्रम्य । अश्वा वडवा शिशुमती घे-
 नुश्च भिपगिन्द्रम्य भवतु । इत्यम्भूता हि सा दक्षिणापद्यते ।
 कस्मात्पुनरेवमाशास्यत इत्यत आह । यतः सरस्वती भिपर्कू
 स्वयमेव दुहे दोग्धि इन्द्राय भेषजम् । अतो यूयमपि भिपर्जा
 भवयेति । अश्विं सरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृ-
 तीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता ऊर्णप्रदाः ऊर्णमिव प्रदायः वह्निः प्रयाजदेव भिप
 जा भिपर्जा वैश्वो नामत्या न असत्या सत्यरुपा शश्विना अश्विनौ
 सरस्वती सरस्वतीश्च यज्ञन् यज्ञतु । नत्र शिशुमती यालकोपेता
 अश्वा घड्या भिपर्कू घेनुः भिपर्कू च इन्द्राय भेषजमीपद्य दुहे दु-
 ग्धे पूर्यति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्मनेपदैष्वि-
 ति तलोपः । ते पयश्चादीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

होता यज्ञद्दुरो दिशः कवप्यो न व्यचस्वतीर-
 श्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसीदुधे दूहे घेनुः
 सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजपञ्चकं न ज्योतिरिन्द्रियं
 पयः सोमः परिच्युता घृतं मधु व्यन्तयाज्यस्य होत-
 र्यज ॥ ३४ ॥

होताय ऋद्दुरोदिशः । होता यजतु । दुरः द्वार इति प्राप्ते
 छान्दसं संप्रसारणम् । द्वारापीति लिङ्गव्यत्ययेन पर्यायः ।
 कथम्भूता यत्रगृहद्वारः । दिशः कवप्यो न व्यचस्वतीः । लुप्तो-
 पमानमेतन् । दिश इव याः कवप्यः समुपिराः । व्यचस्वतीः

व्यञ्चनवत्यः गमनवत्यश्च याः । अश्विभ्यां न दुरो दिशः । अ-
श्विभ्याश्च वा अधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो दिश इव वभूवुः । इन्द्रो
न रोदसी दुधे । इन्द्रश्च वा अधिष्ठाय रोदसी घावापृथिव्यां
दुहे । हकारस्य घकारः । दुग्धवान् । याथाधिष्ठाय दुहे धेनुर्भू-
त्वा सरस्वती अश्विनौ च । कस्मै दुहे ऋश्च दुह इत्यत आह ।
इन्द्राय भेषजं शुक्रं ज्योतिश्च इन्द्रियञ्च दुहे । अश्विसरस्व-
तीन्द्राय पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य
यज ॥ ३४ ॥

द्वैष्यो होता दुरो द्वार. प्रयाजदेवो इन्द्रः इन्द्र सरस्वती सरस्व-
तीमाश्विना अभिघ्नौ च यज्ञत् यजतु नकाराश्चार्थां द्वारशब्दस्य
सम्प्रसारणम् । कीदृशीं द्वार दिश दिश इव सावकाश कवप्य-
सन्नुपिरा अत पय व्यचस्वतो. व्यचो व्यचन गमन विद्यते वामु
ता. गमनवत्यः । दिशो द्विफतुल्या दुरो द्वार अश्विभ्या सहिताः
सत्यो रोदसी घावापृथिव्यां इन्द्राय भेषजमौषध दुहे दुग्धे । की-
दृशीं रोदसी दुधे दुह कघञ्चेति हकारस्य घकार । दुहे इत्यथ
तलोपश्च घचनन्यत्यय दुहते रोदसीभ्या सकाशादिन्द्रायौषध दु-
हते इत्यर्थः । अरुधित चेति द्विकर्मस्त्वम् । सरस्वती च धेनु-
र्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्रं शुक्रं ज्योतिरिन्द्रिय रीप्यञ्च दुहे दुग्धे ।
अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

होतां यक्षन् सुपेशसोपे नक्तं दिवाश्विना समं-
ज्ञाते सरस्वत्या त्विपिमिन्द्रे न भेषजं च येनो न रजं
सा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिसृता घृतं
मधु व्यन्त्याज्यस्य होतर्यजं ॥ ३५ ॥

होता यज्ञत्सुपेशसोपे । होता यजतु सुपेशसामुरूपे । उपे
इति द्विवचनोपदेशाद्राग्निश्च उपाश्च गृयेते । नक्तन्दिवा रात्रौ च
अहनि च । यां चाश्विनौ समज्ञातः संश्लेषयतः सरस्वत्या
सहितौ । त्विपिन्दीप्तिम् इन्द्रे । इन्द्रभेषजश्च संश्लेषयतः तौ च

होता यजतु । यश्च श्येनः रजसा । रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः ।
ज्योतिषा हृदा हृदयेन । श्रिया न नकाराः सर्वे समुच्चयार्थी-
याः । इहानुवाके प्रायसः । श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे
समनक्ति । तश्च होता यजतु ॥ अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन हो-
त्रा इज्यमानाः पयः प्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतरा-
ज्यस्य यज ॥ ३५ ॥

होता सुपेशसा सुरूपे उपे द्विवचनाद्वात्रिश्च नक्तोपे प्रयाजदेवौ
सरस्वत्या साहितौ अश्विनो च यस्तु । तो चाश्विनौ नक्तं दिवा
दिने च रजसा ज्योतिषा रज शब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तेन श्रि-
या च सह मासर भेषज मासररूपमोपघ श्येनः श्येनपत्र त्विपि का-
न्तिश्च इन्द्रे समजाते सश्लेषयतः नकाराश्चार्थाः । ते पयभादीनि
व्यन्तु हे होतः । त्व यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षदैव्या होतारा भिपजाश्विनेन्द्रं न जा-
गृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूपं सरस्वती भिपक्
सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु
व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ ३६ ॥

होता यक्षदैव्या होतारा । होतारौ अयश्चाग्निरसौ च मध्य-
मः । भिपजौ अश्विनौ इन्द्रन्न इन्द्रश्च होता यजतु । जागृवि दि-
वा नक्तं न भेषजैः शूपं सरस्वती भिपक्सीसेन दुह इन्द्रिय-
म् । या चैषा सरस्वती भिपक् जागृवि । स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता
जागरणशीला विभक्तिलोपः । दिवा नक्तञ्च भेषजैरोपधैः शूप-
म्लम् सीसेन च दुहे दोग्धि । इन्द्रियञ्च इन्द्रार्थम् । ताश्च दै-
व्या होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः
पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज ॥ ३६ ॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं अग्निरसौ च
सीसेन वृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लृ लोपस्त आत्मनेपदेश्यति तलोपः

इन्द्रियाधम् । कीदृशी सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जाग
रणशीला स्वशार्थ्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां मुलुमिनि संलुक् तां च
दैव्यो होता यजतु । अद्वयादयः पयसादीनि व्यन्तु हे होत !
त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्नभेपजं त्रयस्त्रिधातवोऽप-
सो रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भारती वाचा
सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिशु-
ता घृतं मधु व्यन्त्याज्यस्य होतुर्यजं ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीः । होता यजतु तिस्रो देवीः वक्ष्यमाणः ।
न भेपजम् त्रयस्त्रिधातवोऽपसः । नकारस्समुच्चयार्थीपो भिन्न-
क्रमः । भेपजश्च या इन्द्रे कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु । त्रयः ।
पशवः त्रिधातवः । आश्विनो भूमन्त्रः । सारस्वतो मेपः ऐन्द्र
ऋषभः । इति त्रयः पशवः । प्रधानाद्गोपापद्भिस्त्रिधातुपशुः ।
अपसः अपस्विन इति माप्ते छान्दसो मतुपो लोपः । कर्मवन्तः ।
अप्रयो वा त्रयस्त्रिधातवः । रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भा-
रती । पे च । इन्द्रे रूपं हिरण्यं । कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु ।
के ते इत्यत आह । अश्विनो इडा च भारती च । वाचा सर-
स्वतीमह इन्द्राय दुह इन्द्रियम् । या च वाचा त्रयीलक्षणया सर-
स्वती महः महत्वम्पूजामिन्द्राय दुहे दौग्धि इन्द्रियञ्च । ताश्च हो-
ता यजतु अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःमधु-
तीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज ॥ ३७ ॥

ती चार्थी दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः
प्रयाजदेवी इन्द्रे इन्द्रमदिना अदिनौ च यक्षत् यजतु । या सर-
स्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेपजमौषधं हिरण्यय होतमानं रूपं च
महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रि-
धातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाद्गोप-

यद्वलक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आदिव
नो घृन्नः सारस्वनो मेघः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः
अप इति कर्मनाम (निघ० २, १, १) विनो लोपः अगस्वि-
नः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेज्यरूपेन्द्रियमहामि इन्द्राय दुग्धे ।
तेऽश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज
घृतं देहि ॥ ३७ ॥

होता यक्षन् सुरेतंसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमि-
न्द्रमश्विनां भिषजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं
वृको न रभसो भिषग्यज्ञः सुरया भेषजं श्रिया न
मासरं पयः सोमः परिश्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य
होतृर्यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षन्सुरेतसम् । होता यजतु । सुरेतसं शोभनं रेतः
उदकलक्षणं यस्य शोभनं होतस्य रेतः यदुदकम् यथा सुष्ठु
रेतो यस्मात्तं पुंसो रेतः कारणभूतम् । ऋषभं वर्षितारम् ।
नर्यापसम् नरेभ्यो हितन्नयं तद्यस्य अपः कर्म स नर्यापसः
तन्नर्यापसन्त्वष्टारम् दैव्यो होता यजतु । किञ्च । इन्द्रमश्विना
भिषजन्न सरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौ भिषजञ्च सरस्वतीं दै-
व्यो होता यजतु । केन यजतु । ओजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न
रभसो भिषक् । नकारः समुच्चयार्थायः । ओजश्च जूतिर्जवः
इन्द्रियश्च यो वृकः सरभस सोद्यमो दक्षः भिषक् तेन यजतु ।
सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्ति इत्यत एवमुच्यते । यसः सुरया
भेषजं श्रिया न मासरम् । तथा मासरमुपादाय सुरया च यज-
तु । यज्ञो भेषजं श्रिया सह इन्द्रे यजमाने वा । अश्विसरस्व-
तीन्द्राश्च दैव्येन होत्रां ईज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि
हे मनुष्यहोतः आज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

नकाराश्चार्थाः होता त्वष्टारं, प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ

सम्सर्ता भिषजञ्च यक्षत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं
रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तं यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मा-
त्त पुंसो रेत कारणभूतम् ऋषभं वषितारम् नयापसं नरेभ्यो हितं
नर्त्यमप कर्म यस्य स नर्त्यापाः तम् । केन यजतु तदाह रभसः
सोद्यमो भिषग्वैचभूतो यो वृक तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृक
लामानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मा-
स्वत् तेन च यजतु । एवञ्च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वी-
र्यं श्रिया सह यशधेन्द्रे भवन्त्विति शेषः अदव्यादयः पयभ्रादी-
नि व्यन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिं च शमितारं च शतक्रतुं भीमं
न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भाम् च सर-
स्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः पारिव्रुना
घृतं मधु व्यन्त्याज्यस्य होतर्वज्रं ॥ ३९ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिम् । होता यजतु । वनस्पतिं शमितारं
शतक्रतुम् बहुकर्माणम् । भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रम् । भीमं
भयानकम् मन्युं क्रोधात्मानम् । राजानमरण्यानाम् पशूनां
व्याघ्रञ्च होता यजतु । नमसाश्विना नमसा हविषा । अश्विनी
च होता यजतु । भामं सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियम् ।
या च भामं क्रोधम् । सरस्वती भिषक् इन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रि-
यञ्च ताञ्च दैव्यो होता यजतु । अस्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन
होत्रेज्यमानाः पयःप्रमृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्य-
स्य यज ॥ ३९ ॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशोपेणाजिघ्रन्तीति व्याघ्रः
व्याघ्रमिव राजान शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनी सरस्वती सरस्वती-
ञ्च नमसा अग्नेन यक्षत् यजतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां
संस्कर्तारं यूपरूपेण भीम भयङ्कर मन्यु क्रोधात्मानम् । भिषक् वै-
द्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भाम क्रोधामिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दो-

ग्धि । ते घनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयमादीनि पिवन्तु हे
होतर्यज ॥ ३९ ॥

होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य स्तोकानां स्वाहा
मेदसां पृथक् स्वाहा छागमश्वभ्यां स्वाहा मेपं
सरस्वत्यै स्वाहं ऋषभमिन्द्राय सिंहाय सहस इ-
न्द्रियं स्वाहाग्निं न भेषजं स्वाहा सोममिन्द्रियं
स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजां प-
तिं स्वाहा घनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं स्वाहा
देवा आज्यपा जुषाणो अग्निभेषजं पयः सोमः परि-
सृता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ ४० ॥

होता यक्षदग्निं स्वाहा । देव्यो होता यजतु । अग्निं प्रयाज-
देवतां वा आहवनीयं वा । स्वाहाज्यस्य स्तोकानां सुष्ठु
आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकानां स्तोका विष्णु-
पः । स्वाहा मेदसां पृथक् । शोभनमाह यजमानः मेदसां वपा-
सम्बद्धानाम् पृथक्पृथक् । वपाःश्रप्यमाण आज्येनाभिघार्यन्ते
तदभिप्रायमेतद् । स्वाहा छागमश्वभ्याम् । छागमेपर्षभशब्दाः
पशुवचनाः शोभनमाह यजमानः छागपशुमश्वभ्याम् । शोभ-
नमाह मेपं सरस्वत्यै च स्वाहा ऋषभमिन्द्राय । शोभनमाह
यजमानः ऋषभम् इन्द्राय । कयम्भूताय इन्द्राय । सिंहाय अ-
भिभवित्रे । सहसे वलात्मकाय च । किं भूतमृषभम् इन्द्रियम्
इन्द्रियात्मकमिति सामानाधिकरण्यात्सम्बन्धः । स्वाहाग्निभे-
षजम् आज्यभागौ सुआह यजमानः अग्निश्च भेषजम् । स्वाहा
सोममिन्द्रियम् । सोभनमाह यजमानः सोममिन्द्रियात्मकम् ।
स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणम् भिषपाम्पतिम् । पशुपु-
रोडाशदेवताः । सुआह यजमानः । इन्द्रं सुत्रामाणम् सवितार-

श्च । ऋणम्प्राणात्पतिश्च । स्वाहा वनस्पतिम् प्रियम्पायो
 न भेषजम् । सुआह यजमानः वनस्पतिम् प्रियम्पायश्चाक्षम्
 भेषजश्च । पशुदेवतानां वनस्पतिम् । स्वा देवा आज्यपाः ।
 प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः शोभनमाह यजमानः देवा
 आज्यपाः ईज्यमाना वै देवा उत्तमे प्रयाजे स्पर्शन्त इत्यतो विभं
 क्तिव्यत्ययोऽत्र न कृतः । श्रुतिस्तु । देवा ह वा ऊचुर्न
 विजितमेवानुसर्वं यज्ञं संप्र स्यापयेत्युपक्रम्य त उत्तमे प्रया
 जे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं संप्र स्यापयन्नित्याह । अतः स्वा-
 हाकाराः समाप्तिवचनाः समाप्तिवचनत्वाच्च स्वाहाकाराणां-
 देवतापदस्य चतुर्थ्या भवितव्यम् । स्वाहा देवेभ्य इत्ययं म
 फारः । जुपाणो अग्निभेषजम् । जुपाणः सेवमानः अग्निः भेष-
 जमोपधम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु । अश्विनरस्वतीन्द्रा-
 श्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनु-
 प्य होतराज्यस्य यजः ॥ ४० ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यज्ञं यजतु । किञ्च भा
 ज्यस्य घृतस्य स्वाकाना विप्रुषा स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं वदति
 ष्वचोऽतास्तिड इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घं द्रुयो रूपम् यजमा
 न इति शेष यजमानो घृतविन्दुन् शोभनान् वदतीत्यर्थं कर्मणि
 पठ्ठी । मेदसा घषासम्बन्धिना पृथक् स्वाहा घषासम्बन्धिमेदासि
 समीचीनातीति पृथग्वदति । आम्बभ्यामाश्रिनोरर्थे छाग शोभन
 माह । सरस्वत्यै भेष शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रिय चौर्य्यप्रदसृपभ ह्यु
 आह कीदृशायेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मे श-
 वृणामभिभावित्रे तथा सहसे बलात्मकाय । भेषजं हितकारिणमग्निश्च
 सु आह नक्षार्थे इन्द्रिय चौर्य्यप्रदश्च साम ह्यु आह एतावन्नापोमा
 धान्यभागी सु आहेत्यर्थं । सुष्ठु श्रायते सुत्रामा त सुत्रामाणमि
 न्द्र सवितार भिषजां वैद्यानां पतिं ऋणञ्च सु आह पशुपुरोडा-
 शदेवता सु आहेत्यर्थं । प्रियमिष्ट पाथोऽन्नमन्नभूत भेषजश्च पशु-

देवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः । आज्यपा दे-
वा आज्यपान् देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः ।
स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्त्ता देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवा-
नु सर्वे यज्ञं सऽस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव
यज्ञऽ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुते समातिवचनाः स्वाहाकाराः ।
भेषजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरदिसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन
होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज । ४०॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसो जुषे-
तां ७ हविर्होतर्यजं । होता यक्षत्सरस्वतीं भेषस्य व-
पाया मेदसो जुषतां ७ हविर्होतर्यजं । होता यक्षदि-
न्द्रमृषभस्य वपाया मेदसो जुषतां ७ हविर्होतर्यजं ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य त्रयो वपानां प्रैषा यथालि-
ङ्गम् । दैव्यो होता यजतु । अश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः ।
स्नेहप्रकृतिर्मेदः । तौ चेज्यमानौ जुषेतां हविः त्वं च हे मनुष्य
होतर्यज । होता यक्षत्सरस्वतीं भेषस्य । जुषतामित्येकवचनवि-
शेषः । होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य । सममन्यत् ॥ ४१ ॥

का० (१९, ६, २२) होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रै-
षा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम्
होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एकक-
ण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां
प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य ध्याधिका प्रथ-
मतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इज्य-
मानौ तावदश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्प्रन्धि हविर्जुषेतां
सेवेताम् मेदः स्निग्धभागः । हे होतर्यज ॥ होता सरस्वतीं यक्षत्
सा भेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे होतः ! त्वं यज ॥
होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हावेर्जुषताम् ।
हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रं ७ सूत्रामाणमि-

मे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेपैर्ऋषभैः सुताः शष्पै-
र्न तोकमभिर्लाजैर्महस्वन्तो मदा मासरेण परिष्कृताः
शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्च्युतस्तान्
शिवना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा घृत्रहा जुपन्तां सोम्यं
मधु पिवन्तु मदन्तु व्यन्तु होतुर्यजं ॥ ४२ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीम् । ग्रहाणां प्रैषः । दैव्यो हो
ता यजतु अश्विनौ च सरस्वतीञ्च इन्द्रञ्च सुरामाणम् एवं होता-
रमुक्त्वा अथेदानीमध्वर्यूनाह । हे अध्वर्यवः इमे सोमाः सुरा-
माणः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा सुरामया वा । छागैर्न मेपैः
ऋषभैः सुताः । नकाराः सर्वे समुद्ययार्थीयाः । छागश्च मेपै-
श्च ऋषभैश्च सुता अभिपुताः समयाकृताः । शष्पैश्च तोकमाभि-
श्च लाजैश्च महस्वन्तः महाभाग्ययुक्ताः महातर्पणीयाः । मा-
सरेण परिष्कृताः । सम्पर्युषेभ्यः करोती भूपणे सुद । मास-
रेण अलङ्कृताः । शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसा सत्यु-
क्ताः अमृताः अमृतकल्पाः प्रस्थिताः होमाभिमुखीभूताः वः यु-
ष्मत्सम्बन्धेन । इत्यध्वर्युनिषयम् । मधुश्च्युतः मधुक्त्रवाः मधुस-
रणाः तानेतान्सोमान् अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुरामा ।
साधुत्राणः घृत्रहा जुपताम् जुपित्वा च । सोम्यं सोममयम्मधु
पिवन्तु च मदन्तु च व्यन्तु च । स्वमपि हे मनुष्यहोतुर्यज ॥४२॥

का० (१९, ६, २३) ग्रहाणां चतुर्य । होता यक्षदश्विनौ सर-
स्वतीमिन्द्रमिति चतुर्या ग्रहाणां प्रैष ॥ होता यक्षदश्विनौ सरस्व-
ता सुष्ठु राक्षितारामिन्द्रश्च यक्षत् यजतु । एव होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह
हे अध्वर्यव ! इमे सोमा वो युष्माक युष्माभि सुता अभिपुता ।
कहिशा सोमा छागर्भैर्वैऋषभैश्च सुरामाण सुष्ठु रमयन्ति ते सु-
रामाण रमणीया रमतेरनण्प्रत्यय पशुभि हृत्वा रमणीया नौ

घार्थं सुराग्रन्तः सुरामयां वा । तथा शप्यैः तोक्मभिर्धवाङ्कुरैर्ला-
 जैश्च महस्वन्तः तेजोयुनाः । मदाः मद्यन्ति तर्पयन्तीति मदाः ।
 मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पूर्युपेभ्य इति (पा०
 ६, १, १३७) सुद् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः
 अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुदद्यु-
 तः मधु ध्योतन्ते ते मधुम्नाविणः । अदिग्नां सरस्वती सुग्रामा वृष-
 हा वृत्रामुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुपन्तां सेवन्तां सोम्यं म-
 धु पियन्तु मदन्तु वृष्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्मक्षयन्तु वा । हे
 होतः । त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

• होता यक्षदश्विनौ छागंस्य हविष आत्तामद्य मं-
 ध्यतो मेद् उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पारुपेय्या शुभो
 घस्तां नूनं घ्रासे अज्राणां यधंसप्रथमानां सुमत्क्षरा-
 णां शतरुद्रियाणामग्निप्रात्तानां पीवोपवसनानां
 पाद्वतः श्रोणिः शिनामत् उत्सादतोऽङ्गादङ्गादध-
 चानां करत एवाश्विना जुपेतां हविर्होतुर्यज ॥ ४३ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य । मैपः । होता यजतु । अश्वि-
 नौ छागस्य छागाद्गस्य तावदश्विनौ छागसम्बन्धिनः हविषः आ-
 त्ताम् । अद् भक्षणे । अभक्षयताम् भक्षितवन्तौ । अद्य अस्मि-
 न्यत्रि । मध्यतो मेद् उद्भृतम् उदरमध्यतो वपालक्षणमेदः
 उद्भृतम् ह्यग्रहोर्भः छन्दसि इत्येति भकारः । पुरा-द्वेषोभ्यः
 पूर्वमसुररक्षोभ्यः यज्ञद्वेषोभ्यो वा । पुरा च पारुपेय्याशुभः पुरुपा-
 र्थम् गृह्यते इति पारुपेयी गृप् तस्याः पारुपेय्याशुभः इडाया इ-
 त्यर्थः । नहि वपायागे इडा विद्यते । यावेवं वपाहविष आ-
 त्तान्ताविदानीं घस्ताम्भक्षयताम् अद्गानां स्वयंशभूतमिति
 शेषः विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । नूनं निश्चयेन । किम्भूताना-
 मद्गानाम् घ्रासे घ्रासे अज्राणाम् अवदात्तानाम् घ्रासेयैरजितं

स्वेच्छपा यामे वा यान्यजराणि स्युः । यवसमथमानां यवसाना-
मघ्नानां यानि प्रथमानि संसृहत्तयात् । एतद्दे परममन्त्रार्थं य-
न्मांभिमिति श्रुतिः । सुमत्सराणाम् । सुमत्स्वयमित्यर्थः । स्वय-
मेव यानि क्षरन्ति अदितानि । अतरुद्रियाणाम् बहुस्तुतीनाम्
रुद्र इति हि स्तोत्रनामसु पठितम् रुद्रस्य स्तोत्रुरिषा रुद्रिया
स्तुतयः । बहुशां वा रुद्राणाम् अग्निष्वात्तानाम् अग्निना साधु-
पाकार्थमासादितानाम् अग्निना सुष्टतानापित्यर्थः । पीवोपव-
सनानाम् पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवाभिः स्यूर्लरूपोपितं यै-
रवदानैः स्यूलानामुपवसनम् समीपस्थितिर्येषामिति वा । कि-
ञ्च । पाश्वरतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अद्वाद्वाद्वात्ताना-
नाम् पाश्वरतोऽवत्तानां पाश्वरं परशुमयमङ्गं भवति । श्रोणि-
तोऽवत्तानाम् शितामतोऽवत्तानाम् । शितामशब्देन यकृद्वाशि-
ताम् । यौनिर्वाशिताम् मेदो वा शिताम् इति व्याख्याभेदाः ।
उत्सादनमदेशात् छेदनमदेशात् । अवत्तानाम् । एवमद्वाद्-
द्वाद्वात्तानाम् । फरत एवाश्विर्ना वृष्टिमिति शेषः । जुपेताश्च
पुनर्वचनमादरार्थम् त्वमपि हे मनुष्यहोतव्यज ॥ ४३ ॥

का० (१२, ६, २४) हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थीत् प्रैषा
दप्रे पठ्यमाना हांता यक्षददिवनी छागस्य हविष इत्याचार्यो यथा
लिङ्गमादिवनादिहविषांगानां प्रैषा इत्यर्थः ॥ दैव्यो होता अश्विनी
यक्षत् यजतु । ताविज्यमाभावदिवनी छागस्य हविषः छागसम्पन्धि
हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी । किञ्च अद्य अस्मिन् दिने
मध्यतः उदरमध्यादुद्भृतमुद्घृत मेदो वपारूपं चात्ताम् दृप्रहो-
भेदच्छन्दसि कथमुद्घृतम् तत्राह द्वेषोम्यः द्विपन्तीति द्वेषांसि द्वि-
पेरमुनप्रत्ययः यज्ञद्वेषाणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्घृतम् यावत्तानि
पराभवापागच्छन्ति ततः पुंरवोद्घृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते
भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्घृतम् वपाया-
मिडाप्रयोजनाभावात् । कौटुया गृभः पौरुपेय्याः पुरुषार्थमियं पी-

रूपेया ऋत्विगर्था तस्याः ॥ तावदिवनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घ-
स्तामङ्गानि भक्षयताम् घसल्ल अर्दने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः ॥
फीदशानामङ्गानाम् घासे अञ्जाणाम् एकपदम् घासे ग्रासे अजराणां
नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि ग्रासेपूत्तरोत्तरमर्वाचिं जनयन्ति
नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम्
मांसत्वात् । एतद्वै परममन्नाद्यं यन्माधुसमिति श्रुतेः । सुमत्क्षरा-
णां सुमत् स्थय क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्व-
यमित्यस्य पर्यायः शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोत्रनामसु (निघ०
३, १६, १२) पठितं रुद्रस्य स्तोत्रिमा रुद्रियाः स्तुतयः शतमसं-
ख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निष्वात्ता-
नाम् अग्निना स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुशु-
त्तानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् पीषम् शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवा-
ची पीषसां स्थूलानामङ्गानानुपसर्मापे वसनं स्थितिर्येषां तानि पी-
वोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसर्मापस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः
उपवसने पीव इति प्रातिशाख्यसूत्रेण (३, १, १३) उपवसने परे
पीवसो विसर्गलोपः । किञ्च पादर्वतः पाद्वं प्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदे-
शात् शितामतो याहुप्रदेशात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः छे-
दनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीप्सयोरिति
(पा० ८, १, ४) द्वित्यम् प्रसङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृही-
तानामङ्गावयवानामदिवनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण स-
म्बन्धः । एव एवमदिवना अदिवनौ हविर्जुपेतां सेवेताम् भक्षिताव-
दानौ तौ करतः कुरतः तृप्तिमिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्व-
धनमादराय । हे मनुष्यहोतः । त्वमपि यज । शितामशब्देन
याहुपरुघोनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होतां यक्षत् सरस्वतीं भेषस्थं हविष आवयदद्य
मध्यतो मेदु उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेष्वा
गृभो घसन्नूनं घासे अञ्जाणां यवसप्रथमानां सुमत्-
क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवस-
नानां पादर्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गाद-

द्वादशैतानां करं देवेषु सरस्वती जुपतां हविर्होतृ-
र्यजं ॥ ४४ ॥

होता यस्तत्सरस्वतीम्पेस्य । होता यजतु सरस्वतीम् ।
या हविष आवयत् । आङ्पूर्वस्य वेतेः स्वादनार्थस्य लिटि
भूतार्थाभिधायिन्येतद्रूपम् । घसत् लोटर्थे लेट् । जुपतामेकवच-
नम् अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता सरस्वतीं यश्चत् या सरस्वतीं मेपस्य हविषः । हविः आ-
वयत् अमक्षयत् आङ्पूर्वस्य येतेलंडि रूपम् यथा भक्षयतु लोटि
घाडागमे रूपम् । अथ मध्यतो मेद् इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा
अज्ञानि घसत् । एव सरस्वती हविर्जुपतां तृप्तिं च करदित्येकव-
चनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता यक्षदिन्द्रं सृष्टभस्य हविष आधयत्य मध्य-
तो मेद् उद्भूतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेत्या गृभो
घसन्नूनं घासे अज्ञाणां यवंसप्रथमानां सुमत्क्षरा-
णां शतयद्रियाणामग्निष्व्यात्तानां पीवो पचसनानां
पाद्भवतः श्रोणितः शिंतामृत उत्सादतोऽङ्गादाद्दव-
त्तानां करं देवमिन्द्रो जुपतां हविर्होतृर्यजं ॥ ४५ ॥

होता यक्षदिन्द्रं सृष्टभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यश्चत् स इन्द्रं ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयतु
एवमिन्द्रो हविर्जुपतामित्यन्त पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यक्षद्वन्द्वस्य तिमामि हि पिष्टतमया रभिष्ठया
रश्नपाधित । यत्रादिवनोश्छागस्य हविषः प्रिया घा-
मानि यत्र सरस्वत्या मेपस्य हविषः प्रिया घामानि
यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया घामानि यत्राग्नेः
प्रिया घामानि यत्र सोमस्य प्रिया घामानि यत्रेन्द्रस्य

सुत्राम्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि
यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पा-
थांसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्रा-
ग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान् प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवो-
पावस्रक्षद्रभीयस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जु-
पतां हविर्होतर्यज ॥ ४६ ॥

होता यक्षद्रनस्पतिम् । वनस्पतिप्रैपः । होता यजतु वनस्प-
तिं यूपम् । अभि हि पिष्टनमया रभिष्टया रश्नयाधित । कस्मा
द्रनस्पतिम् यजतु । हिशब्दो यस्मादर्थे यस्मात् अभ्यधित स्था-
घ्वोरिञ्चेति दधातेर्लुङ् इति अभिवारितवान् । केनाभिवारितवा-
न् । पिष्टशब्दो रूपवाची । पिष्टतमया । रभिष्टया । आलब्ध-
तमया । अतिशयेन नियमकारिण्या । रश्नया जालभूतया ।
प्रार्थयामि वनस्पतिम् । यत्र देशे अश्विनौ छागस्य च हवि-
पक्ष प्रिया प्रियाणि धामानि स्थानानि । यत्र सरस्वत्याः यत्रे-
न्द्रस्य । एताः पशुदेवताः । अथाज्यभागौ । यत्राग्नेः यत्र सो-
मस्य । अथ पशुपुरोडाशदेवताः यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः यत्र स-
वितुः यत्र वरुणस्य यत्र वनस्पतेः । प्रिया पाथांसि । पायः-
शब्दोऽन्नवचनः । वनस्पतिः पशोरिवाङ्गम् । अथ प्रयाजानु-
याजः । यत्र देवानामाज्यपानाम् अथ स्विष्टकृत् । यत्राग्नेर्होतुः
प्रियाणि स्थानानि । तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पशून् । प्रस्तु-
त्येव प्रस्तुत्य च उपस्तुत्येव । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । उपाव-
स्रक्षत् उपावस्रजतु । रभीयस इव कृत्वी रभ रभस्ये रभसा-
श्च पशून् कृत्वा करत् करोतु । एवं देवो वनस्पतिर्जुपताम् ह-
विः त्वपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ ४६ ॥

का० (१९, ६, २६) उक्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः । अन्ते पठ्य-

मानो होता यक्षद्वन्मगतमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण
घनस्पतियागे स्विष्टकृत्यागे च प्रीषी ॥ यूपो देवता । देव्यां हांता घन
स्पतिं यूपमभियक्षन् अभियजतु हि यस्मात् घनस्पतिः रश्नया र-
ज्ज्वा कृता अधित धृतान् पशूनेति शेषः दघातेर्लुडि स्थाप्यो-
रिच्छेतांकार. (पा० १, २, १७) कौटुह्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्ट
तमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुख्या पिष्टतमा तथा ।
रभिष्टया रमते पशूभियच्छतीति रग्धीं तृच् डीप् अत्यन्तं रग्धीं
रामष्टा तथा तुश्छन्दसीति (पा० ५, ३, ५९) इष्टानि वृचो लोपः
समर्षपेत्यर्ष. ॥ इदानीं घनस्पतिः प्राच्यते यत्र अद्विवनाः सम्यग्धि-
नः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धा-
मानि स्थानानि वचन्त इति शेषः । एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या
मेपरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः
प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि
धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतायाज्यभार्गा । यत्र
सुशाम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सविभुः प्रियाणि धामानि
यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरांडाशदेवाः । यत्र घन-
स्पतेः प्रियाणि पाशांसि अघ्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां
प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र हांतुरग्नेः स्विष्टरतः
प्रियाणि धामानि । एतान् छागादीन् पशून् रभीयस इव कृन्वी
रमन्ते ते रग्धारः अत्यन्तं रग्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्या
इवध्वार्धः प्रकर्षेण स्तुथा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुन्वा च इषी
धार्धी तत्र नेपु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु घनस्पतिर्देव उपावन्नक्षन् उ-
पावसृजतु स्थापयतु ख्जेर्लुडि रूप लेटि वा सिच्यहुलं लेटोति
(पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययेऽडागमे च रूपम् घनस्पतिर्देव एषं
करत् कारोतु हविश्च जुपताम् । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥४६॥

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमयांद्वाग्निरद्विवनो-
इच्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाद् सरस्वत्या मेपर्यं
हविषः प्रियाधामान्ययादिन्द्रस्य ऋषभस्यं हविषः
प्रिया धामान्ययोद्वाग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य

प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य मुत्राम्णः प्रिया धामान्य-
याद् सवितुः प्रिया धामान्ययाद् वरुणस्य प्रिया धा-
मान्ययाद् वनस्पतेः प्रिया पाशांस्थयाद् देवानामा-
ज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामा-
नि यक्षत् स्वं महिमानमार्यजतामेज्या इपः कृणोतु
सो अध्वरा जातवेदा जुपतां हविर्होतर्व्यज ॥ ४७ ॥

होता यक्षदग्निं स्वष्टकृतम् । स्वष्टकृतमैपः । दैव्यो होता
यजतु । अग्निं स्वष्टकृतम् । कस्माद्धेतोरित्यत आह । अयाद्
अयाक्षीत् इष्टवान् एवमग्रेऽपि । योऽग्निः अश्विनोः छागस्य
च हविषश्च प्रियाणि धामानि । अयाद् सरस्वत्याः अयाद्
इन्द्रस्य । प्रधानदेवताः । अयाद् अग्नेः अयाद् सोमस्य । आ-
ज्यभागौ अयाद् इन्द्रस्य सुश्राम्णः अयाद् सवितुः अयाद् व-
रुणस्य । पशुपुरोडाशदेवताः । अयाद् वनस्पतेः प्रियाणि पा-
थांस्यन्नानि । वनस्पतिः प्रधानाद्गदेवता । अयाद् देवानाम्
आज्यपानाम् प्रयाजानुयाजा आज्यपाः । यक्षदग्नेर्होतुः । यक्ष-
त् इष्टवान् अग्नेर्होतुः स्वष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि धामानि ।
यक्षत् अयाक्षीपत् । स्वं महिमानम् स्वकीयां विभूतिम् । कि-
ञ्च । आयजतामेज्या इपः । यजनामिति वचनव्यत्ययः । आ
इज्या अभियष्टव्या यागार्हा इपः प्रजाः । इषान्नेन तासां स्थि-
तिरुत्पत्तिश्चेति इपः प्रजा उक्ताः यागशीला यागार्हाः प्रजा
भवन्तीत्यर्थः । कृणोतु करोतु सः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान्
जातवेदाः जुपताञ्च हविः । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥४७॥

स्वष्टकृतमग्निदेवता । होता स्वष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः
स्वष्टकृतम् अश्विनोः छागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धा-
मानि अयाद् अयाक्षीत् इष्टवान् अवदानानि यसति स्मेत्यर्थः ।

एवमग्रेऽपि । सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रियाणि धामानि धवदानानि
 अयाद् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाद् एताः
 प्रधानदेवताः । अग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया धामानि
 अयाद् एताधाज्यभागी । सुष्ठु त्रायते सुग्रामूण इन्द्रस्य प्रियाणि
 सवितुः प्रियाणि घरुणस्य प्रियाणि एताः पञ्चपुरोडाशदेवताः ।
 घनस्पतेः प्रियाणि एतत्प्रधानाङ्गम् । भाज्यपानां देवानां प्रियाणि
 एते प्रयाजानुयाजाः होतुरग्ने. स्विएरुतः स्वस्यैव प्रियाणि धा-
 मानि यक्षत् इष्टयान् । स्वं महिमानं स्यां विभूर्ति यक्षत् । किञ्च
 आहज्याः समन्ताद् यष्टुं योग्या एज्या. यागार्हाः इयः इच्छन्ति
 इयः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु घचनन्यययः प्र-
 जा यागशीला यागयोग्याश्च भयन्तियन्यर्थः । स जातवेदाः स्विए-
 रुदग्निः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् रुणोतु कयेतु हविश्च जुपता-
 म् । हे मनुष्यहोतः । त्वं यज । विमचेराकारः ॥ ४७)

देवं षर्हिः सरस्वती सुदेवमिन्द्रे अश्विनानां । तेजो
 न चक्षुरक्षयोर्षर्हिषां दधुरिन्द्रियं वसुधेने वसुधेयस्य
 व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

देवं षर्हिः । एकादशानुयाजप्रैषाः अश्विसरस्वतीन्द्रदेव-
 त्याः व्यवहितपदप्रायाः यत् देवमर्हिः सुदेवम् शोभना देवा
 अस्पेति सुदेवम् । तेन षर्हिषा सरस्वती अश्विनौ च इन्द्रे ।
 तेजो नकारः समुचये । तेजश्च चक्षुश्च इन्द्रियं च अक्षयोः अक्ष्णोः
 दधुः । वसुधेयस्य घनलाभाय । वसुधेयस्य घननिधानाय
 च । व्यन्तु पिवन्तु अश्विसरस्वतीन्द्राः त्वमपि यज । अथ स-
 मस्तार्थः । यद्देवं षर्हिः सुदेवं तेन षर्हिषा सरस्वती अश्विनौ
 च तेजश्च अक्ष्णोः इन्द्रियश्च दधुः । एवमग्रेऽपि ॥ ४८ ॥

का० (१९, ७, ८-९) अनुयाजप्रैषा देव षर्हिरिति याज्याश्च ।
 देवं षर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां
 प्रैषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्व-
 तीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्ष्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपदप्राया । शोभ-

ना देवा यस्य तत् सुदेव यद्वर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन वर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनो च इन्द्रे तेजो दधु दधतु अस्यो इन्द्रनेत्रयो चक्षु इन्द्रिय च दधु नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाथ घनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेय धसुधेय तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोत । त्वमपि यज्ञः । सप्तमीपष्ठथौ चतुर्व्यर्थेऽ८॥

देवीर्द्वारो अश्विना भिपजेन्द्रं सरस्वती । प्राणं न वीर्यं नसि द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञं ॥ ४९ ॥

देवीर्द्वारः । या देव्यः यज्ञगृहद्वारः ताभिः अश्विनौ भिपजौ च । सरस्वती च प्राणञ्च नसि नासिकायाम् वीर्यञ्च । इन्द्रियञ्च । द्वारः द्वाभिरेरिति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रे दधुः । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा कृतीयार्था । या द्वारो देवी यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवा ताभिर्द्वाभि सह भिपजा अश्विना वेधा अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बल दधु नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रिय प्राणेन्द्रिय च दधु । वसु० व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

देवी उपासावश्विनां सुत्रामेन्द्रो सरस्वती बलं न वाचंमास्य उपाभ्यां उदधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञं ॥ ५० ॥

देवी उपासौ । नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दसः प्रातिपदिकलोपः । यौ देव्यौ नक्तोपासौ ताभ्याम् अश्विनौ सुत्रामा शोभनराणौ सरस्वती च । बलञ्च वाचञ्च आस्ये मुखे । इन्द्रियञ्च इन्द्रे । उपाभ्या नक्तोपाभ्यान्दधुः व्याख्यातमन्यत् ॥५०॥

नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः । उपासा देवी नक्तोपसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुपाभ्या नक्तोपोभ्या सह अश्वि-

नौ सुश्रामा शोभनश्रवणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे घर्त्तं दधुः आस्ये
इन्द्रमुगे वाचमिन्द्रियं धामिन्द्रियं च दधुः नश्वार्थः । वस्यित्युक्तम् ॥

देवी जोष्ट्री सरस्वत्युद्विवनेन्द्रमवधर्षन् । श्रोत्रं न
कर्णयोर्दशो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधर्षस्य
व्यन्तु यजं ॥ ५१ ॥

देवी जोष्ट्री । ये देव्यां जोषयिष्यां घावापृथिव्या इति
वा । अहोरात्रे इति वा । शस्यञ्च समाचेति कात्ययनः । ता-
भ्याञ्जोष्ट्रीभ्याम् सरस्वती चाश्विनौ च इन्द्रम् अवर्द्धयन् ।
कथमवर्द्धयन् । श्रोत्रञ्च कर्णयोः यशश्च इन्द्रियञ्च इन्द्रे दधुः ।
वसु वन इति समञ्जसम् ॥ ५१ ॥

ये जोष्ट्री जोषयिष्यौ देव्यौ देव्यौ अनुयाजदेव्यौ घावापृथिव्यौ
अहोरात्रे वा शस्यं च समा चेति कात्ययनः (निरु० ९, ४१, ६)
ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विनौ च इन्द्रमवर्द्ध-
यन् कथमवर्द्धयन् तत्राह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमि-
न्द्रियं दधुः । वसु० ॥ ५१ ॥

देवी ऊर्जाहृती दुधे सुदुधेन्द्रे सरस्वत्युद्विवनी
भिपजावतः । शुक्रं न ज्योति स्तनयोराहृती घत्ता इ-
न्द्रियं वसुवने वसुधर्षस्य व्यन्तु यजं ॥ ५२ ॥

देवी ऊर्जाहृती । जोष्ट्र्यास्तुल्यदेवताविकल्पः । ये देव्यौ
ऊर्जाहृती सरस्वती आहुतिरह्वानम् । दुधे दुग्धे सुदुधे सुशोहने ।
उपरितनेऽर्द्धे आहुतीशब्दः श्रूयते स इह कृताविभक्तिव्यत्य-
यः समर्थीक्रियते । ताभ्यामाहुतीभ्यां सरस्वती च अश्विनौ
च भिपजा अवतः अवन्तीति वचनव्यत्ययः । इन्द्रमिति शेषः ।
कथं कृत्वा । शुक्रञ्च ज्योतिश्च पयोत्सर्जनं स्तनयोः इन्द्रियञ्च
इन्द्रे घत्ता इति विभक्तिव्यत्ययः दधुः । वसुवने इति व्याख्या-
तम् ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोषूचोरेव देवतावि कल्पः ।
ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते
ऊर्जाहुती दुग्धे दुग्धस्ते दुग्धे कामपूरके सुदुग्धे सुदोहने ताभ्यामा-
हुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति
रक्षन्ति धचनव्यत्ययः । कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः द-
धाति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नक्षार्थः ।
ध्याप्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

देवा देवानां भिषजा होताग्निन्द्रंश्विनो ।
वपद्कारैः सरस्वती त्विषिं न हृदये मतिं होतृभ्यां
दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ५३ ॥

देवा देवानाम् । यौ देवौ होतारौ देवानां भिषजौ ताभ्यां
होतृभ्यां वपद्कारैश्च । अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रम् इन्द्र इति
विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रियञ्च त्विषिन्दीप्तिश्च हृदये मतिश्च दधुः ।
वसुवने इति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां
सह वपद्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे
त्विषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं युञ्जीन्द्रियं च दधुः नक्षार्थः ।
वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

देवीस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवीग्निवनेडा सरस्वती । शृपं
न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य
व्यन्तु यजं ॥ ५४ ॥

देवीस्त्रिस्त्रः । या देव्यस्त्रिस्त्रः सरस्वतीडाभारत्यः तिस्रो
देवीः अत्र विभक्तिव्यत्ययोऽध्याहारश्च वाक्यवशात् । तिसृभि-
र्देवीभिः सरस्वतीडाभारतीभिः । अश्विनौ च इडा च सर-
स्वती च । शृपं बलञ्च मध्ये नाभ्याम् इन्द्रियञ्च । इन्द्राय इन्द्रे
इति विभक्तिव्यत्ययः । दधुः । वसुवने इति समानम् ॥ ५४ ॥

पास्तिस्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्ति-
व्यत्ययः ताभिस्त्रिसृभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च
इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूषं वलमिन्द्रियं च दधुः नद्यार्थः ।
घसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याशिव-
भ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय
त्वष्ट्रा दधदिन्द्रियाणि घंसुवने घसुधेयस्य व्यन्तु
यज्ञं ॥ ५५ ॥

देव इन्द्रः । यो देवः इन्द्रः । इदि परमेश्वर्ये । परमेश्वर्य-
युक्तः । नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः
त्रिवरूथः त्रिवृहः सदोहविर्दानाग्नीध्रः । त्रिलोकपावात्रिवृहः ।
यस्य च सरस्वत्या अस्त्रिभ्याञ्च ईयते ऊह्यते नीयतेरर्थः । स
यज्ञः । रेतो न रेतश्च अमृतञ्च रूपञ्च जनित्रञ्जन्म च । इन्द्राय
इन्द्रे इन्द्रस्य वेति विभक्तिव्यत्ययः । कथम्भूतो यज्ञः । त्वष्ट्रा
त्वक्षतिः करोत्यर्थः । जगतः कर्ता । दधातु इन्द्रियाणि च । व-
सुवन इति व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः (निर० ८, ६) न
राशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो धीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जनि-
त्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु नद्यार्थः । कीदृशो
नराशंसः इन्द्रः इन्द्रतीतिन्द्रि पेश्वर्यवान् इति परमेश्वर्यं । त्रिवरू-
थः त्रीणि धरूथानि गृहाणि सदो हविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः ।
तथा त्वष्ट्रा त्वक्षतिः करोतिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदु-
त्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नी-
यते ऊह्यते । घसु व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्यां सर-
स्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पचधते मधुं । ओजो न जूति-
र्नपभो न भामं घनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि घंसुवने

वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ५६ ॥

देवो देवैः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवैर्हिरण्यपर्णः यस्य देवा हिरण्मयानि पर्णानि । रूपकोऽत्रालङ्कारः । यत्र अश्विभ्यां सरस्वत्या च मुपिप्पलः । अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्यञ्च यः पच्यते फलति मधु मधुराणि फलानि । स वनस्पतिः ऋषभः ऋषभशब्दः पूजावचनः । पूज्यः । जूतिः । जूतिर्भवतेः । वेगवान् । ओजश्च भामञ्च भामशब्दः क्रोधवचनः इन्द्रियाणि च नः अस्माकम् अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम् दधत् दधातु । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

धनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जघं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ । काण्डशो धनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्मयानि पर्णानित्यर्थः । अश्विभ्यां सरस्वत्या च मुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसु० ॥ ५६ ॥

देवं धर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णञ्च
द्राः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र ते सदः । ईशार्यै मन्युषं
राजानं धर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु
यजं ॥ ५७ ॥

देवभ्वार्हैः । अस्माद्देवभ्वार्हैः वारितीनाम् उदकवतीनां वा वारिभभवानां वा वरतराणां वा ओषधीनां सम्वन्धि । अध्वरे स्तीर्णम् अश्विभ्यामध्वर्षुभ्याम् ऊर्णं चद्राः ऊर्णेव मृदु । सरस्वत्या च । स्तीर्णमित्यनुवर्तते । तस्मात् स्योनं सुखरूपम् हे

इन्द्र तव सदः स्थानम् । किञ्च तस्मिन्सदसि । ईशायै ईशि
 तार्यरैश्वर्याय मन्यु क्रोधम् त्वां राजानम् इन्द्रियञ्च , अश्विनौ
 च सरस्वती च वहिषा दधुः । यद्वा ईशानाय तव मन्युं राजा
 नमिन्द्रियञ्च । अश्विनौ सरस्वती च हविषा दधुः । वसुवन
 इति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! धारिणीना धारि जले इति गेतिर्यासां ता धारितय
 तासा जलोद्भवानामोपधाना सम्बन्धि वहिं ते तव सद सदसि
 अध्येरे यज्ञ अदिग्भ्या सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तुत कौटशा वहिं
 देव दीप्यमानम् ऊर्णघ्नदा ऊर्णमिव घ्नदीय छान्दस इयोलोप म
 त एव स्योन सुशरूपम् । किञ्च अद्विसरस्वत्य वहिषा सह राजा
 न दीप्यमान मन्यु क्रोधमिन्द्रिय च हे इन्द्र ! त्वयि दधु किमर्थम्
 ईशायै ऐश्वर्याय ईशानमीशा तस्यै गुरोश्च हल इति (पा० ३, ३,
 १०३) इत्यधिकारे ईशतेरप्रत्यय स्वीत्यादाप् । वसु० उक्तम् ॥५७ ॥

देवो अग्निः सिंष्टकृद् देवान् यक्षद् यथायथं होता-
 श्विन्द्रं मन्त्रियनां वाचा वाचं सरस्वतीमग्निं सोमं
 श्विष्टकृत् सिंष्ट इन्द्रः सुत्रामां सविता वरुणो भि-
 पशिष्टो देवो वनस्पतिः सिष्टा देवा आज्यपाः सिंष्टो
 अग्निरग्निना होता होत्रे सिंष्टकृद्यज्ञो न दधदिन्द्रिय-
 मूर्जमपचितिं स्वर्धां वसुवने वसुधेयस्य वयन्तु
 यज ॥ ५८ ॥

देवो अग्निः । यो देवो अग्निः श्विष्टकृत् शोभनमिष्टं क-
 र्तव्यमित्ययमधिकारो यस्य स तथोक्तः । देवान् यक्षद् इष्टवा-
 न् । यथायथम् । यथास्वं यथायथम् यो यथा यष्टव्यः स
 तथेत्यर्थः । एवं सामान्यत वक्त्वा अयेदानीं विशेषत आह ।
 होतारो अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमी वायुः । होतृ मित्रावरुणौ
 वा । इन्द्रश्च अश्विनौ च वाचं कृत्वा वाचश्च सरस्वतीश्च अ

अग्निश्च सोमश्च यक्षदिति सम्बन्धः । स्विष्टकृच्च स्विष्टः शोभन-
मिष्टः इन्द्रः सुत्रामा च इष्टः सविता इष्टः वरुणो भिपक् इष्टश्च
देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आज्यपाः प्रयाजानुयाजाः इष्टश्वा-
ग्निरग्निना । अथेदानीं होता स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय । यशो न
दधत् । ददात्यर्थे दधातिः । ददातु । इन्द्रियश्च ऊर्जश्च अ-
पचितिम्पूजाश्च स्वधामन्नश्च । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥५८॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं य-
थास्वं यो यथा यष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत् इष्टवान् ।
कान् देवान्त आह होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो धायुः हो-
तृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा मन्त्रेण वाचं च
यक्षत् सरस्यतीमग्निं सोमं च । किञ्च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी
सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्टु इष्टः सविता
वरुणो भिपमिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुया-
जाः स्विष्टाः अग्निरधिष्ठाता अग्निना भीमेन हविर्द्वारा सुष्टु इष्टः ।
किञ्च होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नम
पचितिं पूजां स्वर्धां पित्रर्थमन्नं दधत् ददातु नकारव्यर्थः । वसु-
धननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोतयज ॥ ५८ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् प-
क्तीः पचन् पुरोडाशान् वध्नन् अश्विभ्यां छागुं सरं-
स्वत्यै मेपमिन्द्राय ऋषभं सुन्वन्नाश्विभ्यां सरं-
स्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

अग्निमद्य । सूक्तवाक्यैः । अग्निम् अद्य अस्मिन्द्यवि हो-
तारम् अवृणीत वृत्तवानयं यजमानः । किं कुर्वन् पचन् पक्तीः
पक्तव्यानि वसूनि इति सामान्यवचनम् । अथ विशेषः पचन्
पुरोडाशान् । पशुपुरोडाशान् । वध्नन् पशुं यूपे इति शेषः ।
अश्विभ्यां छागम् अश्विनोरर्थे छागं सरस्वत्यै मेपम् । इन्द्रा

य च ऋषभम् । अन्यच्च मुन्वन् अश्विभ्यां सरस्वत्यै च इन्द्राय च सुत्राम्णे सुरासोमान् । तानि च वस्तूनि कृतोऽन्यपजमानः । अग्निहोतारमृणीतेति सम्वन्धः ॥ ५९ ॥

का० (२९, ७, १०) अग्निमयेति सूक्तवाक्यैः । अग्निमय होतारमित्यादिः सूक्ता प्रहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः सूक्तवाक्यैः प्रेषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रेषः । प्रथमा अष्टिः द्वितीया घृति तृतीया घिरुतिः । अयं यजमानोऽद्य अग्नि होतारमृणीत घृतवान् घृणातेलं । किं कुर्वन् पक्वीः पकव्यानि हवींषि पचन् । सामान्ये नोक्त्या विशेषमाह पुरोडादान् पचन् आदिवभ्यामदियनोरथे छागं यध्नन् घूपे इति शेषः सरस्वत्यै मेवं यध्नन् इन्द्राय ऋषभं च तथा अदिवभ्यां सरस्वत्यै सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान् सुन्वन् अग्निमृणीत ॥ ५९ ॥

सूपस्या अद्य देवो वनस्पतिरभवत् अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेपेणेन्द्राय ऋषभेणाक्षस्तान्मेदस्तः प्रति पचतागृभीपतावीध्वन्त पुरोडाशैरपुःशिवन्ता सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

सूपस्या अद्य । साधु यज्ञमुपतिष्ठति इति सूपस्याः अद्य अस्मिन्धवि देवः वनस्पतिः अभवत् । अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै च मेपेण इन्द्राय च ऋषभेण । कथमेवमगम्यत इत्यत आह । अक्षन्तान् भक्षितवन्तः अश्विप्रभृतयः तान् छागादीन् । कृत आरभ्येत्याह । मेदस्तः वपाया आरभ्य । प्रतिपचतागृभीपत । प्रत्यगृभीपत प्रतिगृहीतवन्तः । पचता पक्वानि अग्निपक्वानि अवदानानि । अवीध्वन्त च पुरोडाशैः । किञ्च । अपुः पीतवन्तः अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुत्रामा । सुरासोमान् सुरा च सोमाश्च यद्वा सुरामयान्सोमान् ॥ ६० ॥

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्या यमवत्

सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः
 मेमेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत्
 घतस्पातिना छागमेपपंभैरद्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं ज्ञा-
 यते तत्राह अद्व्यादयो मेदस्तः मेदो वषामारभ्य तान् छागादीन्
 अक्षन् अमक्षन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि
 पकानि अवदानानि प्रत्यगृमापत प्रत्यगृहन् पचतेर्मृदशियजिपर्वि-
 पच्यमितमिनिमिह्यैभ्योऽतजिति (उण० ३, १०९) अतच्प्रत्ययः
 भूतेऽपि हृद्यन्त इति (पा० ३, ३, २) वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः वि-
 मकेराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवावृथन्त पेथन्त । किञ्च अश्विना
 सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेर्लङ् पिवा-
 देशामावम्भान्दसः ररक्षुर्वा । सुपश्च सोमाश्च तान् सुरामयान्
 सोमान् वा ॥ ६० ॥

त्वामद्य ऋषेय ऋषीणां नपापवृणीतायं
 यजमानो बहुभ्य आ सद्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वा-
 र्यायक्ष्यत् इति ता या देवा देव दानान्यस्तुतान्यस्मा
 आ चं शाम्स्वा च गुरस्वेपितश्च होत्रसि भद्रवाच्या-
 य प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकार्यं सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

त्वामद्य । देव्यो होताग्निरुच्यते । त्वाम् अद्य हे ऋषे म-
 न्त्राणां द्रष्टः हे आर्षेय यजमान आर्षेयैर्व्रियते इत्येवं संबोध्य-
 ते । हे ऋषीणामृत्विजान्नपात् पुत्र अट्टणीत वृत्तवान् अयं य-
 जमानः । बहुभ्यो देवेभ्यः आसद्गतेभ्यः त्वामेव अट्टणीतेत्यभि-
 प्रायः । किमर्थम् एषः मे मन्त्रम् देवेषु वसु घनम् वारि वरणी-
 यम् आयक्ष्यते आदास्यति अयन्दातुं समर्थ इति । एवञ्च ।

ता या देव दानान्यदुः । ता तानि । या यानि । हे देव यानि
 अदुः दत्तवन्तः । इमानि अस्मै यजमानाय दातव्यानाति ।
 तानि अस्मै यजमानाय । आ च शास्त्रा च गुरस्व । अकारौ
 भिन्नकर्मौ । आशाम्स्व च इच्छा । आगुरस्व च गुरी उच्यन्ते
 उच्यन्त च । दानाय । प्रेषितश्चासि हे होतः । भद्रवाच्याय । म-
 न्दनीपवचनाय भद्रञ्च वचनम् त्वं श्रूया इति । अयेदानीं प्रेषि-
 ता मानुषो होतो सूक्तवाक्याय । कथं कृत्वा सूक्ता श्रूहि । सू-
 क्तानि साधुवचनानि वद इति ॥ ७१ ॥

समाप्ता सात्रामणौ ।

इति उव्वटकृता मन्त्रभाष्ये एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

देव्यो होता भक्तिरुच्यते । हे शंभे मन्त्राणां द्रष्टः ! हे आर्षेय !
 यजमानार्पणैर्म्रियते इत्येवं समुदाहृत्य हे शंभोर्णां नपात् ! पुत्राय
 यजमानः बहुभ्यः सकृन्नेभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरथ त्वा-
 मेव भा भवृणां सन्त्यन् वृत्तवान् । इति किम् एषोऽग्निर्न ह्यं
 देवेषु धारि यर्षतुं योग्यं धारि वरणीयं धनु धननायस्यने आदा-
 स्यते यजतेर्दानार्थाल्लद् मया देवेभ्यो दातुं प्रहीम्यते इत्यर्थः । कि-
 ञ्च हे देव भद्र ! या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः
 तानि दानानि अस्मै यजमानाय आशाम्स्व च इच्छ तानि यज-
 मानाय दातव्यानाति इच्छेत्यर्थः । आगुरस्व च उच्यन्त च गुरी
 उच्यन्ते तुदादिः दानायोद्यम कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नकर्मौ ।
 हे होतः । त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवा-
 च्याय वक्तुं योग्यं वाच्य भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं
 तस्मै भद्रं श्रूहीति प्रेषितोऽसौत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं श्रूहि
 इति सूक्तवाक्याय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुष होता च
 प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

धामन्महीधरवृते षेददीपे मनोहरे ।

एकविंशोऽयमध्यायो याव्यादिप्रेषणान्तिनः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि । देव-
स्य त्वा सत्रितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् । आददे ॥ १ ॥

अथाश्वमेधधतुर्भिरध्यायैः तं प्रजापतिरपश्यत् । तेजोऽसि ।
सौवर्णं निष्कं प्रतिमुञ्च वाचयति । यस्मात्तेजस्त्वमसि शु-
क्रश्चाग्नेः । अग्निर्ह वा अपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रा-
सिञ्चत्तद्विरण्यमभवदिति श्रुतिः । अमृतञ्च अग्निप्रभवत्वात्
दानेनामृतत्वप्रदानाच्च । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते इति श्रु-
तिः । आयुपश्च पाता गोपायिता । अतः त्वा प्रार्थये । आयुः
मे मम पाहि । यज्ञसमाप्त्यर्थमायुः प्रार्थ्यते । रक्षनामादत्ते । देव
स्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ १ ॥

सर्वनामस्य राशोऽश्वमेध तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भ ॥
का० (२०, १, ९,) निष्क प्रतिमुञ्चन् वाचयति तेजोऽसीति । च-
तु सुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्क त यजमानकण्ठे प्रतियज्ञ
ध्वज्युस्तेजोऽसीति मन्त्र पाहीत्यन्त वाचयति त च निष्क प्रात-
होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वय्ये दद्यादिति सूत्रार्थ ॥ चत्वारोऽध्या-
या अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्कृषि । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं
निष्क देवता । प्रजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क ! तेजोऽसि आग्नेय
त्वात् । शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्ह चापोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य
तासु रेत प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवदिति श्रुते । अमृत च घट्टितापेऽ
नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा
अमृतत्व भजन्ते इति श्रुते । आयुष्पा. आयु पातीति आयुषो गो-
पायिता अतो याचे मे ममायु पाहि रक्ष यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमायुः
प्रार्थ्यते ॥ का० (२०, १, २७) देवस्य त्वेति रक्षनामादाय ब्रह्मन्श्व
भन्त्स्यामीत्याह । देवस्य त्वेत्यादि-सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण
त्रयोदशार्त्तं दर्भमयीं द्विगुणामदवबन्धनार्थी रक्षनां रज्जुमादाय

ब्रह्मब्रह्ममित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं (४) ब्रह्माणं प्रत्या
हेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् (१, १०) ॥ १ ॥

इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्वं आयुषि विदधेपु क-
व्या । सा नो अस्मिन् सुत आर्षभूव ऋतस्य सामन्
सुरमारपन्ती ॥ २ ॥

इमामगृभ्णन् । त्रिष्टुब्रह्मनादेवत्या । यामिमाम् अगृह्णन्
गृहीतवन्तः रशनान्दर्भमयीम् । ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आ-
युषि यज्ञारम्भे इत्यर्थः । के रशनामगृह्णन्नित्यत आह । वि-
दधेपु कव्या यज्ञेषु कवयः । विश्वस्रष्टारो वा आद्ये सर्गे प्रजा-
पतिप्रभृतयः । एते हि सृष्टिं यज्ञादसृजन्त । सा रशना नः अ-
स्मारुम् अस्मिन्सुते यज्ञे आर्षभूव अभूता उत्पन्ना । ऋतस्य
सामन् । संपनने यज्ञमारम्भे । सरं यज्ञप्रसरम् आरपन्ती श-
ब्दायमाना ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सयनं सुतं यज्ञः भावे
कः नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आर्षभूव उत्पन्ना । की-
दृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् सास्त्रि समाारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसा-
रमारपन्ती एप् उक्ती उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति घदन्ती-
त्यर्थः । सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदधाः यज्ञाः विद-
धाः यज्ञाः विदधेपु यज्ञेषु विदेरथगिति अथक्प्रत्ययः कव्या क-
वयः विमकेर्वादेशः सुपां सुलुगित्यादिना यज्ञेषु कुशलाः प्रजाप-
त्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे आयुषि प्रारम्भे
इत्यर्थः अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वगृहीता सा रशनात्रोद्भू-
ता इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा अंसि भुवंनमसि यन्तासि घृत्ता । स त्व-
मग्निं वैश्वानरं संप्रथसं गच्छ स्वाहांकृतः ॥ ३ ॥

वधात्यश्वम् । अभिधासि । यस्त्वम् अभिधा असि अ-

भिधातव्योऽसि । भुवनश्चासि । भुवनमाश्रयः । यन्ता नियम-
नकर्ता चासि । धर्ता धरयिता चासि । स त्वमेवंप्रयावः सन् ।
अग्निं वैश्वानरम् । कथम्भूतम् सप्रथसम् सर्वतः पृथुम् । तिर्य
गृध्वमधश्चैव महतैश्वर्येण पृथुम् । गच्छ । स्वाहाकृतः साधु हु-
तश्च सन् ॥ ३ ॥

का० (२०, १, २८) तं यधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति
धधात्यश्वम् । तं यधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण
ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्थगात्वा-देवेभ्यः-प्रजापत-
य इत्यन्तेन मन्त्रेण रशानयाश्वं यधनाति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि य-
जुषि अश्वो देवताद्यस्य । हे अश्व ! यस्त्वमभिधा असि अभिधा-
यते स्तूयते इत्याभिधाः क्विप् भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नि
यमनकर्ता चासि धर्ता जगद्धारयिता च । स एवंविधः न्वं स्वा-
हाकृतः स्याहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । की-
दृशमग्निम् वैश्वानरं विदधेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं
प्रथतेरसुन्प्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतास्ति-
र्यंगृध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम् सर्वतः शब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

स्वगा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्या-
मिं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् । तं यधान देवे-
भ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि ॥ ४ ॥

स्वगा त्वा । हे अश्व स्वगा करोमि त्वां देवेभ्यः प्रजापत-
ये च । स्वगाशब्दो हाजन्तः स्वयङ्गामिनमित्यर्थः । ब्रह्माणमा-
मन्त्रयते । ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि । यधानतेरेतदूपम् अश्वस्य बन्ध-
नं करिष्यामि । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन बद्धेनाहं राध्या-
सम् राधिं प्राप्नुयाम् । राधिः कर्मपरिसमाप्तिः । ब्रह्मा प्रसौ-
ति । तं यधान । यमिच्छसि तमश्वं यधान तस्य बन्धनङ्कुरु ।
किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन बन्धेन राध्नुहि । यज्ञस-
माप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

हे अश्व ! त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्वैर्नैव गच्छतीति स्वगा डाजन्तः विभक्तोर्दोदेशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥ ब्रह्मभद्रम् ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते ॥ ब्रह्मन् ! अश्वं भनत्स्यामि यन्धनं करिष्यामि धृष्टातेर्लुटि स्यपि एकाच्चां घश इति भपत्यम् । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वयन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आदीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसीति तं यधान भव्युदैवतं यजुः । हे अष्यो ! यं यद्भूमिच्छसि तमश्वं यधान । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वयन्धेन राधुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिरूपां प्राप्नु हि राधेः स्वादित्यालोटि अग्रत्ययः ॥ ४ ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । चापवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि । सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि । यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्युमीति वरुणः पुरो मर्तः परः इवा ॥ ५ ॥

प्रोक्षत्यश्वम् । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । ऋजवः प्रोक्षणमन्त्राः । यजमानं वाचयति । यो अर्वन्तम् । गायत्री । अर्द्धेनाश्वस्तुतिः । यः पुरुषोऽर्वन्तम् अश्ववचनोऽर्वशब्दः । अश्वजिघांसति हन्तुमिच्छति । तम् अभ्युमीति । मी हिंसायाम् । हिनस्ति वरुणः । श्वानञ्चतुरस्रं हत्वाऽधस्पदमश्वस्योपप्लावयति । “ यस्य शुनश्चक्षुषोः समीपे पुण्ड्रे स्नः ॥ चतुरस्र उच्यते ” पुरो मर्तः । परः पराभूतः अधस्पदघ्नितः मर्तो मनुष्यः यो अर्वन्तजिघांसतीति । परः पराभूतश्च इवा ॥ ५ ॥

का० (२०, ६, ३७) स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् । ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिराग्निः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥ लिङ्गोक्तदेवताति पञ्च पञ्चपि । हे अश्व ! प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सि-

जामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्यं दधाति । तथा च
 श्रुतिः (१३, १, २, ५) प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवा-
 स्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां
 जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो दधाति । तथाच
 श्रुतिः (१३, १, २, ६) इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमा ओज एवा-
 स्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं
 प्रीतं त्वां प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति । तथा च श्रु-
 तिः (१३, १, २, ७) वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन् दधाति
 तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वेगवत्तरः । विद्वेभ्यो
 देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति विश्वे वै देवा
 यशस्वितमा यश एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वित-
 म इति (१३, १, २, ८) श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षा-
 मि अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति । सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रो-
 क्षामीति सर्वा एवास्मिन् देवता अश्वे अन्वायातयतीति (१३, १,
 २, ९) श्रुतेः ॥ का० २०, २, १) यो अर्धन्तमिति वाचयति । शूद्रा-
 द्वैदपार्यां जातेन पुंसा अर्धयुग्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि स्यादिरमुशलेन
 हते सति यो अर्धन्तमित्यादि धरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचय-
 ति ॥ गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्धन्तम-
 श्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्धणस्त्रसावनम्र इति (पा० ६, ४, १२७)
 अन्तादेशः हन्तेः सन्नन्ताहृद् धरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति
 हिनास्ति अम् हिंसायाम् एतस्य छटि तुरुस्तुशाम्यम इति ईप्रत्ययः ॥
 का० (२०, २, ४) घेतसकटेनाधोऽश्वं प्लाषयति परो मत्तं इति ।
 घेतसतरुहृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वधो जले तारयति ॥ अश्वं जि-
 घांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पयमृतः अधस्पर्द्धं नीतः श्वा च परः परा-
 कृतः अश्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अपां मोदाय
 स्वाहा । मन्त्रिणे स्वाहा । वायवे स्वाहा । विष्णवे
 स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये स्वाहा । मित्राय
 स्वाहा । वरुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

दशाश्वस्तोमीयानि जुहोति । अग्नये स्वाहेति ऋजवो
मन्त्राः ॥ ६ ॥

का० (२०, २, ३, ४,) अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्य-
नुयाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं वायचम् । ततः स्यावराभ्योऽद्भ्यः स-
काशादश्वमग्निपादयमानीयाग्नये स्वाहेत्येककाण्डिकात्मकेनानुवाकेन
प्रतिमन्त्रं सष्टदृष्टीत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोतीति
यद्दानुयाकमघर्त्यापत्यं सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । इय
यजुंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अह्वतीत्याग्निः । मुनोतीति सोमः । भषां
जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः । सूनं सयिता । यातीति वा
युः । घेषेष्टि ध्याप्नोति विष्णुः । इन्दर्तान्द्रः । वृहतां वेदानां पतिर्वृह-
स्पतिः । मिचति स्त्रिद्यति मित्रः । घृणोति भक्तं भजते धरणः । एता-
मिराहुतिमिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति । तथा च श्रुतिः (१३,
१, ३, ३) एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवेनं जुहोतीति ॥ ६ ॥

हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गुताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहा-
घक्रन्दाय स्वाहा प्रोधते स्वाहा प्रप्रोधाय स्वाहा ग-
न्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय स्वाहोपवि-
ष्टाय स्वाहा सदिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय
स्वाहा शर्यानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा
कूर्जते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा
विचृताय स्वाहा संधानाय स्वाहोपस्थिताय स्वाहाय
नाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

अश्वस्य रूपाणि जुहोति । हिङ्गाराय स्वाहेति । एकोन-
पञ्चाशत् । अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाश्चात्राभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

का० (२०, ३,) दक्षिणाग्नी जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रक्रमा-
न् । एतदर्धमेवोद्धृते दक्षिणाग्नी प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान् होमाने-
कोलाभ्याश्चानुहोतित्यर्थः । एतत्स्यैकोनपञ्चाशच्छेष्टितानि व्यापा-
यः काण्डिकावेषेन । हिङ्गरणं हिङ्गारस्त्वस्मै । हिङ्गुताय कृतं यस्मिङ्कृतं

तस्मै । कन्दतीति कन्दन् । अथ नाचैः कन्दतीत्यवक्रन्दः । प्रोथती-
ति प्रोथन् प्रोथृ पर्य्यापणे । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घोणा तु प्रो-
थमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रा-
तः । निविशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं
खण्डनं यस्य स संदितः । चलतीति चलन् । आस्तेऽसावासी-
नः । शेतेऽसौ शयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूज-
तीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः ।
चृती दीप्ता विशेषेण चर्चति विचृतः । संहानाय सङ्गतशरीरा-
य । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते प्रायणः त-
स्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा घावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय
स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निपण्णाय
स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा यलाय स्वाहा
विवर्त्तमानाय स्वाहा विधृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय
स्वाहा विधृताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते
स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा
निभेपाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिपति तस्मै
स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृ-
ताय स्वाहा ॥ ८ ॥

यते स्वाहा एतीति यन् तस्मै यते स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

एतीति यन् । घावतीति घावन् । उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य
स उद्द्रावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः । शू इति करोती-
ति शूकारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निर्पादति निर्पादन् । उत्ति-
ष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । चलमस्यास्ति चलः । विवर्त्त-
ते स विवर्त्तमानः । विवर्त्तते स्म विवृत्तः । विधूनुते कम्पते स
विधून्वानः । विधूयतेऽसौ विधूतः । श्रोतुमिच्छति शुश्रूषमाणः ध्या-
श्रुस्मृद्दशां सन इति शानन् । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमा-
णः । ईक्षते स्मेति ईक्षितः । विशेषेणेक्षितो वीक्षितः । निमिपति

निमेषः । यत् किञ्चित् अस्ति तस्मै । यत् जलादिकं पिरति तस्मै पान-
कर्त्रे । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते । करोति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति
कृतः । तस्मै स्यादेति सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशन् प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

तत्संवितुर्धरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

अथ सावित्रीणामिष्टीनाम् । तत्सवितुरित्यादिकाः पद-
याज्यानुवाक्याः सावित्र्यः । आद्या व्याख्याता ॥ ९ ॥

पङ्क्तयः सधिनृदेयत्या गायत्र्यः सावित्रीणामिष्टीनां याज्यानुवा-
क्याः ॥ आद्या व्याख्याता (३, ३१) ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुपह्वये । स चेत्ता
देवता पदम् ॥ १० ॥

हिरण्यपाणिमृतये हिरण्ययी पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः
तम् ऊतये अयनाय सवितारम् उपह्वये आह्वयामि । किमिति ।
यतः सः सविता चेत्ता सर्वार्थदक् । महती च देवता पदं च
स्थानं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाम् ॥ १० ॥

मेघातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् ऊ-
तये अयनाय । कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्ययी पाणी यस्य
तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः । देवता । पदं स्या-
नं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो मूर्ध्नि प्र संवितुर्हवामहे । सुमतिं
सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

देवस्य चेततः । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य चेततः वि-
राजमानस्य महीम्महतीं महवामहे आह्वयामि सवितुः संव-
न्धिर्ना सुमतिङ्कल्याणीं मतिम् । किंभूतां मतिं सत्यराधसम्
अनश्वरधनां सत्यसाधयित्रीं वा ॥ ११ ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रहवामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे । कौटशस्य सवितुः चेततं चेततीति चेतन् तस्य जान-
तः । कौटशां सुमतिं महीं महतीं सत्यराघस सत्यमनश्वरं राधो ध-
नं यस्यास्ताम् यद्वा सत्य राघयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ११

सुष्टुतिं सुमतीवृधो रातिं सवितुरीमहे । प्र
देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

सुष्टुतिं सुमतीवृधः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं सुमतीवृधः
शोभनां मतिं वर्द्धयतीति सुमतिवृत् तस्य सुमतीवृधः सम्ब-
न्धिनां रातिं दानं च सवितुः ईमहे याचेम । प्रदेवाय मतीविदे
देवस्य मतीविद इत्युभयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थीं षष्ठ्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सु-
ष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानञ्च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे छन्द-
सि परेऽपीति क्रियापदात् परः प्रशब्दः । कौटशस्य सवितुः सुम-
तीवृधः शोभनां मतिं वर्द्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतदीर्घः ।
तथा मतीविदे सर्वेषां मति वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद् दीर्घः ॥ १२ ॥

रातिं सत्पतिं महे सवितारमुपह्वये । आस्रवं
देवधीतये ॥ १३ ॥

रातिं सत्पतिम् । रा दाने । रातिनिमित्तत्वाद्रातिशब्देन स-
वितैवोक्तः । रातिदानरूपम् यद्वा राति ददातीति रातिम् । स-
त्पतिं सतां पालयितारम् महे पूजयामि । सवितारम् उपह्वये ।
आह्वयामि च । आस्रवम् । आभिमुख्ये प्रसीति कर्माणीत्या-
स्रवः तमास्रवं सवितारम् । किमर्थं पूजयाम्याह्वयामि च । देव-
धीतये देवतर्पणाय ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह पूजायाम् ।
किमर्थम् देवधीतये देवानां तर्पणाय । कौटशां सवितारं रातिं राति
ददातीति राति तम् ऊतियूतीत्यादिना कचंरि किप्रत्ययान्तो

र्यम् । यस्माच्च शक्यमना चर्मणा पयः अपः विधारे उपरिष्ठात्
विधारयसि । केन हेतुना गोजीरया जीवेरेतद्रूपम् गोजीरिक्
या हेतुभूतया । कथं नु नाम गावो जीवेयुरिति । गोभिर्हि
यज्ञस्तायते प्राणिनश्च जीवन्तीति ॥ किं कुर्वन् । रहमाणः पुरं
ध्या ॥ रहमाणः गच्छन् दशापवित्रा द्रोणकलशं प्रतिपुरण्या
वहुधारपिड्या धारया तस्माद्यां स्तुम इति श्लेषः ॥ १८ ॥

अरण्यसदस्युभ्यां दृष्टा पत्रमानश्रेयत्या पिपीलिकामध्या इति
रनुष्टुप् । यस्या भावतृतीयौ पादौ द्वादशार्णौ द्वितीयोऽष्टार्णौ सा पि
पीलिकामध्या इतिरनुष्टुप् जागतायष्टकश्च इतिमध्ये चेदष्टक पि
पीलिकमध्येति धचनात् । पत्रमानस्तुति । हे पत्रमान ! त्वं सूर्यमजी
जन वत्पादितयानसि जनेर्णिजन्तात्तुद् शक्यमना शक्येन शक्येन शक्येन
शक्ती मनित्प्रत्यय शक्यमना सामध्येन पय जलं विशेषेण धार
यामि वृष्टये केन हेतुना गोजीरया जीवेन जीरा यस्य रेफ छान्द
स गवां जीरा गोजीरा तथा गवां जीविनाहेतुना जल धारयसि
तासां हरिषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्त्व पुरण्या
रहमाण पुर बहु दधाति पुरन्धिर्घारा तथा रहमाण रहत इति
रहमाणो गच्छन् दशापवित्राद्द्रोणकलशमभिगच्छन्नित्यर्थं । वि
धारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्यय धारयतेस्तद्धि हृदि
उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्युभयधेति (पा० ३, ४,
११७) शितोऽप्यार्थघातुकत्वे सति णेरनटीति णिलोपे धारे इति
रूपम् ॥ १८ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽग्निं ह्योऽस्यत्योऽग्नि
मयोऽस्यर्वाग्निं सप्तिरसि वाज्यग्निं वृषासि नृमणा अ-
सि । ययुर्नामाग्निं शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विं-
हि । देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षिं-
तं रक्षत । इह रन्तिः । इह रमताम् । इह धृतिः । इह
स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतः । विभूर्मात्रा । अश्व
उच्यते । यस्त्वं विभूरसि विभवसि मात्रा प्रभवसि च पित्रा ।
इयं वै माता ऽसौ ते पितेति श्रुतिः । अयाम्बं नामाक्रियाभिस्तौ-
ति । अश्वो महाशनस्त्वमासि । हयोऽसि हि गर्ता अस्य हयः ।
अत्योऽसि अत सातच्यगमने । मयोऽसि मय इति सुखनाम । सु-
खरूपोऽसि अर्वासि । ऋगतावस्यावा । सप्तिरसि सरणोऽसि ।
वाज्यसि वेजनवानसि । वृषा सेक्ता असि । नृमणा असि ।
नृणां मनुष्याणां यत्र मनः स नृमणाः । ययुर्नामासि ययुः एव-
नामा त्वमसि । ययुर्यनिशीलः । त्रिशुर्नामासि त्रिशुः एवंना-
मा त्वमसि । शंशनीयो भवासि । अपारमार्थिको वा नामश-
ब्दः । यस्त्वमेवंप्रभावः तन्त्वां ब्रवीमि । आदित्यानां पत्वान्वि-
हि । पत्वा पतनमार्गेण । येन पथा आदित्याः पतन्ति गच्छन्ति
तमनुगच्छेत्यर्थः । रक्षिणोऽस्यादिशति । देवा आशापालाः ।
एतन्देवेभ्यः प्रोक्षितम् अश्वम् भेषाय यज्ञाय रक्षत । चतस्रो
धृतीर्जुहोति । अश्व उच्यते इह रन्तिः रमणम् इह रमताम् इह
धृतिः इह स्वधृतिः साधुधृतिः । इह यज्ञे हे अश्व तव क्रीडाद-
य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

का० (२०, २, १८) अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो
विभूर्मात्रेति । तृतायायां सावित्र्यामिष्टौ समातायामध्वर्युयजमानौ
दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदैवत यजुः
अतिजगतीच्छन्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व !
त्वं मात्रा मातुः वृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः स-
मर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशादिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मा-
तासां पित्रा ताम्यामेवैतं पारदिदातार्ति (१३, ६; ६, १) श्रुतेः ।
अथ नामभिरद्वं स्तोति त्वमद्वोऽसि अश्वोऽसि व्याप्नोति मार्गमि-
त्यद्वः अश्वप्रतीत्यादिना (उण० १, १५०) अशोः ङन्प्रत्ययः अ-
श्नाति षाद्वः । हयोऽसि हयति याति हयः हय गर्ता पचाद्यच् ।

अत्योऽसि अत मातृत्यगमने अततीत्यत्य मनतगामी ।
 यन्प्रयय । मयोऽमि मयने गच्छति मय मय गता ५५
 यद्वा मय इति सुघनाम सुघरुपोऽमि । अर्धामि इत्यति ७
 अर्धा स्नामदिपद्यार्तिपूजाविभ्यो घनिप्रिति (उण० ४, ११३) वानि
 नृप्रयय यद्वा अर्थेति दिनमि रिपूनि यथा कनिनृप्रयय । मनि
 रासि सरानि सैन्येन समंति सभि सप सम्यथे तिनृप्रयय
 धार्नी धसि धाननि तच्छ्रौलो धार्नी धन गता अनेकगतिमृग
 पुनपुनगं युक्ति यद्वा यात्रा पश्चा अमूरप्रसृति धार्नी । वृषति
 पपंति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषात्यादिना (उण० १, १००) कनि
 नृप्रत्यय । नृमणा धमि नृपु यन्मानपु मनो यम्य स नृमणा ।
 नाम नास्ना ययुरमि अयर्थे याति ययु ययुरदगोऽदगमंर्धाय इय
 मिधानात् (अमर० २, ८, ४१) यो ह्ये चानि (उण० १, २१) उर
 त्यय किञ्च नास्ना शिशुरसि इत्यति एच कयति स्ननामिति शिशु
 श किमन्यसति (उण० १, ००) उग्रत्यय मरुद्वायाद् ठिर
 मभ्यासम्येकारश्च । परदिघनामा रमादित्यानामदिनेरपन्धाना
 देवाना पन्था मार्गमायिहि एतन्नि गच्छन्ति यत्र स पन्था मार्ग
 धामदीयादिना (उण० ४, ११४) वनिनृप्रयय आदित्या येन यथा
 गच्छन्ति तमनुगच्छ ॥ का० (२०, २, २०) दग आशापाग इति
 चिन्ताभ्यादिदास्यनु ररीजार्गीयान्मारतन्मारत कचिनिशङ्कि
 लापिदण्डिना यथामस्यम् । चतुर्विंशतिशक्तिशक्तिशतमध्यस्यस्यै
 शान्यामुत्सृष्टम्य रणकाप्रसनादिशानि कीदृशान् अनुचरीसनाता
 धान् तात्रनोऽनु ररीसत्यान् तन शत रात्रपुत्रान् शत क्षत्रियपुत्रान्
 शत सूतप्रामण्या पुत्रान् सूता अद्यपोषकाम्नाया मध्य प्रामण्या
 मुद्याम्नासुतानित्यथ शत क्षात्रसप्रहीतृणा पुत्रान् क्षत्रार धाय
 व्ययाध्यक्षास्त्रसमूह क्षात्र तत्राधिष्ठाता क्षात्रसप्रहीतारस्त्रसु
 तान् त्रमा कचिनिशङ्कि गपिदण्डिन तेन राप्पुत्रा मनाहन्त
 क्षत्रियपुत्रा नियद्विष सधडा सूतप्रामण्यापुत्रा इपुधिमत् क्षात्र
 सप्रहीतृपुत्रा यथादिदण्डधरा इत्यर्थे । बडनाभ्या उलम्नानाया
 म्वरणम् धर्मदरक्षणम् तात्रघजमानो वाचातारो शते सातिरी
 कारयति योपागानम् पारिभूतदम्पात्म् धृतिहेष्य चेत्यादि श्रेय
 मिति सुप्रार्थ ॥ देवदेवत्य यन्तु अगुणिम् । आशा दिश पालय

न्तीति आशापाला हे देवाः ! यूयमेतमद्वं रक्षत । कीदृशं मेधाय
 पागय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः
 तदुक्तम् शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददा-
 तीति (१३, १, ९, २) ॥ का० (२०, ३, ४) आहवनीयेऽस्तमिते
 चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्राग्-
 अग्निहोत्रार्थमुद्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसक्षा आहुतीः प्रति-
 मन्त्रं जुहोति धर्षपथ्यन्तं प्रत्यहम् एव चत्वारिंशद्दधिका चतुर्दश-
 शती भवति । तथा च श्रुतिः (१३, १, ६, २) संवत्सरमाहुती-
 जुहोति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य चन्धनं तामिरेवैनं यध्नाती-
 ति ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाका-
 रध्वजात् त्रिष्वपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अद्वं प्रत्युच्यते हे अ-
 श्व । इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृ-
 तिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धरणमस्तु
 स्वाहा ॥ १९ ॥

काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहा-
 धिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं वि-
 ज्ञातायादित्यै स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृड्डी-
 कायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावुकायै स्वा-
 हा सरस्वत्यै वृहत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्या-
 य स्वाहा पूष्णे नरन्धिपाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे
 तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुररूपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा
 विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय
 स्वाहा ॥ २० ॥

औद्ग्रभणानि जुहोति । काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा । क-
 तमस्मै स्वाहा । स्वाहाधिमाधीताय । पूर्वं स्वाहाकारान्तास्ति स्र
 आहुतयः प्राजापत्याः । आधिमाध्यानम् चतुर्थी चात्र कर्तव्या ।
 आधये स्वाहेति । आधीताय स्वाहा । मनः मनसे इति विभक्ति-

व्यत्ययः । प्राजापत्याय स्वाहा । चित्तं विज्ञाताय । चित्तायेति
 विभक्तिव्यत्ययः । अदित्यै मयै । मह पूजायाम् । पूजितार्यै । अदित्यै
 सुमृडीकार्यै मृड सुखने । सुखायैत्र्यै ॥ सरस्वत्यै स्वाहा । सर
 स्वत्यै पात्रकार्यै पावयित्र्यै । सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै । पूष्णे
 स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय । प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्र भवः प्र
 पथ्यः । पूष्णे नरन्धिपाय । नरान् दधाति धारयतीति नरन्धि
 पः त्रष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय । तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीपः ।
 त्वष्ट्रे पुरुषपाय बहुरूपाय । विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूष
 पाय । नीचर्भूत्वा यः पाति स निभूषणः । विष्णवे शिपिविष्टाय ।
 शिपिं पशुं यद्गस्य वेष्टयति साधुं करोतीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥

वा० (२०, ४, ३, ५) काय स्वाहेति चादयामेधिकानि त्रीणि
 वृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि चादयमे
 धिकानि । अतवार्याध्वरिकाण्यौद्ग्रमणानि इत्या काय स्वाहे
 त्यादयमेधिकानि त्रीण्यौद्ग्रमणानि जुहुयात् अत औद्ग्रमणहोमा
 मन्तर दीक्षणीयाशेष समाप्य वृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता
 कर्त्तव्या । सप्ताह प्रचरन्तीति (१३, १, ७, २) श्रुते । सप्ताह दी
 क्षणीया कार्या तत्र प्रत्यह कर्त्तव्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वा
 रि अतवार्याध्वरिकाण्यौद्ग्रमणानि आकृत्य प्रयुजे इत्यादीनि (४, ७) त्रीण
 त्रीणि चादयमेधिकानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यह
 मग्न्यान्वयानि पाठक्रमेण एव सप्त सप्त प्रत्यह ह्यन्ते । कनय स्वाहे
 ति कण्डिकाया सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्र
 मेणैकैक त्रिक ह्यते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्य मन्त्रत्रय स्वा
 हाधिमार्षातायत्यादिति सूत्रार्ये ॥ औद्ग्रमणसत्रानि यजूदि लि
 ङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहुतमस्तु कस्मै प्रजापतये कत
 मस्मै प्रजापतिश्रेष्ठाय । आधिमाधानमार्षाताय प्राप्ताय मनः मन
 सि वर्त्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे ।
 अदित्यै वसुष्ण्डितायै मह्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकार्यै सुख
 यित्र्यै आदित्यै सरस्वत्यै वागाधिष्टायै पावयति पावका तस्यै

शोघायिष्ये सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूष्णे प्रपथ्याय
 प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे नरन्धि-
 पाय धिम् शब्दे ह्यादिवैदिकः नरं दिघेष्टि शब्दयति उदयेन स
 नरन्धिप. तस्मै पूष्णे इमुपघोति कः । त्वष्ट्रे त्वक्षति तनूकरोति
 त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति
 तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरूरूपाय पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वष्ट्रे ।
 वैवोष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यव-
 तारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु वि-
 ष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे । एते औ-
 द्ब्रह्मणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मत्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो
 शय इपुष्याति शुभ्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ २१ ॥

विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

का० (२०, ४, ९, १०) पञ्चमिकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो
 देवस्येति । सप्तम्यां दक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यौद्-
 ब्रमणान्याम्बरिकाणि ह्यन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने पञ्चमिकानि आ-
 कूर्ति प्रयुजमग्निं स्वाहेति (११, ६६) इत्वाद्ब्रमेधिकानि च
 र्थाणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि इत्वा विश्वो देवस्येति दशममौद्-
 ब्रमणं जुहोतीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (४, ८) ॥ २१ ॥

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे
 राजन्यः शूरं इपुष्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दो-
 र्घीं घेनुर्वोढानङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषां जिष्णू
 रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां नि-
 कामे-निकामे नः सर्जन्यो वर्षतु कलंवत्यो न ओपध-
 यः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

जयति । आ ब्रह्मन् । आजायतां हे ब्रह्मन् ब्राह्मणः ब्रह्म-

वर्चसी । यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण आजायतामित्यर्थः । राष्ट्रे ।
 आजायताञ्च राष्ट्रे राजन्यः शूरः इपव्यः इपुभिः विध्यति इपव्यः
 इपुषु वा साधुः इपव्यः । अतिव्याधी महारथः । अतिविध्यति
 द्विपन्तमित्यतिव्याधी । महारथश्च दोग्ध्री धेनुः । राष्ट्रे आजायता-
 मिति सर्वत्र सम्बन्धः । बोढा अनह्वान् आशुः शीघ्रः सक्ति-
 श्वः । पुरन्धिर्योषा । पुरं शरीरं रूपादिगुणसमन्वितं धारयती-
 ति पुरन्धिः ॥ जिष्णू रथेष्ठाः । जयनशीलः रथे तिष्ठतीति र-
 थेष्ठा युयुत्सुः । सभेयो युवा । सभामर्हति विद्यागुणचरित्रैः स-
 भेयः युवा आ अस्य यजमानस्य आजायताञ्चास्य यजमानस्य
 धीरः पुत्रः । किञ्च निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु ।
 प्रार्थनायामवश्यम्भवतीति निकामः अभ्यासो वीप्सार्थः । अ-
 स्माकं राष्ट्र इत्यर्थः । फलवत्यः अतिशयेन फलयुक्ताः नोऽस्मा-
 कं राष्ट्रे ओपधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् । यो-
 गो द्रव्यादीनां संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम् । योगश्च क्षे-
 मश्चास्माकं बलतो भवतु । योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः तत्र नपुंस-
 फलिङ्गता वा स्वात् द्विर्वचनं वा इति । तत्र छान्दसो विस-
 र्जनीयो द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

का० (२०, ४, ११) छृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा प्र-
 ह्लाभिति जपत्युत्सर्गकाल एके । छृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योषार्या
 प्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्ययुरेवा ब्रह्मभित्ति जपति उत्सर्ग-
 रुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मभित्ति जपमिच्छन्ति
 यद्वाद्दवस्योत्सर्गकाले विमूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः । लिङ्गोक्त-
 देवता उत्कृति । हे ब्रह्मन् ! राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययन-
 शीलो ब्राह्मणः आजायतामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियश्चेदश आ-
 जायताम् । कौटशः शूरः पराक्रमी । शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः ।
 इपव्यः इपुभिर्विध्यतीति इपव्यः यद्वा इपौ कुशल इपव्यः । अति-
 व्याधी अत्यन्त विध्यतात्यतिव्याधी शशुमेदनशीलः । महारथ-

एकं सहस्रं जयति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः
 भाजायता राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः । अनङ्घान् वृषभो वोढा
 वहनशीलो जायताम् । सतिरद्वय आशुः शीघ्रहामी जायताम् ।
 योया ज्ञी पुरन्धिः पुर शरीर सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः । रथे
 तिष्ठति रथेष्टा किप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः
 जयनशीलो जायताम् । युवा मा अस्येति पदच्छेदः अस्य यजमा-
 नस्य युवा समर्थः समेयो सभाया योग्यो धीरः पुत्रो जायताम्
 सभाया साधुः समेयः दृढहृन्दसीति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे
 दृढप्रत्ययः । तस्य ष्यादेशः । किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे
 निकामे नितरा कामनाया सत्या वर्षतु अभ्यासा वीप्सार्थः । नो
 ऽस्माकमोपघयः यवाद्या फलवत्य फलयुक्ताः पच्यन्ता स्वयमेव
 पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पता योगिनः युक्तः क्षेमो
 योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु अलङ्घ्यलाभो योगः लङ्घ्यस्य परिपा-
 लनक्षेमः ॥ २२ ॥

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा
 चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे
 स्वाहा ॥ २३ ॥

आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहे-
 ति प्रति मन्त्र सर्वरात्रमावर्तम् ॥ २३ ॥

का० (२०, ४, ३१) आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति
 प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रः सर्वरात्रमावर्तम् । आज्यादीनां प्र-
 तिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तररोदिस्थाश्री जुहोति प्राणाय
 स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा आवर्तम्
 प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्तः मन्त्रगणमाधर्त्यावर्त्य
 सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्भोमक्रियायां रात्रे कार्त्स्न्येन स-
 योगः कार्य्यं ततः प्रथमयामे घृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये
 धानाभिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मै इति द्वादशोऽनुवाके (३४) एकस्मै
 स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः
 स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वा-

हेत्येधमाद्यो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोष्येन शतपर्यन्ता प्र
 योज्या । एकोत्तरा जुहोतीति (१३, २, १, ५) श्रुते । ध्युण्वान्
 समाप्तायां राशौ ध्युष्टये स्वाहति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गांश्च
 स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थे ॥ लिङ्गाञ्च देवतानि यजुषि । प्राणा
 दय इन्द्रियदेवा ॥ २३ ॥

प्राच्ये दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वाहा दक्षिणाये
 दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वार्हा प्रतीच्ये दिशे स्वाहा
 र्वाच्ये दिशे स्वाहोदीच्ये दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे
 स्वाहोर्ध्वाये दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वाहार्वाच्ये
 दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वार्हा ॥ २४ ॥

प्राच्ये । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

प्राचे । दिग्देवता ॥ २४ ॥

अद्भ्यः स्वाहा चार्भ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा ति
 ष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्पन्दमानाम्य
 स्वाहा कृष्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्य
 स्वाहार्णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वा
 हा ॥ २५ ॥

अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

अद्भ्य जलदेवा ॥ २५ ॥

चाताय स्वाहा घूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय
 स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनपते स्वाहा वृस्कृजते
 स्वाहा वर्षते स्वाहा वृषते स्वाहा स्वाहोय वर्षते श्रिधि
 वर्षते स्वाहो दृग्दृणते स्वाहोदृग्दृहताय स्वाहा प्रुष्ण-
 ते स्वाहा शीकाय ते स्वाहा प्रुष्वाभ्यः स्वाहा इादुनी-

भ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथि-
व्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वा-
हाशांभ्यः स्वाहोर्व्ये दिशे स्वाहार्वाच्ये दिशे स्वाहा २७

अग्नये । अन्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

अग्नये । अन्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः
स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहा ऋतुभ्यः
स्वाहार्तुभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा चार्वापृथिवी
भ्यां स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मि-
भ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः
स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विदेवभ्यो देवेभ्यः स्वाहा नू-
लेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
पुट्येभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥२८॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठान्यः ॥ २८ ॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठान्यः ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय
स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः

स्वाहा_१र्षधीभ्यः स्वाहा_२ वनस्पतिभ्यः स्वाहा_३ परिश्रवे
भ्यः स्वाहा_४ चराचरेभ्यः स्वाहा_५ सरीसृपेभ्यः स्वाहा_६ ॥२९॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्य ॥ २९ ॥

असवे स्वाहा_१ असवे स्वाहा_२ विभुवे स्वाहा_३ वि
र्षस्वते स्वाहा_४ गणश्रिये स्वाहा_५ गणपतये स्वाहा_६ मि
त्रुवे स्वाहा_७धिपतये स्वाहा_८ शूपाय स्वाहा_९ स_{१०}सर्पा
य स्वाहा_{११} चन्द्राय स्वाहा_{१२} ज्योतिषे स्वाहा_{१३} मलिन्दुषाय
स्वाहा_{१४} दिवा पतपते स्वाहा_{१५} ॥ ३० ॥

असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

असवे । अस्यादयश्च ॥ ३० ॥

मघवे स्वाहा_१ माघवाय स्वाहा_२ शुक्राय स्वाहा_३ शु
र्घवे स्वाहा_४ नभसे स्वाहा_५ नभस्पाय स्वाहा_६पाय स्वा
होर्जाय स्वाहा_७ सहसे स्वाहा_८ सहस्पाय स्वाहा_९ तपसे
स्वाहा_{१०} तपस्पाय स्वाहा_{११}रसस्पतये स्वाहा_{१२} ॥ ३१ ॥

मघवे । मघ्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

मघवे । मघ्वादयो मासाधिष्ठातार ॥ ३१ ॥

यार्जाय स्वाहा_१ प्रसवाय स्वाहा_२पिजाय स्वाहा_३
कतवे स्वाहा_४ स्रः स्वाहा_५ मूर्ध्ने स्वाहा_६ व्यदनुविने स्वा
हान्तर्याय स्वाहा_७न्तर्याय मौवनाय स्वाहा_८ सुर्वनस्य प-

तये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

घाजाय । घाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पतां स्वाहापानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा व्यानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहोदानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा समानो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा मनो यज्ञेन कल्पतां स्वाहात्मा यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा स्वर्ग्यज्ञेन कल्पतां स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्वाहा ॥ ३३ ॥

आयुः यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३७ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयार्थां वाजसनेयिसंहितायां
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

व्युष्टया इति व्युष्टयम् स्वर्गायित्युदिति । प्राणाय स्वाहे-
त्यारभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितं रनुवाकैर्देवता उक्ताः आ-
ज्यादिहाविर्भिः । एते सर्वे एव यागाः महतो यज्ञस्य लोका
लाग्न्यादिवपुषो ऽवयविनोऽवयवभूताः । यथा देवदत्तस्या-
वयविनोऽवयवभूताः । शिरः पाण्यादयः । सोऽयमश्वमेदः प्रजा-
पतेरवयविनोऽवयवभूतः प्रजापतेश्चात्मनः । सोऽयमात्मा । आ-
खामशाखागतः स्तूयते हूयते च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिभिर्यजमा-
नैः । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रकारदर्शनम् त्रिभ्यः
स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति एकशतात् ॥ ३४ ॥

इति उच्चटठुतां मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

एकस्मै । सप्त्याधीशाः । व्युष्टी रात्रिः स्वर्गो दिनम् । रात्रिर्दे-
व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्राणार्ताति श्रुतेः (१३, २, १, ६) ॥
प्राणादयोऽहोरात्रेऽवयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आ-
त्मन इत्यात्मैव स्तूयते रज्यते इति भावः । सर्वमिदं यद्यमात्मे-
ति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधररुते वेददीपे मनोहरे ।

अद्यमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय इति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक
आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय
हृदियां विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः (२) पुरोरुद् । व्या-
ख्यातम् ॥ १ ॥

द्वाविंशे होममन्त्राल्लयोर्विंशोऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥ का०
(२०, ५, १—२) प्रातरुक्ष्यो माहिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वं
हिरण्यगर्भं इति । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्ष्यसंस्थमहर्भवति तत्र
महिमसंज्ञौ द्वौ प्रहौ गृह्णाति आगन्तुत्वादाप्रयणोक्ष्ययोर्मध्ये सौ गृ-
ह्णाति अन्तराप्रयणोक्ष्यावागन्तुस्थानं प्रहाणामिति वचनात् द्वयो-
र्मध्ये पूर्वं माहिमानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति । व्याख्याता (१३, ४,) ॥ १ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा । यस्तेऽहन् संवत्सरे
महिमा संम्बभूव यस्ते चायावन्तरिक्षे महिमा संम्ब-
भूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा संम्बभूव तस्मै ते महि-
म्ने प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयामगृहीतोऽसि । प्रजापतये त्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णा-
मि । सादयति । एष ते तव योनिः स्यात् सूर्यस्तव महिमा म-
हाभाग्यं शक्तिः दीपस्येव प्रभा । जुहोति । यस्तेऽहन् । यस्तव
अहनि संवत्सरे च महिमा संम्बभूव संभूत उत्पन्नः । अहनि
निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि सम्पद्यन्ते । निमित्तसप्तम्यश्चैताः ।
चर्मणि द्वापिनं इन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरमिति यथा । यः ते
वापौ अन्तरिक्षे च महिमा संम्बभूव । यस्ते दिवि च सूर्ये म-

हिमा सम्बभूव । तस्मै ते तव महिम्ने प्रजापतये च स्वाहा
देवेभ्यश्च ॥ २ ॥

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रचितं त्वां हे प्रहाह गृह्णामि ॥ का०
(२, ५, २५) एष ते योनिरिति प्रहसादनम् । एष ते योनि स्या
न ते तव महिमा शक्तिः सूर्य्यं दीपस्येव प्रभा ॥ का० (२०, ७,
१६) यस्तेऽह्निति जुहोति । पूर्वमहिमानं प्रह जुहोति यच्छ्रु
ते सर्वहुतम् ॥ देवदेपत्य यजु द्व्यधिका शकरी । हे महिम्न ! य
ते तव महिमा भहन् अह्नि द्विषसे सप्तसरे च निमिषे सम्यभू
उत्पन्न धायी अन्तरिक्षे च यं तव महिमा सम्यभूय दिवि सूर्य्यं
च यस्ते महिमा सम्बभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवे
भ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमेषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
पभूय । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ३ ॥

द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुक्थयः प्राणतः कायी प्राजापत्या
यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूतग्रामस्य निमिष
तः निमेषण कुर्वतः क्रियावत इत्यर्थान्तरम् महित्वास्वकीयेन
महाभाग्येन । एक इत् । इच्छन्द एवार्थे । एक एव समस्तस्य
जगतो राजा अभूव संवृतः । यश्च ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणि-
जातस्य यश्च चतुष्पदः ईष्टे प्राणिजातस्य । तस्मै कस्मै देवाय
प्रजापतये हविषा विधेम । विदधातिर्दानकर्मा हविरिति विभ-
क्तिव्यत्ययो द्वितीयान्तः । हविर्दशः ॥ ३ ॥

का० (२०, ५, २) द्वितीयं राजतेन य प्राणत इति । द्वितीय
महिमानं प्रह राजतेनोत्खलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या
त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय धय हविर्विधेम हविर्दशः
विदधातिर्दानार्थं तृतीया द्वितीयार्थे । तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्रा-
णत प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमेषतो निमेषणं कुर्वतः उपलक्षणमे-

तत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक
 एव राजा बभूव केन महित्वा महिर्महिम्नो भावो महित्वं तेन म-
 हित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभाग्येनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ
 गदौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति पदादेशः द्विपादस्य मनु-
 व्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्य्य
 करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्वाति तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधी-
 गर्धदयेशां कर्मणाति कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
 एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा । यस्ते रात्रौ संवत्सरे
 महिमा सम्वभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा सम्वभूव
 यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा सम्वभूव तस्मै ते म-
 हिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापये त्वां जुष्टं गृह्णामि । सादयति ।
 एष ते योनिः चन्द्रमास्ते महिमा । जुहोति यस्ते रात्रौ संवत्स-
 रे पृथिव्यामग्नौ च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा संवभूव तस्मै
 ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ साद-
 यति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का० (२०, ७,
 २६) वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति । घषाया-
 गान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति ॥
 अष्टिः हे महिमन् । रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्वभूव
 पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्वभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च य-
 स्तव महिमा सम्वभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने
 प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

युञ्चन्ति ब्रह्मरूपं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते
 रोचना दिवि ॥ ५ ॥

अद्वं युनक्ति । युञ्जन्ति ब्रध्नम् । अद्वोऽत्रादित्यवत्सुवर्णं
उत्तरोऽर्द्धचः प्रथमं व्याख्यायते । यस्य भासा । रोचन्ते देवी
प्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि । दि-
घुलोके । तं युञ्जन्ति रथे बध्नन्ति । कथंभूतम् ब्रध्नम् परिदम्
आदित्यम् अरुपमरोपणम् । चरन्तं गच्छन्तं वैदिककर्मसिद्धि-
र्थम् । के युञ्जन्ति पारितस्थुपः सर्वतस्थिता ऋग्यजमानाः॥१॥

का० (२०, ५, ११) युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । अद्वं रथे
युनक्ति ॥ मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्थुपः विम-
कैर्ष्यत्ययः तस्थिषांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्-
न्ति रथे योजयन्ति । अद्व आदित्यत्वेन स्तूयते असां वा आदित्यो
ब्रध्नोऽरुपौऽमुमेवास्या आदित्यं युनक्ति म्वर्गम्य लोकस्य सम्पत्तौ
इति श्रुते (१३, २, ६, १) । किम्भूतं ब्रध्नम् अरुपं रोपति कृष्यादि-
रुपः इगुपधेति कः न रुपः अरुपः सं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदि-
ककर्मसिद्धयर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना विमक्ति-
लोपः दीप्तयो विविधाकाशो रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दी-
प्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलक-
सुव्यो नक्षत्राण्यम्युगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्यस्य फाम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणां
धृष्णू नृमाहसा ॥ ६ ॥

इतराद्वं युनक्ति । युञ्जन्त्यस्य । गायत्री । युञ्जन्ति रथे-
अस्याश्वमेधिरुस्याश्वस्य काम्याकाम्यौ फायसम्पादिभौ नद्येको
रथं वोढुं शक्तः । हरी हरितवर्णाविश्वौ हरिणौ वा वेगवन्तौ ।
विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तां विपक्षसौ । विवि-
धपक्षावस्थितौ । यद्वा विरिति शकृनिनाम । वेतेर्गतिरुर्मणः ।
वेः शकृनेरिव पक्षां ययोस्तां शोणा । शोणौ शोणशब्दोऽत्रवर्ण-
वचनः । रक्तो वर्णो धृष्णमासः शोण इत्युच्यते । धृष्णू प्रसह-
नी नृवाहमां । नृणाम्मनुष्याणां षोढारौ ॥ ६ ॥

का० (२०, ६, ११) इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् श्रीनश्वान् रथे युनक्ति । गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो हरी अश्वी रथे युञ्जन्ति । कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेको रथ वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसापक्षपरिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शं-कुनिनाम वेतेगतिकर्मण इति यास्कः (निरु० २, ६) वेः पक्षिण इव पक्षसो ययोस्तौ । शोणा शोणौ रक्तौ धृष्णू प्रगल्भौ जि धृषा प्रा-ह्णभ्ये कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृन् बहुतस्तौ घहेरसुन्प्रत्ययः सर्वप्र विभक्तेयकारः नृणां घोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातो अपो अगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य तन्वम् ।
एतंस्तोतरेनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

अपो यात्वावगाढेषु वाचयति । यद्वातः । बृहती अश्वदेव-वत्या । यत् यस्मात् वातः । वातवेगोऽश्वः अपः प्रति अगनीगन् अत्यर्थं गतः । प्रियाश्च इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् अतो घ्रवीमि । एतमश्वम् हे स्तोतः अध्वर्यो अनेन पथा येन गतः । पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

का० (२०, ६, १, १४) अपो यात्वावगाढेषु वाचयति यद्वात इति । चतुर्भिरेभ्यैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति । बृहती अश्वस्तुतिः । सिंहो माणयक इति चत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं अगनीगन् अत्यर्थं गतः दाधर्त्तिर्धर्त्तीत्यादिना यद्गुलुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्यो । एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुन-रावर्तयासि आवर्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

वसंवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा । रुद्रास्त्वाञ्ज-
न्तु श्रैष्ठ्येन छन्दसा । आदित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन

छन्दसा । भूर्भुवः स्वर्लाजीश्च्छाचीश्च्यव्ये गव्यं
दन्नमत्त देवा एतदन्नमद्भि प्रजापते ॥ ८ ॥

आगतमश्वम्महिषी वावाता परिवृक्ता आज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । वसवस्त्वाञ्जन्तु । निगदव्याख्यातम् । सौवर्णान् मणीनिकशतमश्वकेसरपुच्छेषु प्रवयन्ति पत्न्यः । भूर्भुवः स्वः । व्याख्यातम् । अश्वाय रात्रिद्रुतशेषं प्रयच्छति । लाजीन् शचीन् । योऽयं लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः योऽयं सक्तूनां समूहः शचीनित्युक्तः । सक्तवो हि अतितरा शच्या कर्मणा निस्पद्यन्त इति शचीनित्युक्ताः । यथायं यव्यं यवमयः समूह उक्तो घानाः यथायं गोर्विकारसमूह उक्तो गव्य इति । एतदन्नम् अन्न भक्षयत हे देवाः । एतदन्नमद्भि भक्षय हे प्रजापते । येभ्योऽश्वः । प्रीक्षितः तदेवतत्वादेतदेवत्पोऽश्व इति ॥ ८ ॥

क० (२, ५, १५) आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् । आयाय जलप्रदेशादेवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्त्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्विकायानभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमप्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः । श्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व । वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु । क० (२०, ५, १६) अन्नध्वंस्यमानाभ्यमणीन् सौवर्णानिकशतमेकशतं केसरापुच्छेष्यावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृतिः । महिष्याद्यास्तिस्त्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चावध्जान्ति मोहेष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन् प्रवयति वावाता प्रीवारोमसु भुव इति

परिवृत्ता पुच्छरोमसु स्वरिते घयतीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्वः व्याख्यानाः । का० (२०, ५, १८) अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छार्चीनिति । सक्तुधानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्ष्याय । अद्यो नात्ति चेत् जले प्रक्षेपः । लाजीन् अद्यदेवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्तूनां समूहः शार्चीन् यश्चायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो दध्यादिः । हे देवाः ! एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते ! एतदन्नमद्धि भक्षय येभ्योऽद्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽद्वः सम्योच्यते ॥ ८ ॥

कः स्वित् देकाकी चरति क उं स्वित् जायते पुनः ।
किं स्वित् हिमस्य भेषजं किं वावपनं महत् ॥ ९ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः । कः स्वित् । चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपाः । कः पुनरेकाकी असहायः चरति गच्छति । क उं स्वित् । को नु विनष्टः सन् जायते पुनः उकारः पादपूरणः । किं पुनः हिमस्य शीतस्य भेषजम् । किञ्च आवपनं महत् उप्यते निक्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनम् ॥ ९ ॥

का० (२०, ५, २०) ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्वित् देकाकीति । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति । ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्वित् इति वितर्के एकः असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् महत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिन्स्तद्वपनस्थानम् ॥ ९ ॥

सूर्यं एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

होता मत्याह । सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

रेण । न्यग्रोधश्चमसैः अवतु सोमसंवन्धेन । शल्मलिः स्वकीयया
 वृद्ध्या त्वा अवतु पालयतु । एष स्वः एष सः राध्यः रथे साधुः
 राध्यः । घृषा सेक्ता । पद्भिश्चतुर्भिः । आ इत् आगन् आगतः
 चतुर्ग्रहणद्भिम् । तस्माद्दशस्त्रिभिस्तिष्ठति अथ युक्तः सर्वैः सम-
 मायुत इति श्रुतिः । ब्रह्मा कृष्णश्च । ब्रह्मा परिवृढः अकृष्णः
 न विद्यते कृष्णमस्येत्यकृष्णश्चन्द्रमाः । स च नोऽस्माकम् अ-
 श्वम् अवतु । नमः अग्नये अग्निं नमस्करोत्याविघ्नाय ॥ १३ ॥

का० (२०, ६, ७) अश्वप्रोक्षणमद्भ्यस्त्वा वायुष्टेति । अद्भ्यस्त्वा-
 पधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण (६, ९) वायुष्टेत्यारभ्य देवः सविता द-
 धारिधत्यन्तेन (१६) कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन आश्वप्रोक्षणं
 करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि पञ्चप्यश्वदेयस्यानि । हे अश्व ! वायुः
 पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । अग्नि-
 ता प्रीया यस्य धूमेनेत्यसितप्रीयोऽग्निः छागैः त्वामवतु । अग्निर्गो
 असितप्रीय इति (१३, २, ७, २) श्रुतेः । कृष्णप्रीय आग्नेयो रण्डे
 इति (२४, १) पश्यमाणत्वाद्दशवाक्तेषु कृष्णप्रीवाद्यः पञ्चदश प-
 र्यङ्गाः पशवः सन्ति तैराग्निरवत्स्वित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोमपशैः
 त्वामवतु । शल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्ध्या त्वामवतु शल्मलिवर्धनस्त्व-
 तीनां वर्धयिष्यः वर्धत इति (१३, २, ७, ४) श्रुतेः ॥ किञ्च स्वः स एष
 घृषा सेक्ताश्वः राध्यः रथे साधुः पद्भिः पादैः चतुर्भिरेव वा अग-
 न् आगतः वा इदमग्निं पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतु-
 र्भिश्च गच्छतीति चतुर्ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः (१३, २, ७, ५) तस्माद्-
 दशस्त्रिभिस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वे पद्भिः सममायुत इति । पदशब्दस्य
 डान्तत्वं छान्दसम् । किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन्
 स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एव
 परिददातीति (१३, २, ७, ७) श्रुतेः । नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा
 अग्नये नमः ममस्करोऽस्तु विघ्नाभावायाग्नेर्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

संशितो रश्मिना रथः संशितो रश्मिना ह-

पः । स०शितो अ०प्स्वप्सुजा ब्रह्मा सोमंपुरोगवः॥१४॥

स०शितो रश्मिना । तिस्रो ऽनुष्टुब्धिराद्त्रिष्टुभः । प्रो-
क्षणे एव अश्वदेवच्याः । सम्पूर्वः श्यतिः शोभने वर्तते । संद-
शितः यथा दर्शनीयतमः रश्मिना रयो भवति । यथा च सं-
सितः रश्मिना हयोऽश्वः । एवमयं संशितः । अप्सु अद्भिः ।
अप्सुजाः अप्सुजातोऽश्वः । अप्सुजाताः अश्व इति श्रुतिः ।
किम्भूतः ब्रह्मा-विभर्ता । परिवृढो वा । सोमपुरोगवः । सोमसं-
स्कारान्पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छतीति सोमपुरोगमः । सो-
मार्था हि पशवः । स यत्पशुमालभते रसमेवास्मिन्धातीति
श्रुतिः ॥ १४ ॥

अश्वदेत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थं रथः रश्मिना कृत्वा
संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पयुंतो दर्शनीयतमो भवतीति
(१३, २, ७, ८) श्रुतेः । हयोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः ।
अप्सु जायते अप्सु जा अश्वः अप्सु अद्भिः संशितः विभक्तिव्यत्यः ।
अप्सु योनिर्वा अश्व इति (२३, २, ७, ९) श्रुतेः । फीदशः ब्रह्मा
परिवृढः सोमपुरोगमः सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुर-
स्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति । सोमपुरोगममेवैनं स्वर्गं लोकं गमय-
तीति (१०) श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं
जुपस्व । महिमा तेऽन्येन न सं नशं ॥ १५ ॥

किञ्च । स्वयं वाजिन् । स्वयमेव हे वाजिन् तन्वं शरीरं
कल्पयस्व । स्वराज्यं तवास्तीत्यर्थः । अत एव स्वयमेव यज-
स्व । न तेऽन्यो यष्टास्तीति भावः । स्वयञ्च जुपस्व । स्वयमे-
वाभिरुचितं स्थानं कुरुष्व । किमर्थमिदमुच्यतेऽस्माभिरिति चे-
त् । महिमा ते तव संबन्धी अन्येन महिम्ना न संनशे । नशिर-

दर्शनार्थः । वेदे तु व्याप्त्यर्थोऽपि भवति । न संव्याप्यते ॥ १५ ॥

आश्वो विराट् । हे वाजिन् । स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति (१३, २, ७, ११) श्रुतेः । स्वा राज्यं तयास्तीति भावः अतः स्वयं यजस्य न तवान्यां यथास्ति स्वयं जुषस्य इष्टस्थानं सेषस्य । यतस्ते तथ महिमा अन्येन महि-
म्ना न संनरो न संनश्यते न व्याप्यते नाशिरदर्शनार्थोऽत्र तु ध्याप्य-
र्थः यलोपे नशे रूपम् ॥ १५ ॥

न वा उ एतन्ध्रियसे न रिप्यसि देवाँः ॥ इदेषि
पथिभिः सुगोभिः । यत्रासते सकृतो यत्र ते ययुस्तत्र
त्वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

न वै । वै उ पादपूरणौ । न एतत् ध्रियसे यत् संश्रप्यसे ।
न च रिप्यसि विनश्यासि ॥ विशस्यमानः । किमिति । यत् दे-
वान् इत्प्रति एपि गच्छसि । पथिभिः सुगोभिः साधुगमनैर्देवपा-
नैरित्यर्थः । किञ्च । यत्र आसते मुकृतः साधुकारिणः । यत्र
च ते ययुः गताः तत्र त्वान्देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

आश्वी त्रिष्टुप् । हे अश्व । अस्माभिर्यत्वं संश्रप्यसे एतत्त्वं न
ध्रियसे मरणं नामापि न च रिप्यसे न विनश्यासि विशस्यमानः ।
वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगोभिः सुगैः सुदुरोरधिकरण इति
(पा० ३, १, ४८ वा० ३,) गमेर्दप्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवपा-
नमार्गैः देवानित् देवान् प्रति एपि गच्छसि । किञ्च मुकृतः साधु-
कारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते मुकृतो ययु-
र्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वाँ दधातु स्थापयतु सवितैवै-
नऽ स्वर्गे लोके दधातीति (१३, २, ७, १२) श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजय
यस्मिन्नाग्निः स ते लोको भविष्यति त जेष्यसि पिवै-
ता अपः । वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-

मजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि
पिवैना अपः । सूर्यः पशुरासीत्तेनांयजन्त स एतं
लोकमजयद्यस्मिन् सूर्यः स ते लोको भविष्यति तं
जेष्यसि पिवैता अपः ॥ १७ ॥

उपगृह्णात्यपः । अग्निः पशुः । सृष्टियज्ञे देवानामासीत् ।
तेनाग्निना ते अयजन्त । स चाग्निस्तत्र साधनभावमुपगतः सन्
एतं पृथिवीलोकम् अजयत् । यस्मिन् लोके अग्निः । अतः स
ते लोको भविष्यति तश्च जेष्यसि । पिव एताः प्रोक्षणी. अ-
प. । वायुः : सूर्यः पशुः व्याख्यातमन्यत् ॥ १७ ॥

का० (२०, ६, ८) उपगृह्णात्यपा पेरुग्नि पशुरिति । अपा
पेरुरिति (६, १०) प्राकृतन मन्त्रेणाग्नि पशुरिति षकृतेन च प्रो
क्षणीरद्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अद्भवदवत्यानि प्राणि यजूषि ।
सृष्टिदेवानामग्नि पशुरासीत् तनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त
इजिरे स पशुभावमुपगताऽग्नि एत लोके पृथ्वालोकमजयत् य
स्मिन् लोकेऽग्नि हे मद्भव ! स लोक ते तव भविष्यति त लोक
त्व जेष्यसि एता प्रोक्षणीरप पिव । तथा च धृति (१३, २, ७,
१३) यावानग्निर्विजयो यावाह्लोको यावदैश्वर्यं तावास्ते विजय
स्तावाह्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैन तदाहेति । वायु पशुरा
सीत् सूर्यं घदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैन तदाहेति । वायु पशुरा
सीत् सूर्यं पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोक स्वर्ग तावपि
ते । भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय
स्वाहा । अम्ये अम्यिकेऽम्यालिके न मा नयति कश्च
न । ससस्त्यश्चकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥ १८ ॥

परिपशव्ये हुन्वा प्राणाय स्वाहेति । तिस्रोऽपराः वाच

यति पत्नीनपन् । अम्बे । अनुष्टुप् । अम्बस्तुतिः । पन्त्यः
परस्परनामन्त्रपन्ते । हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बान्ते । न मां
नयति जश्वं मति प्रापयति कश्चन कश्चिदापि । मद्गगननेन च ।
ससस्ति । मम् स्वप्ने । अन्यां परिच्युष शेते । कुन्तितोऽश्वः ।
अश्वकः । अहुन्तितोऽशीर्ष्या हुत्स्यते । सुभद्रिकान् । कुन्ति-
ता सुभद्रा सुभद्रिका । इपनशीर्ष्या हुत्स्यते । काम्पोलवासिनीन्
काम्पोलनगरे हि सुभगा सुरूपा विदग्धा विनीताश्च स्त्रियो
भवन्ति ॥ १८ ॥

का० (२०, ६, ११) परिपशान्ये हुजा प्राणाय स्वाहेति तिलो
ऽपराः । परिपशान्ये स्वाहा इवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति (६, ११) हे
आहुती हुन्त्या प्राणायत्याद्याम्बल आहुतीहुँहोति एकानश्वनंर
नादी चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः । शीणि यज्ञपि । प्राणाय अराणय
ध्यानाय भाविराहुनिनिरदय प्राणयन्त करोति । तथा च भुक्तिः
(१३, २०, ८, २) प्राणानेवास्तिधेतहघाति तयो हास्यैतेन जीवनेव
पशुनष्ट भवतीति । का० (२०, ६, १२) घाचयति पत्नीनपन्न
स्तेऽश्व इति । स्वया पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनीहस्ताः पशू
प्रति नयन्ननस्ते प्रातानेति (६, १२) प्राहतं मन्त्रमम्बे इत्याश्वमे
धिरं च घाचयतीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पन्त्यः पर-
स्परं घदन्ति हे अम्बे ! हे अम्बिके ! हे अम्बालिके ! नानान्येतानि
कश्चन नये मां न नयति अश्व प्राणि न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते
तत्राह अदयकः कुन्तितोऽश्वोऽश्वकः अहुत्तितोऽशीर्ष्या हुत्स्यते
सुभद्रिकां कुन्तिता सुभद्रा सुभद्रिका शीर्ष्या हुत्स्यते तां नारीना
दाय ससस्ति शेते सम् स्वप्ने ह्यादिः मद्गगननेऽश्वोऽन्यानादाय श-
यिष्यत इति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किम्भू-
तां सुभद्रिकां काम्पोलवासिनीं काम्पोले नगरे घसतीति काम्पोल-
वासिनी ताम् तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति आपो
जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे अम्बालेऽम्बिके पूर्वे इति (पा० ६, १,
११८) प्रकृतिमाच ॥ १८ ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा
प्रियपतिं हवामहे निधीनां त्वां निधिपतिं हवा-
महे वसो मम । आहमंजानि गर्भवमा त्वमंजासि
गर्भधम् ॥ १९ ॥

पत्न्यः त्रिःपरियन्त्यश्वम् । गणानां त्वा । स्त्रीगणाना-
म् । मध्ये त्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव
प्रियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वामेव प्रियपतिं प्रियं भर्तारं हवा-
महे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनां मध्ये त्वामेव निधिपतिं
हवामहे । कथं कृत्वा । हे वसो । अश्व मम त्वं पतिर्भूयाः इति ।
महिषी अश्वमुपसंविशति । आहमजानि । आकृष्य अहम्
अजानि अज गतिक्षेपणयोः । क्षिपामि । गर्भधम् । गर्भस्य धा-
रयितृ रेतः । आत्वमंजासि गर्भधम् । आकृष्य च त्वं हे अश्व
अजासि क्षिपसि गर्भधं रेतः ॥ १९ ॥

का० (२० ६, १३) अद्वं त्रिलि. परियन्ति पितृवन्मध्ये गणा-
नां प्रियाणां निधीनामिति । सर्वा पत्न्यः पान्नेजनहस्ता एव प्राण-
शोधनात्प्राक् अद्वं त्रिलिः परियन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं
परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्यनुपङ्गं ततश्चैवम्
प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सऋन्मन्त्रेण द्विस्तू-
ष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः
एवं नवकृत्य इति सूत्रार्थः । शोणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे
अद्व ! वयं त्वां हवामहे आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां
मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां बहुभानां मध्ये प्रियपतिं
प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः
पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप अद्व ! मम पतिस्त्वं भूया इति
शेषः । का० (२०, ६, १४) प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याह-
मजानीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पक्षीभिरध्वर्युणा

यजमानेन प्राणशोधने हृते महिषी अश्वसमीपे शेते । अश्वदेव
त्यम् । हे अश्व ! गर्भं गर्भं दधाति गर्भं गर्भधारकं रेतः अहम्
आ अजानि आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयो लोट् तं च गर्भं
रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि ॥ १९ ॥

ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके
मोर्णुवाथां वृषां वाजी रेतोधा रेतो दधानु ॥ २० ॥

ता उभौ । यौ आवां कृतसङ्केतौ तौ उभौ त्वं चाहञ्च ।
चतुरः पदः पादान् । द्वौ तव सम्बन्धिनी द्वौ च मम सम्बन्धि-
नी । सम्प्रसारयाव । एवं हि सम्बन्धे संवेशनप्रकार इत्यभिप्रा-
यः । अधीवासेन प्रच्छादयति । स्वर्गे लोके । एष वै स्वर्गो
लोको यत्र पशुषु संश्रयन्ति । मोर्णुवाथाम् । ऊर्णोतिरा-
च्छादने । मोर्णुवनङ्कुरतमित्पञ्चपुराह । अश्वशिश्नमुपस्थे कुरु-
ते । वृषा वाजी वृषा सेक्ता वाजी अश्वः रेतोधा रेतसः धार-
यिता रेतो दधातु आसिञ्चतु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानायां स-
म्प्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः । का० (२०, ६,
१४) अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति । अधीवासेनाश्व-
महिष्यौ छादयति अध उपरिष्ठाद्याच्छादनक्षमं वासोऽधीवासः । अ-
श्वदेवत्यम् । अश्वर्षुर्वदति । हे अश्वमहिष्यी ! युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां
पशुभूमौ मोर्णुवाथां वास आच्छादयतम् ऊर्णुम् आच्छादने एष वै
स्वर्गं लोको यत्र पशुषु संश्रयन्तीति (१३, २, ८, ५) श्रुतेः ।
का० (२०, ६, १६) अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । म-
हिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाहृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेव-
त्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधानु मयि धीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्व-
वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

उत्संक्रथ्या अवं गुदं धे हि समञ्जि चारया वृष-
न् । यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

उत्सक्या । गायत्र्याऽऽवं यजमानोऽभिमन्त्रयते । उद्धते
 सरूयनी यस्याः सा उत्सक्या तस्या उत्सक्याः । महिष्याः ।
 अवगुदन्धेहि । अवाचीनद्गुदम् रेतो धेहि सिञ्च । कथमिति
 चेद् । सपञ्चिञ्चारया वृषन् । सञ्चारय अञ्जिम् अनक्ति व्यन-
 क्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजननमुक्तम् । हे वृषन् सेक्तः । कथं-
 भूतोऽञ्जिः । यः स्त्रीणाञ्जीवभोजनः । यस्मिन्सति स्त्रियो जी-
 वन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिञ् सति । भोजनादीन् भोगान् लभन्ते ।
 स जीवभोजनः ॥ २१ ॥

का० (२०, ६, १७) उत्सक्या इत्यर्थं यजमानोऽभिमन्त्रयते॥
 अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व ! महिष्या गुदमव गु-
 दोपरि रेतो धेहि धीर्ष्यं धारय कीदृश्याः उत्सक्याः उत् ऊर्ष्वं
 सक्यिनी ऊरु यस्याः सा उत्सक्या तस्याः । कथम् तदाह अ-
 ङ्जि लिङ्ग सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिर्लिङ्गम् लिङ्ग यो-
 नौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति
 भोजनः जीवश्चासौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रवि-
 ष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

यकासकौ शंकुन्तिकाहलगिति वञ्चति । आहं-
 न्ति गभे पसो निर्गल्गलीति धारंका ॥ २२ ॥

इत उत्तरं दशानुष्टुभोऽभिमेथिन्यः पुंस्त्वजननमुक्तम् ।
 द्वितीयोपरिष्ठाद् बृहती अत्र च यो यत्र भण्यते स तत्र देवतात्व-
 मुपगच्छति । अध्वर्युः कुमारीमभिमेथयति । यकासकौ । अक-
 च्प्रत्ययोऽत्र कुत्सायाम् । अङ्गुल्या प्रदर्शयन्नाह । यका अस-
 कौ । शंकुन्तिका । अल्पे कन्प्रत्ययः । अल्पीयसी पक्षिणीव ।
 आहलक् इति । प्रकारवचनम् । हलेहले इति ध्रुवन्ती । वञ्चति
 त्वरितं गच्छति । चपलेत्यर्थः । तस्या अपि । आहन्ति । ह-

न्तिर्गत्यर्थः । आगच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । आगमय-
ति प्रवेशयति । अत्यर्थं बाहन्ति । गभे पसः । गभ इति आग-
न्तवर्णविपर्ययः । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः । भगे शिदनमा
हन्तीत्यर्थः । अथ तदा निगल्गलीति अत्यर्थं शुक्रं मुञ्चति धा-
रका योनिः । यद्वा शब्दानुकरणम् निगल्गलीति गिरते वा ।
निगिरति शिश्रं योनिः ॥ २२ ॥

का० (२०, ६ १८) अध्वर्युप्रहोद्गतात्होतृशतार कुमारीपत्नी
भि स्रदन्ते यकामराति दशार्चस्य ढाम्या ढाम्याऽ हये-हये
ऽसावित्यामन्यामन्य । अध्वर्यादय पञ्च हये-हयेऽसाविति स
शुद्धतनामोच्चारणपूर्वक समुच्चारण्य यकासकाविति दशार्चसम
न्धिनीभ्या ढाम्यामृभ्या कुमारीपत्नीभि सह सोपहास सघदन्ते
सत्र प्रथममध्वर्युं कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकास
कौ शकुन्तिरतीत्यर्थे ॥ कुमार्यादिद्वयत्वा दश तन्मध्ये द्वितीयाप
रिष्टाद् बृहती भन्या नवानुष्टुभ ॥ अथयसर्वनास्त्रामरूच् प्राक् टेरि
ति अकच् कुरसायाम् । अल्पा शकुन्ति शकुन्तिका अल्प इति (पा०
५, ३, ८१) कन् । अहुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह । यत्र या असकौ
असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीय आहलक् शब्दानुकरण हले हले
इति शब्दपन्ती घञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शाघ्रगमने यानी हलह-
लाशब्दो भवतीत्यर्थः । गभे घर्णविपर्ययं आपं भगे योनी शकुनि
सहभ्या यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति स इति पसते स्पृ
शतिकर्मण इति (निय० ५, १६) यास्क पुम्प्रजननस्य नाम
न्तिर्गत्यर्थं यदा भगे शिदनमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्ग
मिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरा गलति घोर्यं क्षरति यद्वा
नुकरणम् गल्गलति शब्द कपोति ॥ २२ ॥

यहोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति वञ्चति । विव-
क्षत इव ते मुग्धमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

अध्वर्यु प्रत्याह कुमारी । यकोऽसकौ । यकः असकौ यः

असौ शकुन्तक इव आहलगिति वञ्चति । तस्य श्लीलं भाषिणः
किमन्यत् ब्रवीमि । विवक्षत इव ते मुखम् । असाधुवक्तुमि-
च्छत इव ते मुखं पश्यामि । अतो हे अध्वर्यो मा नः अस्मान्
त्वमभि भाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अद्भुत्या शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह । हे
अध्वर्यो ! यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पक्षीव विवक्षतः व-
क्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति-
त्यग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अतो नोऽस्मान् प्र-
ति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्रति-
लामीति ते पिता गभे मृष्टिमतंसयत् ॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमभि मेथति । माता च ते । हे महिषि यदा
माता च तव पिता च तव । अग्रं वृक्षस्य । वार्ष्यस्येति तद्वि-
तलोपः । वार्ष्यस्य पर्यङ्कस्य उपरितमम्भागम् रोहतः । मैथु-
नार्थमेकं पर्यङ्कमारोहत इति अश्लीलाभिप्रायं वचनम् । तदा
प्रतिलामीति तिल स्नेहने । स्नेहाम्यहमनेन कर्मणा । इति एव-
मिति प्रकारवचनं वदन् । तव पिता गभे भगे मृष्टिं मुष्ट्या-
कारं शिश्नम् अतंसयत् अक्षिपत् । एवन्तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि ह्ये ह्ये महिषि ते तव माता च पु-
नस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्जुकस्याप्रमु-
परिमाणं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मृष्टिं मुष्टितुल्यं
लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम् तसि
अलङ्कृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालङ्करोति वा । किं कुर्वन् प्रतिला
मीति वदन्निमित्तं शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन् ।
एव तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः । वि-
वक्षत इव ते सुखं ब्रह्मन्मां त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

महिषी प्रत्याह । माता च ते । हे ब्रह्मन् । यदा माता च
ते अग्रे वृक्षस्य पर्यङ्कस्य क्रीडतः । तदा त्वमुत्पन्नः । तुल्योत्प-
त्तिरावयोः । यत्रोभयोर्दोषो न तमेकश्चोदयितुमर्हति । एवं स-
ति । यदसाधु वदितुमिक्षत इव ते सुखं पश्यामि तत् हे ब्रह्मन्
मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

सानुचरी महिषी ब्रह्मार्णं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ! ते तद्य माता ते
पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षधिकारस्य मञ्जुकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तद्
तद्योत्पत्तिरिति तथापि तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि
घा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति न्यायान्तयेदं
न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि विवक्षतः यक्तुमिच्छोरिव ते
तद्य सुखं लक्ष्यत इति शेषः । हे ब्रह्मन् । त्व मा बहु यदः मा महि॥२५॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय गिरौ भारं हरंश्चिव । अर्धा-
स्यै मध्यमेघतां शीते वाते पुनश्चिव ॥ २६ ॥

उद्गाता वा वातामभिमेधयति ऊर्ध्वामेनाम् । कश्चित्पुरुषमा-
ह । ऊर्ध्वामेनां वा वाताम् उच्छ्रितां कुरु । कथमिव । गिरौ भा-
रं मध्ये निगृह्य हरेत् एवमेनां मध्ये निगृह्य । ऊर्ध्वामुच्छ्रापय ।
अथ यथेत्येतस्य स्थाने तथा च उच्छ्रापय यथा अस्यावाता
यः मध्यं योनिमदेशः एधताम् । एष वृद्धौ वृद्धिं यायात् । अ-
र्थेनां गृहीयाः । शीते वाते पुनश्चिव । पावा खला च । पावा
हि धान्यवाते शुद्धं कूर्वन् । ग्रहणमोक्षौ ज्ञादिति करोति ॥ २६ ॥

उद्गाता वावातामाह । कश्चिन्नरं प्रत्याह । हे नर ! एनां वावा-
तामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव गिरौ भारं हरंश्चिव
यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् य-

या तमुच्छ्रयति । तथैनामुर्ध्वा कुरु । कथमुर्ध्वा कार्या तदाह अ-
थेति निपातो यथार्थः यथा अस्त्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां
योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये
गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनश्चिव यथा
शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृपीधलो धान्यपात्रं
यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निव । अथा-
स्य मध्यमेजतु शीते वाते पुनश्चिव ॥ २७ ॥

वावाता प्रत्याहोद्गातारम् । भवतोऽप्येतदेवम् । ऊर्ध्वमे-
नम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात् ऊच्छ्रापय । अत्र स्त्री पुरुषायते ।
गिरौ भारं हरन्निव । अथैवं क्रियमाणस्यास्य मध्यं प्रजननम्
एजतु चलतु । अथैनश्चिगृहीत्व शीतेव ते पुनश्चिव । यवान् ॥ २७ ॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर । एन-
मुद्गातारमुर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अ-
थ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ कम्पने लोड् ।
शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

यदस्या अंहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत् । मुष्का-
विदस्या एजतो गोशफे शंकुलाचिव ॥ २८ ॥

होता परिवृक्तामभिषेययति । यदस्याः । यत् यदा अ-
स्याः परिवृक्तायाः । अंहुभेद्याः । अल्पयोनेः । अंहुः हन्तव्यः
भेधप्रदेशः प्रजननमस्या इति अंहुभेदी तस्याः अंहुभेद्याः ।
कृधु इति ह्रस्वनाम । ह्रस्वं शिश्नम् । स्थूलञ्च उपातसत् उप-
सङ्गच्छेत् । अथ तदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वाच्च ह्रस्वत्वाच्च
दुष्प्रजननस्य । मुष्कां वृषणां इत् एवम् अस्याः प्रजननस्योपरि
एजतः । एजृ कम्पने । कम्पनङ्कुरुतः । कथमिव गोशफे गोष्प-

दे उदकपूर्णं । शकुलाविव मत्स्याविव ॥ २८ ॥

होता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृषु ह्रस्व स्थूलञ्च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तंस उप शये तदा मुष्की घृणौ इत् एव अस्याः योनेरपरि पजत. कमे ते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् घृणणा यहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णं गोः गुरे शकुली मत्स्याविव यथा उदकपूर्णं गोः पदे मत्स्यो कम्पेते । कृच्छिति इत्यनाम (ति-घ० ३, २, ६) । कीदृश्या अस्याः अहुभेद्याः अहु भगं भेद्यं यिदा र्यं यस्याः सा अहुभेदी तस्याः अहुभिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यद्देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिन्माविपुः । सकृन्ना देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ २९ ॥

परिवृक्ता प्रत्याह । यद्देवासः । होतृप्रभृतान् सर्वानिव ऋत्विजः परिवदति । यदा एते देवासः शिश्नदेवाः शिश्नप्री-दिनः । ललामगुम् ललामेति सुखमभिधीयते सुरङ्कृतञ्छ-तीति ललामगुः शिश्नम् । यद्वा ललामेति पाण्डूमभिधीयते । शिश्नं हि योनिम्प्रविशत् पाण्डूभवति । प्रविष्टीमिन्म् भवेद्य विष्टम्भ्य च । आविपुः आलिङ्गनचुम्बनादिभिर्निवृत्तीपुर्नारीम् । अथ तदा । सकृन्ना देदिश्यते नारी सकृत्पिच्छतेन कुटिलगमनेन अतिदिश्यते लक्ष्यते नारी । नहि तस्याः किञ्चिदव्याप्तं पुरु-पेण भवति अन्यत्र सकृद्भ्य इत्यभिप्रायः । कथमिवासत्यस्या-क्षिभुवो यथा । द्विःभकारं सत्यम् अक्षिप्रभवमनक्षिप्रभवञ्चेति । अक्षिप्राद्यमक्षिप्रभवं तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति । अनक्षिप्रभवं श्रोत्रप्राद्यम् तत्र साकाङ्क्षम् वक्तुराप्ततामपेक्षते । अतो विशिन-ष्टि आक्षिभुव इति । सत्यस्य अक्षिभुवः यथा अप्रितयत्वं त-थेति ॥ २९ ॥

परिवृक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादय ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविपुः योनौ प्रवेशयन्ति । अथ रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे । इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ्ङिङ् इत वर्तमाने लुङ् व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम ललामं सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः । यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगु लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगु विष्टीमिनं प्रीम क्लेदे विशेपेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः शिदनस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिदनक्रीडिनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्थ्या ऊरुणा ऊरुण्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्त लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नाय्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादूर्ध्वमात्रं लक्ष्यते इयं नारीनीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्य द्विविधम् अक्षिम्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च धोत्रप्राह्वाम् पृष्ठथौ तृतीयार्थे । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विम्व्यासो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः । धोत्रप्राह्वे तु सत्ये वस्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

यद्दरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

सत्ता पालागलीमभिमेययति । यद्दरिणः । यदा हरिणो मृगः यवं सस्यम् अतिभक्षयति । अथ तदा क्षेत्री । न पुष्टम्पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टम्पशुम् मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रम् भक्षितमिति यथा । एवम् शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः । अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री । न पोषाय ममेतदिति मन्यते ।

नच तस्यान्धनायति । घनामिव च तां न मन्यते परस्योपमां
ग्यत्वात् ॥ ३० ॥

इत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा
क्षेत्रस्य घान्य भक्षयति तदा क्षेत्रो पशु पशु हरिण पुत्र न मन्यते
मम घान्यभक्षणेन पशु पुष्टो जात सम्यगिति न जानाति किन्तु
मदीय क्षेत्र भक्षितमिति दु गी भवतीत्यर्थं । पशुदन्दान् सुपा
सुलुगित्यमो लुक् । एष शूद्रा शूद्रजाति स्त्री यदा अर्घ्यजारा म
घात अर्घ्यं इत्यामिधैभ्ययोरिति निपातनादर्थ्यो वैश्यो जार उपपत्ति
यस्याः सा अर्घ्यजारा । शूद्राद्यामहत्पूर्वाज्जातिरिति (पा० ४, १,
४ या० १, २) शूद्राज्जात्येष टाप् । वैश्यो यदा शूद्रा गच्छति तदा
शूद्रः पोषाय न घनायते पुष्टं न इच्छति मद्रार्थ्या वैश्येन भुक्ता
सती पुष्टा जातेति न मन्यत किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दु क्षितां
भवतीत्यर्थं अशनायोदन्येति क्यचि घनायतीति इच्छार्थे निपात ॥ ३० ॥

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते । शूद्रो य-
दर्यायै जारो न पोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

पालागली प्रत्याह । यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते
क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोऽप्येतदेवमिति सोल्लुहमाह । त्रियास्तु
विशेषः । शूद्रः यत् अर्याय अर्यायाः वैश्यायाः जारः जार-
यिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते । नहि सा
तस्य पोष्या निकृष्टश्च शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति । सपाप्तमदली
छमापणम् ॥ ३१ ॥

पालागली क्षत्तारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा बहु यथा तथा
पशुं पुष्टं न मन्यते इदं भवतोऽपि मुख्यम् इयान् विशेषः यत् यदा
शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्य पोष पुष्टं
नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शूद्रेण नीचेन
भुक्तेति हिन्यतीत्यर्थं । अदलीलमापण समाप्तम् ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्णो' अकारिपं जिष्णोरश्वस्य घाजिनः ।

सुरभिन्नो मुखो करन् प्रण आयुं'पि तारिपत् ॥३२॥

प्रऽस्त्रिजो यजमानश्च सुरभिमतीमृचमन्तत आहुः वाचमेवं
पुनन्ति । दधिक्राव्णः । अनुष्टुप्श्रवदेवत्या । यत् दधिक्राव्णः
अश्वस्य संस्कारार्थमश्लीलभाषणम् अकारिपम् अकार्पम् अ-
कार्पम् कृतयन्तः वचनव्यत्ययः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं
बांध्यम् । उपरिष्ठाद्बहूनि पदानि बहुवचनान्तानि दृश्यन्ते ।
किम्भूतस्य दधिक्राव्णः । जिष्णुः जेतुः अश्वस्य अशनस्य
प्यापिनः घाजिनः । ओविजी भयचलनयोः येजनयतः तत्र
सुरभीणि सुगन्धीनि । अश्लीलभाषणं हि दुर्गन्धीनि सुर्यानि
भवन्ति पापहेतुत्वात् । नः अस्माकं मुखानि । निकारलोप-
दृष्टान्दसः करत् करोतु यज्ञ इत्यध्याहारः । किश्च । प्र णः
आयुं'पि तारिपत् । प्रतारिपत् प्रवर्द्धयतु च नः अस्माकम् ।
बहुवचनं बालयीवनदृश्ययोऽपेक्षम् ॥ ३२ ॥

का० (२०, ६, २१) महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्या-
हुः । महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां यक्षीमश्वसमीपतुतामुत्था-
प्य पुरुषा अध्वर्युमह्वीदृगात्सोऽक्षरारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥
घामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप् । ययमध्वर्यादयः
अकारिपमकार्पम् कृतयन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः
किमर्थम् अश्वस्य संस्कारार्थेति शेषः अश्वसंस्कारायाः अश्लीलभाषणं
कृतयन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्णः दधाति धारय-
ति नरामिति दधिः आह्वमह्वनेति किप्रत्ययः दधिः सन् कामती-
ति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति घनिप्रत्ययः घिङ्य-
नारनुनासिकस्यादिति । घातोराकारः । जिष्णोः जयनशीलस्य ।
घाजिनः यजति गच्छति घाजी याजोऽस्यान्तीति या घाजी । तस्य
नोऽस्माकं मुखानि मुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ-

इति शेषः अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्नानि मुषानि सुरमीणि य
 हः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः (१३, २, ९९) सुरभिर्मतीमृत्रम-
 न्ततोऽन्याहृवांचमेव पुनत इति । सुरभिश्चाद्विमक्तिलोपः । किञ्च
 नोऽस्माकमायुंषि जावनानि यात्पयौवनवाहकानि प्रतारिपत् प्र-
 तारयतु प्रवहंयतु लेटि रुपम् ॥ ३२ ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगंत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृह-
 त्पुष्णिहां ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

पत्न्योऽसि पथङ्कल्पयन्ति । गायत्री त्रिष्टुप् पङ्क्तिर्ऋग्भिः ।
 तत्राद्या उष्णिक् चतस्रोऽनुष्टुभः परा त्रिष्टुप् । गायत्री च
 त्रिष्टुप् च जगती च अनुष्टुप् च । अनुष्टुप् च पङ्क्त्या सह
 बृहती च । उष्णिहा सह ककुप् च । सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम्
 हे अश्व मदागमनमार्गभेदेन वर्त्मनिदर्शनं सूचीभिः क्रियते तेन
 यथा अस्तिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

का० (२०, ७, १) तिष्ठः पत्न्योऽसिपथान् कल्पयन्त्यश्वस्य
 सूचीभिर्लौहराजतसीवर्णाभिर्मणिसंत्याभिर्गायत्री त्रिष्टुयिति द्वा-
 म्याम् । गायत्री त्रिष्टुयिति पङ्क्ते द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्या-
 घास्तिष्ठः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्यर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंत्या-
 भिः सूचीभिरेवाङ्गोऽसः शासम्य मार्गान् कुर्वन्ति शासस्य सुख-
 प्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य वितुद्याइत्यर्थं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रा-
 र्थः ॥ अश्वदेयत्याः पङ्क्तः आद्योष्णिक् । हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टु-
 प् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एता-
 नि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संशुर्वन्तु विकरण्य-
 त्ययः असिपथार्थं त्वग्मेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च पदपदाः ।
 विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

द्विपदा याः । याः द्विपदाः याश्च चतुष्पदाः याश्च त्रिपदाः

याश्च पदपदाः । याश्च विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः ।
विपमाक्षराः विपमपदाः छन्दोलक्षणेनानभिसम्बद्धाः । याश्च
सञ्छन्दाः अन्यूनातिरिक्ताक्षराश्छन्दसां जातयः ताः सर्वाः
सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुमः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदा या
त्रिपदाः याः पदपदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छ-
न्दोलक्षणहीनाः याः सञ्छन्दाः छन्दोलक्षणयुनाः ताः सर्वाः छन्दो-
जातयः हे अश्व ! सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः ।
मैवीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यः । महानाम्न्य ऋचः शक्र्य इति या
भग्यन्ते । रेवत्य एता अपि रेवत्यः । रैवतं साम भवति ।
विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । प्रभूवरीः प्रभूततमाः । मैवीः मेघे
भवाः विद्युतः तदुत्पन्नायाश्च वाचः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्य-
न्तु । शमनेन हविः कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाम्न्यः शक्र्यं ऋचः । रेवत्यः ऋ-
चः यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः आशा
दिशः । कादृश्य आशाः प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितु
समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि हस्यन्त इति (पा० ३, २,
७५) धनिष् ऋध्रेभ्य इति ङीष् धनो र चेति तस्य रेफः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् । मेघे भवा मैघ्यः पूर्वसवर्णः मेघोत्था विद्युतः वाचो वे-
दलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व ! त्वां शम्य-
न्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया । देवा-
नां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

नार्यस्ते । नृणामपत्यानि बहूनि स्त्रीलक्षणानि नार्यः । ते

ऋतवस्न ऋतुथा पर्वं शमितारो विशासतु । संव-
त्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

यस्मिन् पक्षे कस्त्वा प्रजापतिस्त्वेति व्याख्यातं तस्मिन्पक्षे
प्रतार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्च तव शमितारः ऋतुथा ऋतावृत्तौ
कालेकाले । पर्व । पर्वणि पर्वणि । संवत्सरस्य च तेजसा । श-
मीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हविर्भावमापादयन्तु त्वां हे अश्व ॥
यदा तु कः त्वां विशासितुं समर्थो मनुष्य एवं व्याख्यातम्
तदा ऋतवो देवाः ते शमितारः इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व ! ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ
काले काले ते तव पर्वं पर्वणि अस्थिप्रग्रथान् शमीभिः कर्मभिः वि-
शासतु मिथानि कुर्यन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरारम्भस्य का-
लस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशासनेन
हविः कुर्यन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः परुंषि ते मासा आच्छद्यन्तु शम्य-
न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु
ते ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः । अर्द्धमासाः मासाश्च ते तव परुंषि पर्वणि
आच्छद्यन्तु आच्छिन्दन्तु शम्यन्तः शमनेन हविर्भावमापादय-
न्तः । किञ्च । अहोरात्राणि मरुतश्च विलिष्टं दुःश्लिष्टं सूदयन्तु
पुद् सरणे पथ्यते । इह सन्धाने वर्तते वाक्ययोगात् सन्दधन्तु
ते तव ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदमिथानिनो देवाः शम्यन्तः सं-
स्कुर्यन्तः सन्तो हे अश्व ! ते तव परुंषि पर्वणि आच्छद्यन्तु सम-
न्ताच्छिन्दन्तु प्रग्रथानां पर्वपरुथीति कोशः । किञ्च अहोरात्राणि अ-
होरात्रामिथानिदेवा मरुतश्च देवा ते तव विलिष्टं लिश अल्पीभावे

विशेषेणाल्पमङ्गम् तत् सूदयन्तु सन्वधतु सूद निरासे भद्र सन्धाना-
र्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वाच्छयन्तु वि चं शासतु । गा-
त्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

दैव्या अध्वर्यवः । ये च दैव्या दिव्या अध्वर्यवः अश्वि-
प्रभृतयः ते च त्वा त्वाम् । आछयन्तु वि च शासतु चकारो
भिस्रक्रमः । विशासतु च । किञ्च गात्राणि पर्वशः ते तव सिमाः
मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु शम्यन्तीः । मर्यादा दर्शनेन शमनं
कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

देवानामिमे दैव्याः अदिवनौ देवानामध्वर्यु इत्युक्तत्वात् आश्वि-
प्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्यवः हे भद्र ! त्वा त्वामाच्छयन्तु आ-
च्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिस्रक्रमः हविः कुर्वन्तु किञ्च ते-
तव गात्राणि विमक्तिज्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि
सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः काण्डगीः
सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

। द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते ।
सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥ ४३ ॥

द्यौस्ते द्यौश्च ते तव पृथिवी च अन्तरिक्षञ्च वायुश्च छि-
द्रं पृणातु पूरयतु ते । किञ्च । सूर्यश्च ते तव नक्षत्रैः सह लोकं
स्यानं कृणोतु साधुया साधुम् । द्वितीयार्थे या छान्दसः ॥४३॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्नि-
वायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व । ते तव
छिद्रं पृणातु यचनज्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं यत् पूरयन्तु ।
किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधुं समाची-
नं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दात्परस्या-
मो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्थ-
भ्यो मज्जभ्यः शम्वस्तु तन्वै तवं ॥ ४४ ॥

शं ते । सुखं ते तव अस्तु हे अश्व परेभ्यः गात्रेभ्यः ।

शं सुखम् अवरेभ्यः । अस्तु । शम् अस्थभ्यः अस्थिभ्यः
मज्जभ्यश्च अस्तु । शञ्चास्तु तन्वै शरीराय । पृष्ठर्थे छन्दसि
चतुर्थी वक्तव्येति पृष्ठर्थे चतुर्थी तन्वाः तव ॥ ४४ ॥

हे अश्व । ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उद्येभ्यः शिरसादिभ्यः शं सु
खमस्तु । अवरेभ्य अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु ।
अस्थभ्यः तथास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिर्दधीति अस्यानुवृत्ती छन्द-
स्यपि दृश्यत इति सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानञादेशः । मज्ज-
भ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्यदुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्या-
पि शरीरस्य शम् सुखमेवास्तु । पृष्ठी चतुर्थ्यर्थे आशिपि वा चतु-
र्थी । उ पयार्थे ॥ ४४ ॥

फः स्विदेकाकी चरन्ति फ ष् स्विज्जापते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्य भेषजं किम्यावर्पनं महत् ॥ ४५ ॥

इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चम् उत्तरमत्युत्तरैः परस्परं स-
म्वादः ब्रह्मोद्यम् । तत्राद्या चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदासीत्पूर्वचि-
त्तिरित्याद्याश्च चतस्रोऽनुष्टुभः त्रिष्टुभोऽन्याः । होताध्वर्यु-
ष्पृच्छति फः स्विदेकाकी ॥ ४५ ॥

का० (२०, ७, १०) प्राग्गपाहोमाद्गोताध्वर्युं च सदसि सं-
घदेते चतसृभिः फः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । घपाहोमात्प्राक् च च-
तुसृभिः पूर्वघटुक्तिप्रत्युक्त्वा सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युं च सं-
घादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः
आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च (५३) अनुष्टुभः । हो-
ताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता (९) ॥ ४५ ॥

सूर्यं एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अ-
ग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावर्षणं महत् ॥ ४६ ॥

तन्प्रत्याह । सूर्यं एकाकी चरति अग्ने व्याख्यातौ ॥ ४६ ॥
व्याख्याता (१०) ४६ ॥

किं स्विन् सूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं
सरः । किं स्विन् पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न
विद्यते ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । किं स्विन्सूर्यसमं ज्योतिः । कि
ञ्च समुद्रसमं सरः । किं स्विन्पृथिव्यै पृथिव्याः वर्षीयः महत्तरं
कस्य च मात्रा परिमाणम् न विद्यते नास्ति ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः ! स्विदिति तर्कं सूर्यसमं
सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् इति । समुद्रसमं सरः किं
स्विन् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्विन् मि-
यास्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न
विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्घौः समुद्रसमं सरः ।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

तं प्रत्याह । ब्रह्म सूर्यसमम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा । सूर्य-
समं ज्योतिः । घौः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्
महत्तरः । गोस्तु मात्रा न विद्यते गवा हि यज्ञो धार्यते स जग-
तः कारणम् भवतीत्येतदाभिप्रायम् । पृथिवी वा गौः ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समु-
द्रसमं सरो घौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सका-
शात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गो. घेनोः मात्रा न विद्य-
ते यद्धारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृच्छामिं त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ । येषु विष्णुं त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनं माविवेश ३ ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वा भवन्तम् चितये । चित्ती संज्ञाने परिज्ञानाय । हे देवसख उद्गातः । यदि त्वम् अत्रः पृष्टः सन्धनसा प्रश्नविशेषनाय मूर्खमानर्यान् जगन्ध-अवगच्छसि । येषु विष्णुः यज्ञः त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामिषु आ इष्टः यज्ञेरेतद्रूपम् । तेषु विश्वं भुवनं भूतजातम् । आविवेश उत नेति । प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

वा० (२०, ७, ११) ब्रह्मोद्गातापी च पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामिति चकाराद्यनुक्रामि सदसि ब्रह्मोद्गातारं स्रदते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि । देवानां सखा देवसख । राजाह साधिम्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः । एग एवां चितये ज्ञानायाह पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्ध जानासि गमेर्लिद् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीरपत्र आह विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामिषु पष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः यज्ञः कः तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश । सद्यः पय्यामि पृथिवीमृत यामेकेनाह्नेन दिवो अस्य पृष्टम् ॥ ५० ॥

प्रत्याह । अपि तेषु तेषु अहमस्मि अपि त्वञ्चेत्यपिशब्दः । तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामिषु । त्रिषु पदेषु । अहमस्मि त्वञ्च केषु । येषु विश्वम्भूतजातम् आविवेश । आविष्टम् । यत्पुनरेतद्रुक्तम्भवता यदि त्वमत्र मनसा जगन्धेति । अत्र श्रुतः ।

सद्यः एककालमेव । पर्येमि परिगच्छामि पृथिवीम् उत अपि
च घाम् एकेन अङ्गेन मनसा अस्य दिवः पृष्ठञ्च किमुत भूत-
जातानि तत्राविष्टानीति ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति य-
स्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव
स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि
किन्तु पृथिवीमुतापि च चां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागम-
पि सद्यः स्पर्शणमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि परिगच्छामि सर्वं
जानामि किम्पुनर्भूतानि प्राविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केष्वन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे अपि-
तानि । एतद् ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा किं स्विन्नः
प्रतिबोचास्यन्नं ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । केष्वन्तः । केषु अन्तर्मध्ये पु-
रुषः आविवेश आविष्टः । प्रविष्टः । कानि चान्तः मध्ये पुरुषे
अपितानि । एतद् हे ब्रह्मन् उपवल्हामसि । वल्हा प्राधान्ये । इह
तु आह्वानपूर्वे संहर्षे वर्तते । उपसङ्गम्याहयोत्सिष्य वाह पृच्छा-
मि भवन्तम् । किंस्विन्नः किं पुनरस्माकम्यति बोचासि मध्य
पुरुष आविवेश । किं च तानि प्राणार्थानानि करणानि अन्तः
पुरुषे अपितानि । एतद् त्वा भवन्तं प्रति मन्वानः प्रतिजाना-
नः अस्मि अवस्थितः । नच मायया प्रज्ञया भवसि उत्तरः उ-
द्गातृतरः मत् प्रति ब्रवीषि अत्र प्रश्ने ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् । पुरुषं केषु पदार्थेषु अ-
न्तर्मध्ये अस्तित्वेण प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि अस्तूनि
अपितानि स्थापितानि । एतद् त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि
उपवल्हामः स्पर्शया पृच्छामः वल्ह प्राधान्यपरिभाषणार्थ-
सादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं स्वित् त्वं प्रतिबो-

चासि प्रतियदासि घञ उमिति छेदि छान्दस उम् छेटोऽडाटाषिषि
(पा० ३, ४, ९४) आढागमः ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तः पुरुष आर्विवेश तान्यन्तः पुरुषे अर्पि-
तानि । एतन्वाचं प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया भ-
घस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्चस्विति प्राणाः ख्यायन्ते । पञ्चसु
प्राणेषु मत्तः मामपेक्ष्य ॥ ५२ ॥

प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये
आयिवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुदये अन्ता-
मध्ये अर्पितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मा-
मन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणानन्तरेणात्मेति बह्वृचभ्रुतेः । यत्र
पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मानि प्रविष्टानि
तानि स्रष्टा तदेवानुप्राविशदिति ध्रुनेः । उद्गातः । महमत्र प्रभे स्वा-
स्यां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं दवा-
मीत्यर्थः । किञ्च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोप्रधिकस्त्वं न भवसि
मत्तो बुद्धिमात्रासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत् पूर्वचिंत्सिः किञ्च स्विदासीद् बृह-
द्वयः । का स्विदासीत्पिपिलिपिला का स्विदासीत्पि-
शाङ्गिला ॥ ५३ ॥

होताध्वर्यु पृच्छति । कास्विदासीत् ॥ ५३ ॥

का० (२०, ७, १२) पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति ।
ततः सदसो निष्कम्य हविर्घानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य
पूर्वां पूर्वोक्तौ होत्रध्वर्युं चतुर्ध्वग्भिः संबदेते इति सूत्रार्थः ॥ होता-
ध्वर्यु पृच्छति । व्याख्याता (११) ॥ ५३ ॥

दौरासीत् पूर्वचिंत्तिरद्वं आसीद् बृहद्वयः । अ-

विंरासीत्पिपिलिपिला रात्रिरासीत् पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥

प्रत्याह । घौरासीत् । व्याख्याता ॥ ५४ ॥

व्याख्याता (१२) ५४ ॥

क ईमरे पिशङ्गिला क ईं कुरु पिशङ्गिला । क ईमा-
स्कन्दमर्पति क ईं पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । का ईमरे ईमिति चकारार्थे अरे
इत्यामन्त्रितविषयः उभावपि निपातौ । का च अरे होतः पि-
शङ्गिला । कश्च आस्कन्दम् अर्पति कश्च पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः । का
च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं गमुलन्तः आ-
स्कन्द्य उतप्लुत्य अर्पति गच्छति ऋष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप्
कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अजारे पिशङ्गिला श्वावित् कुरुपिशङ्गिला । श-
श आस्कन्दमर्पत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

प्रत्याह । अजारे अजा नित्या रात्रिः अरे अध्वर्यो पिश-
ङ्गिला । सा हि पिशं रूपम् गिलति भक्षयति । स हि तस्याः
प्रभावः । श्वावित् सेधा उच्यते कुरु पिशङ्गिला । कृत्वा उपल-
भ्योपलभ्य पिशं रूपं गिलति भक्षयति सा कुरु पिशङ्गिला ।
सा हि शतम्भूलानाम् स्त्री भक्षणाय कुक्षौ स्थापयति । शतं च
भक्षयति । स हि तस्याः प्रभावः । शशश्च आस्कन्दम् आस्क-
न्द्यास्कन्द्य अर्पति गच्छति । स हि तस्य स्वभावः । अहिश्च
स्वकीयं पन्थानं विसर्पति विकुर्वन् गच्छति ॥ ५६ ॥

अरे अध्वर्यो ! अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पि-
शङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विश्वं ग्रसते

रात्रापि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । द्वावित् सेधा कुरुपिशङ्गि
ला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्यय
कुरु इति शब्दानुकुर्याणां पिशान् मूलाद्ययवान् गिलति पिशङ्गि
मूलानां शत कुशी स्यापयति शत च भक्षयतीति सेधाया रमा
ष शश षन्यो जीवविशेष आस्कन्दमास्कन्धास्कन्द्य अर्पति स त
स्य स्वमाष । अहि सर्प पन्था पन्थान विसर्पति विशेषण न
च्छति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्टाः कत्यक्षराणि कति होमांसः कति
धा समिद्धः । यज्ञस्यं त्वा विदधां पृच्छमश्न कति
होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य । अस्य यज्ञस्य कति
कति विष्टाः । विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्टा अघ्नानि ।
कति च अक्षराणि कति च होमाः कतिधा च समिद्धः स
मिधः यज्ञस्य त्वा भवन्तम् विदधा आवेदनेन हेतुना पृच्छ
पृच्छामि । अत्र च यज्ञे कति होतारः ऋतुशः ऋतुपाज्यान्
यजन्ति ॥ ५७ ॥

का० (२०, ७, १३) उत्तरी च कत्यस्येति । उत्तरी पञ्चाहुकौ
ब्रह्मोद्गातारी चतुर्ऋग्भिः सबदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अस्य
कति विष्टा कियन्ति अघ्नानि का सख्या यासा ता कति विशेषेण
तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्टा अघ्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अ
क्षराणि च कति । होमांस होमा कति । समिद्ध समिध कति
प्रकारा घकारस्य द्वित्वमार्पम् । यज्ञस्य विदधा वतीति विद वि
दस्य भावो विदधा यज्ञावेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामद्
पृच्छमपृच्छम् पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् अडमाष आर्ष । ऋतुशः । ऋ
तौ ऋतौ कति होतार यजन्ति ॥ ५७ ॥

पङ्कस्य विष्टाः शतमक्षराण्यशीतिहोमांसः समिधो

ह तिस्रः । यज्ञस्य ते विद्या प्रब्रवीमि सप्त होतार-
ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

प्रत्याह । पडस्य । रससंख्ययोपसञ्जिहीर्षुराह । अस्य य-
ज्ञस्य पद् विष्टाः अन्नानि सर्वान्नानां पद्मसात्मकत्वात् । शतम-
क्षराणि । छन्दसामुद्धारेणाप सञ्जिहीर्षुराह । चतुर्दशछन्दांसि
गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि । चतुरुत्तराणि अतिघृ-
तिपर्यन्तानि । अतिघृतिस्तु पद्सप्तत्या भवति एतैः प्रायशो य-
ज्ञस्तायते । तत्र गायत्री अतिघृतिश्च शतम् । एवमुष्णिक् घृतिश्च
शतम् एवमन्येष्वपि छन्दस्सु इत्येतदभिप्रायम् । अशीतिर्होमाः ।
एकाविंशतिरश्वमेधे यूपाः । तत्राग्निष्ठे अश्वस्तूपरोगोमृगान् नि-
युनक्ति । इतरेषु षोडश षोडश । तत्र विंशतियूपैः चतस्रोऽशी-
तयो भवन्ति तदभिप्रायमेतत् । कतिधा समिद्ध इति यदुक्तम्
अत्र दूमः । समिधो ह तिस्रः । याभिः समिद्धिः संदीप्तो यज्ञः
तास्तिस्त्रः । अश्वस्तूपरोगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः यज्ञस्य ते
तव विद्या वेदनेन । ब्रवीमि सप्त होतारः ऋतुशः
ऋतुयागेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य
पद् विष्टाः अन्नानि सर्वेषामन्नानां पद्मसात्मकत्वात् पडेवास्त्रानां त्ययः ।
अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दां-
सि गायत्र्यादीन्यतिघृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यक्षरादीनि च
तुर्यर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति ।
तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिघृतिः पद्सप्तत्यक्षरा एवं
द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ घृतिः ७२ एवं शतम् अनु-
ष्टुप् ३२ अत्याष्टिः ६८ एवं शतम् आष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम्
अतिशकरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शकरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं
शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्राये-

ण शनमक्षराणीत्युक्तम् । होमा अशीनि' अद्यमेध एष्यित्तिर्पु
 पा तत्राग्निष्टे मध्यमयूपेऽश्वत्परगोमृगाश्रियुनक्ति इतरेषु पाडश
 पशून् तत्र विशतियूपेषु घतघ्नोऽर्शातय पशवा भवन्तीत्यभिशाये
 णाक्तम् अशीतिहोमा । इ स्फुट तिष्ठ समिध अदन्तुपरगोमृगा
 प्राजाप या पशव तद्रूपाभि समिद्धिर्यशो दीप्त इति तिष्ठ समि
 ध उक्ता । यद्यस्य चिदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्य प्रवर्षामि प्र
 दामि । किञ्च सप्तहोतारो षपट्कर्त्तार ऋतुश ऋतुयाणु
 षजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नाभि को धायापृथिवी
 अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद
 चन्द्रमसं यतो जाः ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य कः अस्य वेद जा
 नाति । कश्च धायापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद । कश्च सूर्यस्य वेद
 जानाति । बृहतः महतः जनित्रजन्म । कश्च वेद चन्द्रमसम् च
 न्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः । यतो जाः यतो जन्म ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! अस्य भुवनस्य भूतजात
 स्य नाभिं नभ्यते यत्र स नाभिर्नघनस्थानं कारणमिति यावद् नामी
 हि सर्वा सत्त्वा यथ्यन्ते नम हिंसायामथ घन्घनार्थं, श्रौणादिक
 इत्ययं भूतजातस्य कारण को वेद जानाति । धायापृथिवी धाया
 पृथिव्यो अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महता जनित्रजन्म को वेद सूर्य
 स्योत्पत्तिं कस्मादित्यर्थं जनेत्र इत्ययं । यतो जायत उत्पद्यते
 इति यतो जाः यत इत्युपपदे जनसनपनत्रमगमो त्रिदिति चिद्रूपस्य
 म विद्मनोऽनुनासिकस्योति नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयाद्या य
 तो जा यत उत्पन्न चन्द्रमसमिन्दु को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्त
 का वेदेत्यर्थं ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभि वेद धायापृथिवी अ-

न्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद च
न्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

प्रत्याह । वेदाहम् । वेद जानामि अहम् अस्य भुवनस्य
नाभिम् नहनम् बन्धनं परं ब्रह्म । वेद च धावापृथिवी अ-
न्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतम् । वेद च सूर्यस्य बृहतः जनि-
त्रम् परमात्मलक्षणम् । अथो अपि च वेद जानामि चन्द्रमसं
यतोजाः चन्द्रमसः यतो जन्म परमात्मनः यद्वाद्वा ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमह वेद जानामि वि-
दो लटो वा परब्रह्मैव जगत्कारण जानामीत्यर्थः । धावापृथिवी
अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूत जानामि । बृहतः सूर्यस्य ज-
नित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद ॥ अथो अपि च यतोजां चन्द्रमसमह
वेद परमात्मनो जात चन्द्रमहं वेणीत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र
भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः
पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

अध्वर्यु यजमानः पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वा
भवन्तम् परम् अन्तं पृथिव्याः । पृच्छामि च तत्र भुवनस्य ना-
भिः नहनम् । पृच्छामि च भवन्तम् वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रे-
तः । पृच्छामि च वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् ॥ ६१ ॥

का० (२०, ७, १४) यजमानोऽध्वर्यु पृच्छामि त्वेति । यज-
मानोऽध्वर्यु पृच्छति । हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः परमन्तमधिभूतं
पर्यन्तं त्वा त्वामह पृच्छामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन् स्थले भुवन-
स्य भूतजातस्य नाभिः कारणतदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः
अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयोदशणायाः
परममुरकृष्ट व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवन-
स्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ब्रह्मा-
यं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

प्रत्याह । इयं वेदिः । इयं वेदिः परः अन्तः पृथिव्याः ।
वेदिर्हि सर्वम् पृथिवीरूपा भवति । अयं च यज्ञः भुवनस्य ना-
भिः नहनम् यज्ञाद्भिः प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतिः । अयं च सो-
मः चन्द्रमाः लता सोमो वा वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः । अयं
च ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् । त्रिवेद-
योगात् । समाप्तं ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥

का० (२०, ७, १५) इयं वेदिरित्यध्यव्युः । अच्चव्युः यजमान
प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽयधिः वेदे स-
र्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमे-
धः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्भिः प्रजाः प्रजाय-
न्त इति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य
धीर्व्याज्जातित्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः प-
रमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ब्रह्मोद्यं स
माप्तम् ॥ ६२ ॥

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्पर्णवे । दधे ह गर्भ-
मृत्विषं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

महिम्नः पुरोऽनुवाक्या । सुभूः स्वयम्भूः । अनुष्टुप् प्रा-
जापत्या । साधु भवनः स्वयम्भूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः । प्र-
थमः अनादिनिघनः पुरुषः । किमकरोदित्याह । अन्तर्महत्पर्ण-
वे दधे ह । अन्तर्महतोऽर्णवस्य हेति निपातः पुराकल्पद्योत-
नार्थः । किन्दधे । गर्भम् ऋत्विषम् प्राप्तकालम् । कथम्भूतं ग-

भम् । यतो जातः प्रजापतिः । यस्माद् गर्भात् जातः प्रजापतिः
अनन्योपमः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च ।
उदिते ब्रह्मोद्यं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरेण्ययेन पात्रेण प्राजापत्यं महि-
मानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्धिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्यथास्य
पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति (१३, ५; २, २३) श्रुतेः । प्रजा-
पतिदेवत्यानुष्टुप् । ह इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादि-
निधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये ग-
र्भं दधे स्थापितवान् कौटशः सुष्टु भूर्त्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वो-
त्पादकः स्वयं मधताति स्वयम्भूः स्वेच्छाधृतशरीरः कौटशं गर्भम्
ऋत्विजम् ऋतुः प्रातो यस्य घस्प्रत्ययः प्रातकालम् यतो गर्भात् प्र-
जापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता यक्षत्प्रजापतिं सोमस्य महिन्नः । जुप-
तां पिवतु सोमं होतर्वर्ज ॥ ६४ ॥

प्रेषः । होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । प्रजापतिम् सो-
मस्य महिन्नः संवन्धिनम् । स चेज्यमानः सन् जुपतां प्रीत्या
परियुक्तात् पिवतु च । सोमं त्वमपि च हे मनुष्यहोतः ।
यज ॥ ६४ ॥

महिन्नः प्रेषः । होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रेष इति (१३, ५, २,
२३) श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिन्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोम-
ग्रहस्य सम्वन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः
स प्रजापतिः जुपतां सोमं महिमग्रहं पिवतु च । हे मनुष्यहोतः !
त्वमपि यज ॥ ६५ ॥

प्रजापते न त्वेदेतान्यन्यो विश्वां रूपाणि परि-
ता धंभूव । यत्कांमास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु । वयं स्या-

म पतयो रघीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीषायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

प्रजापते न । व्याख्यातो मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इति उन्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पूरंस्य महिन्नो याज्या । प्रजापते न त्थदेतान्यन्य इति हांता
यज्जतांति (१३, ५, २, २३) श्रुतेः । व्याख्याता (१०, २०) ऋ
गियम् ॥ ६५ ॥

धामन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
त्रयोविंशोऽयमध्यायो ध्यरंसीदादधमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ने प्राजापत्याः कृष्णग्रीव
 आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मेघघस्ताद्वन्वोरा-
 दिवनावधोरांमौ बाहोः सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यां
 सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्टौ लोम-
 शसंक्षुधौ सक्थ्यो वायव्यः श्वेतः पुरुछ इन्द्राय स्व-
 पस्याय वेह्रैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

इत उत्तरं श्रुतिरूपाः मन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देव-
 तासंबन्धाभिधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । अश्वस्तूपरो गोमृगस्ने
 प्राजापत्या इति शतपथोऽप्येतमध्यायं श्रुतिकृत्याह । अश्वस्तू-
 परो गोमृग इति तन्मध्ये यूप आलभत इत्यादिना ग्रन्थेन दि-
 ब्यात्रं(१)प्रदर्शयन् सूत्रकृता चायमध्यायः सूत्रीकृतः येनैवमाह
 अग्निष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगाभियुनक्ति । यथोक्तमश्वदां देवता
 इति । तत्र वैष्णवो वामन इत्येवमन्ताः पर्यङ्गाः । अश्वस्तूपरो
 निःशृङ्गः गोमृगो गवयः एते प्राजापतिदेवत्याः । कृष्णग्रीवश्चाग
 आग्नेयः पुरस्ताद्ध्रुवाटे (२)अश्वस्य बन्धनीय इति शेषः । (३)एवं

(१) दिङ्मात्रप्रदर्शनं कुर्वन् इति पाठान्तरम्" चाराणसीस्थराज-
 कीयसंस्कृतपाठशालायोव्वटमाप्यपुस्तकेऽस्ति ॥ मुम्यई-
 मुद्रितपुस्तके नास्ति ॥

(२) अश्वस्यैव इति पा० ॥ चाराणसी० पु० अस्ति । मुम्यई
 मु० पु० नास्ति

(३) सारस्वती मेघो अश्वस्य हन्वोरघस्ताद्वन्धमोया इति पा० ॥
 चाराणसी० पु० अस्ति । मुम्यईमु० पु० नास्ति ।

सारस्वती मेपी अस्ताद्धन्वोः अश्विनौ अगोरामौ (?) प्रयु-
 छागी पूर्वपादयोः । सोमपूपदेवन्यो नाभ्याम् वन्द्यः । सूर्यः
 वत्सः श्वेतः यमदेवतः कृष्णश्च पार्श्वयोः लोमयुते सुद्यूनी यसो
 स्तां त्वष्टृदेवन्यौ सकृद्योः । त्रायव्यः श्वेतः पुच्छे स्वपम्गाव
 शोभनरूपेण इन्द्राय वेदन् विष्णुदेवत्यो घामनश्च पशुः अक्षम्य
 पुच्छ एव । एते पर्यङ्गाः । एवमग्रेऽपि देवतापशुयन्यो ज्ञेयः ।
 ह्यन्नाद्यादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं रज्जुभिर्वेष्टनीयम् । एते
 मध्यमयूय ॥ १ ॥

श्रुतिरुत्तरमन्त्रा भादवनेधिकाना पशूना देवतमभ्यन्धयत्रिप्रापिता
 ऽप्यायनाच्यन्त । तत्राद्यमघ एकविंशतिर्युषा सन्ति तत्र मध्यमो
 युषाभिष्टमश्च तत्र सतस्रश्च पशवो नियोजनीयाः । तान् देवता
 सम्यन्धयन्तपूर्वमाह । अक्षम्युरो गामृगस्ते प्राजापया अक्ष
 तूरः शुक्रापात्तकालर्भन्तेऽपि शुक्रक्षेपे गामृग मय एते प्रजा
 पातदेवता ततः प्रजापतय जुष्ट नियुनन्तीति मन्त्रेण बन्धनीयः ।
 एवमग्रऽपि या यदेवय पशु न अनुष्मं जुष्ट नियुनन्तीयादिन
 न्निर्वन्धनीयः । माग्नेयाग्निदेवतः कृष्णश्रीः श्यामरजगलोऽज अ-
 क्षस्य पुरस्तात् ललाट उपायन बन्धनीयः । ह्यन्धोरघस्ताम्भार
 स्वर्ता मेयो रन्धनायाः । भादवनागोरामौ अघोभागे गुरुबन्धनी
 याहोः अक्षम्य पूर्वपादयार्कः । सोमपूपदेवत्य श्याम शुक्र

(१) अत्राय पाटनम गारागमोन्ध रात्रकीयमन्त्रपाठजान
 योऽन्धनाप्यपुम्नकेऽस्ति । मुन्धरंमुदिन पुम्नकं नु नाम्नि । तद्यथा ।
 अथ शुक्रो छागी अक्षम्य बाहोःप्रशान्योरन्धनीयो सोमपूप-
 सोमपूपदेवत्य श्याम छाग अक्षम्य नाभ्या बन्धनीयः ॥ सोमयानो
 श्वेत कृष्णश्च सूर्यदेवन्य श्वेत पशु यमदेवन्य कृष्णश्च अक्षस्य
 पादयोर्बन्धनीयो लोमशानि सफ्योनि ययोन्नी लोमशमर्थो
 त्वष्टृदेवयो पशु अक्षम्य पुच्छे एव एते पर्यङ्गाः । एवमग्रऽपि
 देवतापशुयन्यो ज्ञेयः अक्षम्य ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं
 रज्जुभिर्वेष्टनीयम् एते मध्यमयूय इति ॥ १ ॥

कृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्धनीय । श्वेत कृष्णश्च सौर्य्यामौ
 श्वेतः पशु सूर्य्यदेवतो दक्षिणपादौ बन्धनीय । यमदैवत कृष्णो
 ऽश्वामपादौ । त्वाष्ट्रो त्वाष्ट्रदेवतौ लोमशसक्तौ बहुरोमपुच्छिकौ
 पशु अश्वस्य सक्त्योरुर्वो । पश्चात्पदयोरेकैक । वायव्य. श्वेतवर्णः
 पशुरदवस्य पुच्छे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेव
 तो वेहद् गर्भघातिनी बन्धनी वामन पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरा-
 नुक्तेः । एवमश्यादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्क्या उच्यन्ते ।
 भ्रामश्वस्य शरीर तरणाय तुम्बाफलवद्भ्रज्जु यध्वा गुम्फनीयम् ।
 तत कृष्णग्रीव आग्नेयो रघट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्था-
 ने सम्यङ्गाया रज्ज्वां बन्धनीया ततो रोहितो धूम्रोहित इत्या-
 दयो द्वादशसत्याका शितियाहुरन्यत शितियाहु समन्तशितिया-
 हुस्ते षार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यम एव यूपे नियोज्याः सप्तदशैव प-
 शून्मध्यमे यूप आलभत इति (१३, ५, १, १५) श्रुते । तत्र त्रयोऽश्वत्-
 परगोमृगा. द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादय एव सप्तदश
 मध्यमे यूपे । तत पृपती क्षुद्रपृपतीत्यादीना श्वेता सौर्या इत्यन्ता-
 नां (१९) शतत्रयसत्याकानां पशूना मध्ये पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्
 यूपे युनक्ति ॥ एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशव. एकैक-
 श्चेकादशिनः । एव मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षो-
 डश पशवो भवन्ति षोडश षोडशतरेष्विति (१३, ५, १, १५)
 भवणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्रोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या ध-
 धुरंरुणधुः शुर्कधधुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोऽन्यतः
 शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिया-
 हुरन्यतः शितियाहुः समन्तशितियाहुस्ते षार्हस्पत्याः
 पृपती क्षुद्रपृपती स्थूलपृपती ता मैत्रावरुण्यः ॥ २ ॥

रोहितो धूम्रोहित इत्यादयः श्वेता वायव्याः श्वेताः
 सौर्या इत्येवमन्ता इतरेषु यूपेषु रोहितादिषु ये गुणवचनाः श-

द्वास्ते गुणिनं (१)पशुं रक्षयन्ति ॥ २—१९ ॥

रोहित सर्वरक्त धूम्रोहित धूम्रवर्णमिधो रक्त हृतीयं कर्क
न्धुरोहित धदरसदशरक्तं ते त्रय सोम्या सोमदेवत्या सोमाश्च
जुष्ट नियुनर्ज्मीत्यादिम श्रेण प्रत्येक मध्यमे यूप एव निषान्ता ।
सता धमरु कपिलवर्णं अरण्यमरु अरण्यवर्णमिधो कपिल शुक्ल
भरु शुरुपाक्षिसमवर्णं कपिलश्च ते त्रयो वारुणा वरुणदेवत्या म
ध्यमयूप एव । शिति कृष्ण रन्ध्र छिद्र यस्य स शितिरन्ध्र अन्य
इत्यन्पाद्वं शितिरन्ध्र समन्त सर्षत शितिरन्ध्र पते सारस्वता
मध्यम एव । शितियाहु देवतपूर्वपाद अन्यत शितियाहु एकस्मि
न्नेत्र पाद्वं शितिपाद समन्तशितियाहु सर्वदेवताहु शिती घ
लमचकी पते धार्हस्पत्या गृहस्पतिव्या मध्यमे एव ॥

अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णं त्रिन्दुयुक्तशरीरा ह्युद्रपृषती
सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एतौ
पशवो मित्रावरुणदवता द्वितीये यूपे नियोज्या ॥ २ ॥

शुद्धवाल. सर्षशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विना
शेषत. श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा
अचलिस्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

(०)

(१) पशुमुपलक्षयन्ति इति पा० वाराणसी० पु० अस्ति । मुर्म्यं
मु० पु० नास्ति ।

(२) अत्र महाधरोक्तमर्थं विलिखामीति पाठ और्व्यभाष्ये कस्मिं
धिदादर्शे केन चिट्टिष्यण्या समुद्भूत इत्यनुमीयते पर तु मु
र्म्यंमुद्रितपुस्तके शोधकन मूलभाष्य एव हठात् सन्निवेशित
इति वाराणसीस्थरानकीयसंस्कृतपाठशालीयौर्व्यभाष्यपुस्तकदर्श
नात् सुस्पष्ट भवति । स च पाठो मया त्यक्तः महाधरभाष्यस्था
सत्येन पुनस्तत्सन्निवेशस्याप्रयोनकत्वादिति सुधीभिर्धिभावनं य
मिति । इत पर धनुषु स्थलपु और्व्यभाष्यं भाष्यकृता कृतमेव ना
स्तीति पूर्वोक्तीर्व्यभाष्यपुस्तकदर्शनात् सुस्पष्ट भवतीति घोष्यम् ॥

शुद्धवाल शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणियर्णकेशः
ते प्रयः आदिदेवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः श्वेताक्षः श्वेतनेत्रः
भरणः रक्तः ते प्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये ।
कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णश्चन्द्रे च वृक्षे चेति विशोक्तेः कर्णाश्च-
न्द्रतदशश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात्
यामाः यमदेवता द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते
द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे । नमोरुपाः आकाशघर्नालवर्णाः
पार्जन्याः पार्जन्यदेवता पशवस्तृतीयं नियोज्याः ॥ ३ ॥

पृश्निंस्तिरश्चीनं पृश्निरूर्ध्वं पृश्निंस्ते मारुताः फ-
ल्गुर्लोहितोर्णा पलक्षी ताः सारस्वत्युः श्लाहाकर्णः शु-
ण्ठाकर्णोऽब्ज्यालोहकर्णस्ते त्वाप्राः कृष्णग्रीवः शितिक-
क्षोऽक्षिसूक्ष्मस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाक्षिरत्पाक्षिर्महा-
क्षिस्त उपस्याः ॥ ४ ॥

पृश्निः विचित्रपर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि विन्द्यो यस्य सः
एतमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते प्रयो मारुताः मरुदेवत्यास्तृती-
ये । फल्गुः अपुष्टशीरा लोहितोर्णा रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता
पलक्षशब्दो पलक्षार्थः श्वेतपर्याय तास्तिष्ठोऽजाः सारस्वत्यः स-
रस्वतदेवतास्तृतीये । श्लाहाकर्णः श्लाहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णा
यस्य स श्लाहाकर्णः अन्येषामपि वक्ष्यत इति (पा० ६, ३, १३७)
सहितायां दीर्घः शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अब्ज्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः
ते प्रयस्ताप्राः त्र्यष्ट्रदेवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतक-
क्षः अक्षिसफ्य. अक्षि पुण्ड्र सफभोरुघोर्यस्य सः ते प्रय ऐन्द्राग्नाः
इन्द्रामिदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाक्षिः कृष्णपुण्ड्रः
अक्षिसफ्यः महक्षिः अक्षिसफ्यः यस्य महक्षिः यस्य स तथा ते अथ
उपस्याः उपोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्यदेव्यो रोहिण्यस्य वंयो याचेऽविंज्ञा-

ता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्य ॥५॥

विचित्रवर्णास्तिष्ठा स्त्रीपशवो वैश्वदेव्य विद्मदेवदेवताश्चतुर्थे रोहिण्य । रत्नवर्णा इयवय साधंसवत्सरास्तिष्ठाऽजा धात्रे धाम्दवताश्चतुर्थ । अविष्ठाता वृष्णग्रावादिचिद्धविज्ञानशूयास्त्रय पशयाऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपा समानरूपास्त्रय पशवा धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थ । एव पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिष्ठो वत्सतर्यं बालछाग्यो देवाग पत्नीभ्य तद्देवता पञ्चम ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो घसूनाऽ रोहि
ता रुद्राणाऽ श्वेता अंबरोकिर्ण आदित्यानां नभो
रूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

वृष्णग्रीवा कालकण्ठास्त्रय पशव आग्नेया अग्निदेवता पञ्चमे शितिभ्रव श्वेतवर्णभ्रुकुक्तास्त्रया घसूना घसुदेवता पञ्चमे । रोहि ता रत्नवर्णास्त्रय रुद्राणा रुद्रदेवता पञ्चमे । श्वेता अंबरोकिर्ण अंबरोकिर्ण यद्वा अघाघस्ताद्रोक छिद्र येषां ते छिद्र निर्व्यंघन रोष ते त्रय आदित्यानां तद्देवता पञ्चमे । अथ पष्ठे यूपे । नभोरू पा पार्जन्यास्त्रय पष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नत ऋषभो धामनस्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नतः शि
तिमाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्रावार्हस्पत्याः शुक्ररूपा वा
जिनाः कल्मषा आग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥७॥

उन्नत उन्नत ऋषभ पुष्ट धामन यहन्यपि धयसि गते वृद्धिर हित ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवा इन्द्रविष्णुदेवता पष्ठ । उन्नत शिति माहु श्वेतपूर्वपाद् शितिपृष्ठ श्वेतपृष्ठ त त्रय ऐन्द्रावार्हस्पत्या । इन्द्रवृद्धस्पातिदेवता । पष्ठे । शुक्ररूपा शुक्रपक्षिसमवर्णा त्रयो वा जिना वाजिदेवता पष्ठे । कल्मषा कवुरास्त्रय पशव आग्निमारु ता पष्ठ । एव पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामा शुक्लवृष्णवर्णा पौष्णा यूपदेवता सप्तमे ॥ ७ ॥

एतां ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीयां धामना अ-
नड्वाहं आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरुणयोऽन्यतएन्धो
मैत्र्यः ॥ ८ ॥

एताः कर्तुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः घर्णद्वयो-
पेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्या सप्तमे । धामना अनड्वा-
हः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः
तिन्नोऽज्ञाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे ॥ अथाष्टमे यूषे अन्यतर्षेण्यः
एकपादर्वे कर्तुरवर्णास्तिन्नोऽज्ञा मैत्र्य मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया धम्रवः सौम्याः श्वेता धा-
यव्या अविज्ञाना अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्ष्यो दे-
वानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । धम्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौ-
म्या सोमदेवत्याः अष्टमे श्वेतास्त्रयः धायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे ।
अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे ॥ अथ न-
वमे । सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सतर्ष्यः देवपत्नीदेवत्या-
स्तिन्नः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौमा घूम्रा अन्तरिक्षा वृहन्तो दिव्याः
शयला वैशुताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । घूम्रवर्णास्त्रयः अन्त-
रिक्षदेवत्याः नवमे । वृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्या द्युदेवत्याः नवमे ॥
अथ दशमे शयलाः कर्तुरास्त्रयः वैशुताः विशुदेवत्याः दशमे । सिध्मा
सिध्माध्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्या दशमे ॥ १० ॥

घूम्रान् वसन्तायालभते श्वेतान् ग्रीष्मायं कृष्णा-
न् वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हेमन्तायं पिशङ्गाञ्छि-
शिराय ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् श्रीनजान् धूमन्ताय षसन्तवेद्यतानालभते
 ति दशमे । इतान् श्रीन् श्रीध्याय दशमे । वृष्णवर्णान्
 वर्षाभ्य दशमे ॥ अर्धकादशे अरुणान् रक्तान् श्रीन् शरदे ५
 पृषत नानावर्णविन्दुयुक्तान् श्रीन् हमन्ताय एकादशे ।
 साहितमिश्रकपिलवर्णान् श्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

प्रथमो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो ज
 गत्पै त्रियत्सा अनुष्टुभे तुष्यवाह उष्णिहे ॥ १२ ॥

सार्धसप्तसरास्य गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसप्तसरास्य
 त्रिष्टुभ एकादशे ॥ अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसप्तसरास्य
 जगत्पै द्वा० । त्रियत्सा त्रियया त्रयोऽनुष्टुभ द्वा० । तुष्यवाह सा
 र्धद्विसप्तसरास्य उष्णिह द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः ककुभे
 ऽनद्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

पष्ठवाह चतु सप्तसरास्यो विराजे द्वा० । उक्षाण सचनसम
 र्था युषानस्य बृहत्यै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभा उष्णो
 ऽप्यधिकवयस्का त्रय ककुभे त्रयोदशे । अनद्वाह शकटवहन
 समर्था भजास्य पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनव नवप्रसूता भजास्तिष्ठ
 अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया धम्रवंः सौम्या उपध्वस्ता
 सावित्रा घत्सनर्युः सारस्वत्युः श्यामाः पौष्णा वृ
 ष्नयो मारुता धंष्टुरूपा वैश्वदेवा धशा षांचाष्टि-
 षीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशव इयेना सौर्या इत्यन्ता । तत्र प्रथ
 म वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवा त्रय आग्नेया त्रयो० ।
 धम्रव कपिलास्य सौम्या ॥ अथ चतुर्दशे यूपे उपध्वस्ता उ
 पध्वसनमध पसन तद्गुणविशिष्टा वर्णा-तरमिथिता धा त्रय स

ऋतुदेवताः चतु० । वत्सतर्य्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्या-
गाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० ॥ पृथ्वयः तनुकाया
चेचित्रवर्णा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः च-
तु० ॥ अथ पञ्चदशे । धशाः चन्ध्यास्तिस्रो धावापृथिवीयाः धावा-
पृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

उक्ताः संञ्चरा एतां ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः
पृथ्वीमपो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

अथ चरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा
आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च स-
ञ्चराणि हवींषि भवन्तीति घत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्व-
ेषु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां
सम्यग्विनाम् आद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः स-
माना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश पशव
उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः यन्नवस्त्र-
यः पञ्च० । सावित्रा उपध्यस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः घत्सतर्य्यः
तिस्रः पञ्च० ॥ अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते
सञ्चराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो० ।
कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः चरुणदेवताः षो० । पृथ्वयः तनुका-
यापिरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपरा निःशृङ्गाः कायाः कदे-
वताः षो० ॥ १५ ॥

अन्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः
सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमोधिभ्यो चण्डिक-
हान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सपंसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतंवदूभ्यो-
ऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेघपशवः । प्रथमजान् मातुः प्रथम-
गर्भे जातान् श्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये
आलभते नियुनक्ति सत० । घातसमूहो वात्या तथा सह चर्तन्त

इति सवाल्या घातमण्डलामध्यस्थान् श्रीनजान् सान्तपनेभ्य ऋ
 रुद्भ्य सप्त० । यद्विहान् चिरप्रसृतान् श्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्य-
 सप्त० । मरुष्टान् सह सृष्टान् श्रीन् प्राडिभ्यो मरुद्भ्य सप्त० । अनु
 सृष्टान् अनु क्रमेण जातान् श्रीन् स्वतवद्भ्या मरुद्भ्य सप्त० ॥१६॥

उक्ताः संश्रवा एता ऐन्द्राग्नाः प्रांशुद्वा माहेन्द्रा
 बहुरूपा वैश्वकर्माणाः ॥ १७ ॥

अघाष्टादशे यूपे महाहवि पशवः पृष्णग्रीवाद्यः पञ्चदश पूर्वं
 यत् ॥ अर्धकानाविंशतितम एता कर्बुरात्रय एन्द्राग्ना एकोन० ।
 प्राशुद्वा सहिताया दीघ प्रष्टशुक्लयुक्ता माहेन्द्रा महेन्द्रदयता ए
 कोन० । बहुरूपास्त्रया वैश्वकर्माणा विश्वकर्मादेवता एकोन० ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतां बभ्रवो
 धूम्रनीकाशाः पितृणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनीकाशाः
 पितृणामग्निप्राप्तानां कृष्णा पृषन्तस्त्रैयम्यकाः ॥ १८ ॥

अथ विष्पेटिरेवतापशवः । धूम्रा पृष्णरणमिथा लोहितरणा
 बभ्रुनीकाशा कपिष्यणसदशास्त्रय पशवः सोमवता पितृणा नि
 यास्या एकोन० । बभ्रवः कपिला धूम्रनीकाशा धूम्रा इय नितरा
 काशान्ते इति तादृशास्त्रय वहिषदा पितृणामेकान० ॥ अथ विंश
 यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशा अग्निप्राप्ताना पितृणा विंशे । कृष्णा पृ
 षन्त विन्दुयुक्ता त्रैयम्यका त्रैयम्यरुदेवता विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः संश्रवा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वाय-
 व्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संश्रवा आग्नेयाद्यः पञ्चदशो
 का । तेन पृष्णग्रीवा आग्नेया विंशे । बभ्रवः सौर्या विंशे । उप
 ष्यस्ता सावित्रा विंशे ॥ अर्धकविंश यूपे । वासतव्यं सारस्वत्य
 एकविंशे । श्यामा पौष्णा एक० । एता कर्बुरा शुनासीरीया शु
 नासीरुदेवता एक० । श्वेता त्रयो वायव्या वायुदेवता एक० ॥

श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्य-
श्वाद्याः सोऽर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभने श्रीष्मार्थ कलवि-
ङ्गान् वर्षाभ्यंस्तिरिञ्जुरदे वर्त्तिका हेमन्ताय कर्क-
राञ्छिशिराय विकंकरान् ॥ २० ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यादयः विश्वेषां देवानां
पृषन्त इत्येवमन्ता यूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशारण्याः पशव
आलभ्यन्ते ॥ (१) तत्र ये पशवो न ज्ञायन्ते ते निगमनिघण्टु
निरुक्तव्याकरणेभ्यो ज्ञातव्याः तत्सम्पग् विदुभ्यश्चाटवि-
फेभ्यः) ॥ २०—४० ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४(२) ॥

अधारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकींशतिर्यूपाः तेषां यूपानां
विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जला-
दयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलम्भनीयाः । अत्र यूपान्तरालेष्वार-
ण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानयसूत्रे नाडीषु प्लुपिमशकान् क-
रण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगन्याघ्रांसिहान् कुम्भेषु मरुतमत्स्यमण्डू-
कान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नःपु चादकानि यथार्थमि-
तरानिति । ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपा-
येन स्थापनीया इति तान्पर्य्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदाना-
मर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिबृहस्यभिधा-

(१) अय पाठो वाराणसी० पु० अस्ति ॥ मुम्बईमु० पु० नास्ति

(२) अत्राध्याये स्थलत्रये एव श्रीमतोव्यटेन भाष्यं कृतमिति
वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयौज्यटभाष्यपुस्तकदर्शनात्
तथान्यत्र मुद्रितपुस्तकेषु चात्रैवाध्याये तृतीयमन्त्राद्यस्तात् (मही-
धरोक्तमर्थं विलिखामीति) लेखाश्च सुस्पष्ट प्रतीयते" इति ।

नप्रन्थेभ्यो विलोक्याद्यगन्तव्याः आंष्टपीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ॥ तत्र
 प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान् यमन्ताय आलमते नियु-
 नक्ति । त्रीन् कलाधिष्ठान् चटकान् ग्रीष्माय । तिसिरीन् त्रीन् वर्षा-
 भ्यः । चर्निका पीक्षविशेषान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये
 एकं ककर हेमन्ताय ॥ अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरी प-
 क्षिविशेषौ हेमन्ताय । शोन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूका-
 न् दुभ्यो मत्स्यान् मित्राय कुलीपयान् वरुणाय ना-
 कान् ॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालमते । त्रीन्मण्डूका-
 न् भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भरः । अथ
 तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन् कुलीपयान् जलजान्
 मित्राय । त्रीन् नाकान् नका एव नाकास्नान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमाय हृषंसानालभते घायवे चलाका इन्द्रामि-
 भ्यां कुञ्जान् मित्राय मद्गून् वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

त्रीन् हंसान् सोमाय । तिस्रो चलाकाः धकपत्नीः घायवे ॥ अथ
 चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् कुञ्जान् पक्षिणः इन्द्रामिभ्याम् । त्रीन् मद्गून्
 जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्नये कृटस्नानालभते वनस्पतिभ्य उल्कानग्नीषो-
 माभ्यां चापानशिवभ्यां मयूरान् मित्रावरुणाभ्यां
 कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन् कृटस्नान् कुशकृटानग्नये । ततस्त्रयाणामुल्कानां मध्ये ए-
 कमुल्कं वनस्पतिभ्यः ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उल्की काकचैरिणौ
 त्रीन् चापानग्नीषोमाभ्यां त्रीन् मयूरानशिवभ्यां त्रीन् कपोतान् मि-
 त्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोपादी-
देवानां पत्नीभ्यः कुलीकां देवजामिभ्योऽग्नये गृहपतये
पारुष्णान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ अथ षष्ठोऽवका-
शो एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे । तिष्ठो गोपादीः
गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः । तिष्ठः कुलीकाः पक्षि-
णीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः । श्रीन् पारुष्ण-
संज्ञान् गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अहे पारावतानालभते रात्र्यै सीचापूरहोरात्रयोः
सन्धिभ्यो जतृर्मासेभ्यो दात्यौहान् संवत्सराय मह-
तः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे श्रीन् पारावतान् कलरवानहे तिष्ठः सीचा-
पूः पक्षिणीः रात्र्यै तिष्ठो जतृः पात्राट्याः पक्षिणीः अहोरत्रयोः स-
न्धिभ्यः । श्रीन् दात्यौहान् कालकण्ठान् मासेभ्यः त्रयाणां महतां
सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ सु-
पर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्यां आखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्कत्रान् दिवे
काशान् दिग्भ्यो नकुलान् वभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६

भूम्यै माखून् भूपकान् श्रीन् पाङ्कत्रान् भूपकजातिविशेषानन्त-
रिक्षाय काशान् तद्भेदानेव दिवे श्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्ट-
मे ॥ अथ नवमे एकम् । श्रीन् वभ्रुकानवान्तरादिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुहनादित्येभ्यो
न्यङ्कून् विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान् साधेभ्यः कु-
लुङ्गान् ॥ २७ ॥

श्रीनृप्यान् वसुभ्यः ऋध्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुहन् ।

श्रीन् न्यङ्कनादित्येभ्य ॥ अथ दशमेऽवकाशे श्रीन् पृषतान् विद्येभ्या दवेभ्य श्रीन् तुलुङ्गान् साध्येभ्य ॥ २७ ॥

ईशानाय परंस्त आलंभते मित्राय गौरान् वरुणाय माहिपान् वृहस्पतये गययाँस्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

परस्यत मृगविशेषानीशानाय । श्रीन् गौरान् मृगान् मित्राय श्रीन् माहिपान् वरुणाय तत्रैरु दशमे ॥ अथैकादशेऽवकाशे श्रीन् गययान् गोसदृशानारण्यपशून् वृहस्पतये श्रीनुष्ट्रान् त्यष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुवान् हस्तिन आलंभते चाचे प्लुषिँ-श्चक्षुषे मशकान् चक्षुष्याय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुवान् हस्तिन श्रीन् । श्रीन् प्लुषीन् चक्षुष्यान् चक्षुष्यान् चाचे त-मध्ये द्वौ प्लुषी एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एक प्लुषिम् । श्रीन् मशकान् चक्षुष । त्रयो शुक्ला धोत्राय नियोज्या ॥ २९ ॥

प्रजापतये च चायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेपो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदपभाय गवयी क्षिप्रश्येनाय वर्तिका नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवन्ते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च चायवे च एका गोमृग गवय । एक आरण्यो मेपो वरुणाय । एक कृष्णो मपो यमाय । एको मर्कट मनुष्यराजाय । एको रोहिदप्य शार्दूलाय । एका गवयी ऋग्भाय सदाण्यदेवाय ॥ अथ त्रयादशेऽवकाशे एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एक कृमि कर्कट नीलङ्गो नालङ्गवे । शिशुमार एको जलचर समुद्राय । हस्ता हिमवत ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्य उलो हलिङ्गो वृषदंशस्ते धात्रे दिशां कङ्को भुङ्गांमेयी कलविङ्गो लोहिताहि पुंकर-

सादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे ऋचः ॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुष्टुद्वयः कित्रः प्रजापतिदेवतः । उलो मृ-
गविशेषः हलिष्णः सिंहविशेष वृषदंशो विडालः ते त्रयो घात्रे ।
एकः वृद्ध-यकः दिशां दिग्भ्यः । एका घुह्वा पक्षिणी आग्नेयी अ-
ग्निदेवत्या । कलविद्धः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्मसर्पः पुष्करसा-
क्षी पुष्करे सीदतीति कमलमक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्व-
ष्टृदेवताः । अथ चतुर्दशोऽवकाशे एतः ऋचं वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौ-
ष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिढो न्यङ्कुः कक्क-
टस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एतः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजदृष्टा-
गः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा
शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिढो मृगाविशेषः
न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रति-
श्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सौरी यलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ने
मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् इवाविङ्गामी शा-
र्दूलो घृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुष-
वाक् ॥ ३३ ॥

यलाका घकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ पञ्च-
दशोऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदे-
वत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सरस्वत्यै । इवा-
वित् सेधा मौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः घृकः चित्रकः पृदाकुः
सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुक्रः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्षिंदा ते घायवे-

घृहस्पतये घाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः ह्रवो
मद्गुर्मत्सपस्ने नदीपतये घाचापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णं गद्यमान् पार्जय पर्जन्याय आति आढी घाहम दारि
दा काष्ठकुट्ट ते त्रय पक्षिविशेषाः वायवे । घृहस्पतये घाचस्पतये
घाचो घाण्या पतये इत घृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय घृहस्पतये
पैङ्गराज पक्षिविशेष ॥ अथ पाङ्करोऽवकाशे अलज पक्षिविशेष
आन्तरिक्ष भन्तरिक्षदेवत । ह्रव जलपक्षी मद्गु कारणद्वय म
त्स्य ते नदीपतये । कूर्मं कच्छप घाचापृथिवीय घाचापृथि
वीदेवत ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्गाघाटस्ते
घनस्पतीनां कृकृगाकुं सात्रित्रो हृषसो घातस्य
नाक्रो मकरः कुलीपयस्नेऽकूपारस्य ह्रियै शल्यकः ॥ ३५ ॥

पुरुषमृग पुमृग चन्द्रमस । गोधा कालका पक्षिविशेष दा
र्गाघाट सारस त घनस्पतीनाम् । कृकृगाकु ताम्रचूड सात्रित्र
सयितृदेवत हस घातस्य नाम मकर कुलीपय ते त्रयो जलच
रविशेषा अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणा मध्ये द्वी पोडरो ॥ अथ
सप्तदशोऽवकाशे एक कुलीपय अकूपारस्य । शल्यक द्वायिन्
ह्रियै देवै ॥ ३५ ॥

पृणहो मण्डूको मूर्षिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लो-
पाशा आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुपिली-
का त इतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

पणी मृगी मह आलभ्या । मण्डूको मूर्षिका तित्तिरि ते त्रय
सर्पाणाम् । लोपाशा घनचरविशेष आश्विन अदियदेवत । कृष्णो
मृग रात्र्यै । ऋक्ष मल्लक जतू सुपिलाका एतौ पक्षिविशेषौ ते
त्रय इतरजनानां देवानाम् । जहका माधसद्बोचनी वैष्णवी वि
ष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपासुद्रो मासां कश्यपो रोहित् कुण्डूणाची गोलत्तिका तुऽप्सरसां मृत्यवे ऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥ अथाष्टादशोऽवकाशे । ऋषयो मृगाविशेषः मयूरः यर्हा सुपर्णो गदत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋष्यः कुण्डूणाची धनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसम् । असितः कृष्णः पशुमृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाहूर्णतूनामाखुः कशो मान्ध्यालस्ते पितृणां वलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणापारण्यो मेघः ॥ ३८ ॥

वर्षाहः वर्षाभूः मेकां ऋतूनाम् । आखुः मूषरुः कशः मान्ध्यालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् ॥ अधेकोर्माविशे । अजगरो महासर्पः वलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेघो वरुणाय ॥ ३८ ॥

शिवत्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्धनिस्ते मत्या अरण्याय सृमरो रुरुं रौद्रः कयिः कुटर्दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

शिवत्रः श्वेनः पशुत्वादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घघ्रोवः घृणिवान् तेजस्यो पशुविशेषः संहितः यां घृणिशब्ददीर्घः वार्धनिस्ती कण्ठे स्तनघानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै । सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः कयिः पक्षिविशेषः ॥ अथ विंशोऽवकाशे । कुटरुः कुम्कुटः दात्योहः कलकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवनाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षु
स्ते रक्षसाभिन्द्राय सूकरः सिंहो मास्तः कृकलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृ
थतः ॥ ५४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवत । एक कृष्ण श्वा सारमेय
द्वितीय कर्णो लम्बकर्णो गर्दभ तृतीयस्तरक्षु मृगादन ते त्रयो र
क्षसां पशव । सूकर इन्द्राय । सिंहो मास्त मरुदेवत । कृकला
स सरट् पिप्पका पक्षिणी शकुनि पक्षी ते त्रय शरव्यायै । एक
पृथत मृगविशेषो विश्वेषा देवाना पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो
जुष्ट वियुनज्मीति योज्य ॥ एव षष्ट्याधिक शतद्वयमारण्या पश
व उक्ता ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकदाशिन सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि
शतानि भद्रवाद्य सौर्यन्ता षष्ट्याधिक शतद्वय कपिञ्जलाद्य
पृथतान्ता आरण्या पशव सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिका
नि पशवो भवन्ति । इलोकश्च । षट् शतानि । नियुज्यन्ते पशूनां
मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवाभिध्याधिकानि चेति ॥ ते
आरण्या सर्वे उत्सृष्टव्या न तु हिंस्या ॥ ४० ॥

भ्रीमन्महीधरवृते वेददीपे मनोहरे ।
गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचक ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैर्मृदं वस्वैस्तेगान् दधंष्ट्रा-
भ्यां सरस्वत्या अग्रजिह्वं जिह्वायां उत्सादमवक्रन्दे-
न तालु वाजं हनुभ्यामप आस्येन वृषणमाण्डाभ्या-
मादित्यां श्मश्रुभिः पन्यांन् भ्रूभ्यां चावापृथिवी व-
त्तोभ्यां विद्युतं कनीनकाभ्यां शुक्लाय स्वाहा कृ-
ष्णाय स्वाहा पार्याणि पक्ष्माण्यवाप्या इक्ष्वोऽवा-
प्याणि पक्ष्माणि पार्या इक्ष्वः ॥ १ ॥

शादं दद्भिः । इयमपि श्रुतिर्देवतास्वाङ्गयोश्चोदनां विदधा-
ति । शादो देवताविशेषः दन्ता अश्वाङ्गम् । शादं दद्भिः प्री-
णाति । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गभोग्यं
वृतीयया कर्णविभक्त्या निर्दिश्यते । एवं हि विभक्त्योः सामर्थ्यं
भवति । युक्तञ्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायै होमः । आह
च श्रुतिः । आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य
आहुतिर्जुहोतीति । दद्भिः शादाय स्वाहा । (१) दन्तमूलैरवकाय
स्वाहा इत्येवम्भयोगाः । कचिच्च देवता केवला भवति । यथा
शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । कचिच्चान्यया विभक्त्या नि-
र्देशो द्रव्यदेवतयोः । यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । एवं
द्रव्यदेवतमपसिद्धम् (२) यज्ञपाश्वादिभ्योऽवगन्तव्यमिति पृथि-
वी त्वचेति पावत् ॥ १-८ ॥

(१) दन्तमूलैरवकायै इति पा० ॥

(२) यज्ञपाश्च परिशिष्टं ग्रन्थविशेषः तदादिभ्यः ।

प्रणम्य कमलानाथ गणेश गिरिजां गिरम् ।

पञ्चविंशोऽयमध्याये वेददीपा मयेर्यते ॥

का० (२०, ८, ५, ६) सिष्टद्वन्द्वनस्पत्यन्तरे शून्यः
 हुत्या देवताद्वाङ्मेव जुहोत्यमुष्यै स्वाहेति प्रतिदेवतः शा
 दप्रभृतिरगन्तेभ्यो धिमुष्याश्च परम्य इति । सिष्टद्वन्द्वनस्पत्यो
 रन्तरं यनस्त्रानियागानन्तरं सिष्टद्वन्द्वान् पूर्वं शूरे श्रपितं मांसं
 प्राजापत्योऽश्च इति यचनात् प्रजापतये हुत्या अमुष्यै स्वाहेति
 प्रतिदेवतं शादादित्यगन्तेभ्यो देवताद्वाङ्मेव देवताभ्योऽद्वाङ्
 भ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दक्षि-
 रित्यादि पृथिवीं त्वचेत्यन्तं सहिताभागो ग्राहणं न मन्त्राः । शा
 दादयो देवा दन्ताद्यन्तानि । तत्रानुगृहीतमाज्यं गृहीत्या गृहीत्या
 शादाय स्वाहा दक्ष्य स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूले
 भ्यः स्वाहत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येक-
 पत्रं शापरान्तरोदितं । स्वपक्षं तु शादं दक्षिं प्रीणामि स्वाहेत्या
 दिशोमन्त्राः । देवता भोक्त्री निर्णयया निर्दिश्यते अद्वाङ् भोग्य
 एतीयया करणमिक्त्या निर्दिश्यते । इच्छित् केचला देवतैश्च यथा
 शुक्लाय स्वाहा वृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैश्च द्वयदेवतयो
 निर्दिशं यथा अग्ने पक्षतियायोर्निपक्षतिरिति । तथा च श्रुतिः (१३,
 ३, ५, १) शादं दक्षिर्यथा दन्तमूलैरित्याज्यमद्यदानानि वृत्वा
 प्रत्याख्याय देवताभ्यः आहुतीं जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता
 भागधेयेन समर्धयतीति । अम्यायमर्धः । शादं नाम दे-
 वमद्भ्यश्च दक्षिदन्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थं ततश्च
 शादं दक्षिं प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यापि योज्यानि । आज्यम-
 ददानानि वृत्वा आज्यमेवाद्वाङ्मेव परिकल्प्य प्रत्याख्यायमद्य
 दानमद्यदानं प्रति शादादिदेवता आद्याख्यायाज्याहुतीं जुहोति
 सद्गतिनाद्वाङ्भागा घृताहुतीं शादादिभ्यो ददाति एव कुचं
 पिभागा वृत्तपत्रभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ-
 सहितार्थः । दाक्षरद्वन्द्वं शादं दक्षं प्रीणामि । दन्तमूलैर्यकां
 देवता प्रीणामि । चस्वैर्दन्तपीठैर्मृद् दक्षता प्रीणामि चस्वैः स्वाह-
 न्तपीठिका । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः, आदित्यादयः प्रसिद्धाः ।
 द्वाभ्यां तेषां देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अप्रजिह्वम् अत्र चतुर्थ्यां

देवतोद्देशः प्रथमयाह्नम्य अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्र-
जिह्वं जिह्वंप्रेण मरस्वर्ती प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् अत्र पच्छ्या-
ऽश्वाङ्गेद्देशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं
प्रीणामि । अवरुन्देन तालु अत्र देवं तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः
तालुना अवरुन्दं देवं प्रीणामि । घाजं हनुभ्यां हनुभ्यां वक्त्रैकदे-
शाभ्यां घाजं देवं प्रीणामि । आस्थेन मुखनापो देवताः प्रीणामि ।
आपडाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । इमश्रुभिर्मुग्गकेशैरा-
दित्यान् प्रीणामि । मूकभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्री-
णामि । यत्ताः पद्मपङ्क्तिः ताभ्यां घावापृथिव्यां देवते प्रीणामि ।
कर्णानकाभ्यां नेत्रमध्यगृष्णगोलाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि ।
शुक्लाय स्याहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वद्गम शुक्लाय कृ-
ष्णाय देवाय सुदृगमस्तु यद्वा चतुर्ष्याऽश्वाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजा-
पत्याऽश्व इति घचनाद्देवाऽध्याहर्त्तव्यः शुरुन कृष्णेन चाश्वान्नेन
प्रजापतिं प्रीणामि एव लोमभ्यः स्वाहत्यादावपि बाध्यम् । पाप्याणि
पश्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः पश्माणि नेत्रोपरिलोमानि पा-
प्याणि पारदेवत्यानि ततः पश्मभिः पारं प्रीणामि । इक्ष्वो नेत्राघो-
भागरोमाणि अघारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । धिपरीतं वा
अवाप्याणि अघारदेवत्यानि पश्माणि इक्ष्वः पाप्याः पारदेवत्याः॥१॥

चातं प्राणेनापानेन नासिके उपयाममधरेणौष्ठेन
सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्व्यं निवेप्यं
मूर्ध्ना स्तनयित्नुं निर्वाधेनाशनिं मस्तिष्केण विद्युतं
कर्णानकाभ्यां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णां
तेदनीमधरकण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्यामि-
रदिनिष्ठीर्णा निर्द्धतिं निर्जर्जल्पेन जीर्णा संक्रो-
शः प्राणान् रेप्माणं स्तुपेन ॥ २ ॥

अश्वस्य प्राणवायुना चातं प्राणामि । अपानवायुना नासिका-
संघे देवते प्राणामि । अधस्तनेन औष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि ।

उपरितनेन ओष्टेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये घट्टलमिति (पा० ६, ३, १२२) अनोर्ध्वः अनूकाशेनाघस्ननेदेहकान्त्या याह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निषेप्य देवं प्रीणामि । निधित घञ्यते निरांधः शिरोऽस्थिमध्यमंलग्नो मज्जामागः तेन स्तनयित्तुं देवं प्रीणामि । मस्तके भयं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः (२, ६, ६५) मस्तकमिष्यति गच्छति मन्तिष्कम् इय गतौ मस्नकमञ्जेति धारिस्थार्मा तेन मस्तिष्केणाशानि देवं प्रीणामि । विद्युत् कर्नानकाम्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् श्रवाद्याह्नात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशक्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाम्यां कर्णां देवीं प्रीणामि । कण्ठाघोभागेन तेदर्नां देवतां प्रीणामि । शुष्कघ्रासी कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि । पश्चाद्ग्रीया शिरा मन्येति (२, ६, ६५) अमरः प्रीयापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायां समजनीति (पा० ३, ३, ९९) फ्यप् प्रीयापश्चाद्भाडीमिद्धिचं प्रीणामि । शीर्ष्णां शिरसाङ्गिति देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षादेशः शसाक्षी । नितयं जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्गतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति श्वायन्ते तानि सङ्क्रोशानि गच्छतोऽक्षस्य यान्यहानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिघ्राभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

मशकान् केशैरिन्द्रं स्वप्सा घहेन बृहस्पतिं
 शकुनिसादेन कूर्माञ्छफैराक्रमणं स्थूराभ्यामृक्षला-
 मिः कपिञ्जलान् जवं जह्वाभ्यामध्वानं बाहृभ्यां जा-
 म्बीलेनारण्यमग्निमन्तिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामदिवना-
 घंसाभ्यां रुद्रं रोराम्याम् ॥ ३ ॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । घहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन घहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम

शोमनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन ।
 शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् पद्भ्यु विशरणगत्यादौ धञ्
 षेगवत् कृदनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्लीबे खुरः पुमान्
 खुरैः कूर्मान् देवान् प्राणामि । रलयोरैक्यम् स्यूलाभ्यां गुल्फाभ्या-
 माक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाट्यः ऋक्षलास्ताभिः कपि-
 खलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यमागो जह्वा ताभ्यां जवं देवं
 प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणा-
 मि । जाम्ब्यारं जम्ब्योरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्य-
 भागो जाम्ब्यारस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरु-
 चौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ
 करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ
 देवौ प्रीणामि । रोरावंसप्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्राणामि ॥ ३ ॥

अग्नेः पक्षतिर्घायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सो-
 मस्य चतुर्थ्यादित्ये पञ्चमीन्द्राण्यै पष्ठी मरुतांशं सप्त-
 मी बृहस्पतेरष्टम्युर्यमृणो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैका-
 दशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र पष्ट्या देवतोद्देशः प्रथमयाज्ञोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः ।
 अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे
 च रुचौ पादर्थे प्रकल्पित इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य
 मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति (पा० ५, २, २५) मूलार्थे तिप्रत्ययः
 ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलमूतान्यस्थानि यद्दक्षिशब्दवाच्यानि
 पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति पञ्चविं-
 शतिरद्वयस्य यद्भ्रुक्य इति (कौषीत० ब्रा० १०, ४) श्रुतेः । तेषां
 क्रमेण देवतासन्न्यन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्य देवता आह
 अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्य अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो
 ऽपक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । धायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः
 तृतीयं दक्षिणपार्श्वस्य धायोर्देवस्यास्तु । यममग्नेऽपि व्यात्ये
 २ । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य ।

अदित्ये चतुर्थी पृथ्व्यां पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः नवमी पक्षतिरथ्यमृणो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

इन्द्रान्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै पञ्चमृग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां सप्तमी विष्णोर्ऋषी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी षाष्ठापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

अथ यामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं यामपार्श्वस्थि इन्द्रान्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्धा । अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं षाष्ठापृथिव्योर्ऋतु उत्तरं यामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

मरुतां स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा किकिसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ कुञ्चौ ओणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां वलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाज्ञान्तराणो देवता आह । विमक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशे मरुतो देवान् प्राणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति

तासां देवता आह । कीकसं कुल्यमास्थि-चेत्यमरः (२, ६, ६८)
 कीकसनि शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि
 कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विश्वेषां देवानां प्रथमकीकसै-
 विश्वान् देवान् प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीये रुद्रान्
 प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादि-
 त्यान् प्रीणामि । घायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ
 भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्रीपोमयोः भासद्भ्यामग्रीपोमौ
 प्रीणामि । कुञ्जौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववद्हास तृतीया कटिः श्रोणिः
 ककुभतीत्यमरः (२, ६, ७४) श्रोणिभ्यां दक्षचामाभ्यां कटिप्रदेशा-
 भ्यां कुञ्जौ देवौ प्रीणामि । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि ह्यीवे
 पुमानूरुदित्यमरः (२, ६, ७३) ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पती देवौ प्रीणा-
 मि । मिश्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं
 प्राप्नुतस्तौ अल्गा घङ्क्षणी ऊरुसन्धौ ताभ्यां मिश्रावरुणौ प्रीणा-
 मि । स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ नाभ्यामाक्रमणं देवं
 प्रीणामि । कुप निष्कपे कुप्येते तौ कुप्यौ नितम्यस्थी कूरकौ आयनी
 ककुन्दरशब्दघाचौ ताभ्यां वलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

पूपणं वनिष्ठुनान्धाहीन् स्थूलगुदयां सर्पान् गु-
 दाभिर्विहृतं आन्ध्रैरपो वस्तिना घृपणमाण्डाभ्यां
 वाजिनं शेपे न प्रजां रेतसा चापान् पित्तेन प्रद-
 रान् पायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

घनति सम्भजति घनिष्ठुः स्थूलान्ध्रं तेन पूपणं देवं प्रीणामि ।
 गुदं त्वपानं पायुनेत्यमरः (२, ६, ७३) स्त्रीत्वं छान्दसम् स्थू-
 ला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाही-
 न् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् । सर्पान् गुदा-
 भिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि । विहृत आ-
 णः आन्ध्रं पुरीतदित्यमरः (२, ६, ६६) अम् गतौ भजने शब्दे अ-
 भे भजत्यनेनाभमित्यन्ध्रम् अन्ध्रे भवा आन्ध्राः अन्ध्रसम्यन्धिनो-
 त्तभागाः तैर्विहृतौ देवान् प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिना-

भेरधो हृयोरित्यमरः (२, ६, ६३) घसति मूत्रं यस्मिन् स परितः
 नाभेरधो वर्त्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । मुष्कोऽण्डो
 घृपणः कोशः । (अमर० २, ६, ७६) अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लि-
 ङ्गोमयपादस्थान्नाभ्यां मांसापिण्डाभ्यां घृपणं देवं प्रीणामि । शेषो लि-
 ङ्गं तेन घाजिनं देवं प्रीणामि शिशनो मेदो मेहनशेषमी इति (२,
 ६, ७६) अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति दोषः सान्तोऽण्ड-
 प्तथ । प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च धीजयीत्येन्द्रियाणि घेति
 (२, ६, ६२) अमरः रीड् घृषणे रियते घृयति रंतो घीर्यं तेन
 प्रजां देवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति संसने पित्तं घातुविशेष-
 स्तेन चापान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमु-
 क्तातिरिक्तं तेन शुद्धतृतीयभागेन प्रद्वरान् देवान् प्रीणामि । फूदमा-
 न् शकपिण्डैः । शको देशे नृपे विशि । विशि विष्ठायां शकस्य
 पिष्ठायाः पिण्डैः फूदमान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै
 भसज्जीमूतान् हृदयोपशेनान्तरिक्षं पुरतित्ता नभं उ-
 द्युंण चक्रवाकौ मत्तस्नाभ्यां दिव्यं वृक्षाभ्यां गिरीन्
 ह्लाशिमिर्षलान् म्लीहा वल्मीकान् ह्रोमभिर्ग्लौभिर्गु-
 ल्मान् हिराभिः स्रवन्तीर्हृदान् कुक्षिभ्यां ७ समुद्रमुद-
 रेण वैश्वानरं भस्मना ॥ ८ ॥

पुनर्देव पृष्ठी अङ्गे प्रथमा । न ना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः (२,
 ६, ७७) कुड घनत्वे कुडतीति क्रोडः घनो यक्षोमध्यभागः स इन्द्र
 स्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि अथमग्रेऽपि । पाजसे बलाय हितं
 पाजस्यं पलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः । सन्धी तस्यैव जत्रु-
 णी इति (२, ६, ७८) अमरः अंसकक्षयोः सन्धिर्जत्रु । जायत इति
 पुंस्त्वमार्गम् तानि दिशां देवतानाम् । भस मत्संनदीपयोः वम-
 स्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया
 अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृदयोपश हृदयस्यं मांसं तेन जी-

मृतान् प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं
 देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्य मांसं तेन नभो क्यं प्रीणा-
 मि शरीरावयवाद्यत् । आवाधस्ताङ्गास्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे
 दास्यिनो मतस्त्रे ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक्षाप्रमांसमित्य-
 मरः (२, ६, ६४) वृक आदाने वृन्त्यते स्यादुतया गृह्यते वृका-
 नान्तः पुस्ययं ख्रात्येके इति क्षीरस्वामी वृक्षा मुख्यं मांसं तेन दि-
 धं देवतां प्रीणामि वृकौ कुक्षिस्यौ मांसगोलकावाप्रफलाकृती इति
 याज्ञिकाः । प्रकर्येणाश्रन्ति भुञ्जतेऽघ्नीतीति ग्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः
 तन्नाडीद्वारैर्यात्रस्य देहे सञ्चारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिर्यन् देवा-
 न् प्रीणामि । गुल्मस्तु ग्लौहा पुंसीति (२, ६, ६६) ममरः हृदयवा-
 मभागे शिथिलो मांसभागः पुष्पुससंज्ञः प्लिह गती ल्लेहते ग्लौहा ना-
 न्तः तेन उपलान् देवान् प्रीणामि । तिलकं क्लोमेत्यमरः (२, ६, ६५)
 क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा
 यामे ग्लौहा पुष्पुसश्चेति वैद्या इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलनाडीति
 कर्कः तैर्बल्मीकान् देवान् प्रीणामि । ग्लायन्ति धाम्यन्ति ग्लौवो
 हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान् देवान् प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हि-
 रा भन्नराहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवता प्रीणामि । पिच-
 षड्कुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः (२, ६, ७७) जठरस्य दक्षवाम-
 भागौ कुक्षी ताभ्यां हृदां देवान् प्रीणामि । उदरेण जठरेण समु-
 द्रं प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैद्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

विघृतिं नाभ्यां घृतं रसेनापो यूष्णा मरीची-
 रविष्णुभिर्नीहारमूष्मणां शनिं वसंया मुष्ट्वा अभ्रु-
 मिर्ह्वाङ्गुनीं दूपीकाभिरस्ना रक्षां चंसि चित्राप्यङ्गैर्नक्ष-
 त्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥

अवभृषे अप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति विक्रिष्युक्तस्य मूर्द्धनि
 जुहोति । जुम्बकाय स्वाहा इति । वारुणी द्विपदा औदन्य
 शुण्ढिभट्टा । वरुणो वै जुम्बक इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

तत्पिता यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तद-
शिवना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

(१)तत्रः वातः नोऽस्माकं मयोभु सुखस्य भावयितु तद्
भेपजं हितं वातु । अनुगृह्णातु । माता पृथिवी च तद् भेपज
वातु पिता तद् भेपजं वातु सोममुनः सोमाभिपवकारिणः मयो-
भुवः सुखस्य भावयितारः ग्रावाणः तद्भेपजं वान्तु हे अशिवना
हे धिष्ण्या धारयितारौ युवं युवामपि तद्भेपजं शृणुतं श्रुत्वा च
अनुगृह्णातम् ॥ १७ ॥

घात पयन नोऽस्माक भेपजमौपचं हित यथा तथा घातु वा
गतिगन्धनयो लोद् प्रवानु अनुगृह्णात्वित्यर्थं ददात्विति यावत् ।
कीदृश हित मयोभु मय सुखं भयति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पाद
क हित ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हित वातु । पिता
पालको यौ स्वर्गं तत् हित वातु । सोम सुन्वन्ति सोमसुत सो
माभिपवकारिणो ग्रावाण इपद् तत् भेपज वान्तु ददातु । कीदृशा
ग्रावाण मयोभुव मय सुख भावयन्ति ते मयोभुव सुखस्य दाता
ः । हे अशिवना अशिवना ! युव युवा तत् घातादिभ्यो भेपजप्रार्थन
शृणुत युवामपि हित दत्तमित्यर्थं । कीदृशा युवां धिष्ण्या धिष्ण्यौ
गृह्वधारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशानं जगतस्तस्थुपस्पतिं धियज्जिन्मवंसे
हमहे वपम् । पूषा नो यथा वेदसामसंदू वृषे रक्षिता
पायुरदन्धः स्वस्तये ॥ १८ ॥

(२)तमीशानम् । वयं तम् इशानं रुद्रम् हमहे आह्वयामः ।

(१) अथ पाठक्रम वाराणसी० पुस्तकसमत ।

(२) वाराणसी० लिखितपुस्तकसमतोऽथ पाठक्रमः ।

किंभूतम् जगतो जद्रमस्य तस्थुपः स्यावरस्य पतिं धिय-
 ज्जिन्वम् । धिया बुद्ध्या संकल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणाति
 इति धियज्जिन्वः यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति तं किमर्थं ह्रमहे ।
 अवसे अवनाय तर्पणाय । पूषा यथा येन प्रकारेण नः अस्मा-
 कम् वेदसान्धनानाम् वृषे वर्द्धनाय । स्वस्तये च असत् भूया-
 त् तथा ह्रमहे किं पूषा रक्षिता धनस्य पायुः पाताऽस्माकम्
 अदग्धः अनुपहिंसितः केनापि ॥ १८ ॥

धयं तं प्रसिद्धमिदं रुद्रं ह्रमहे आह्वयामः । कीदृशं तं ज-
 गतः जङ्गमस्य तस्थुपः स्यावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् ।
 धियज्जिन्व्यं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियज्जिन्व्यस्तम् अलु-
 फ् बुद्धिसन्तोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं ह्रमहे अव-
 से अविर्तुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नो
 ऽस्माकं वृषे वृद्धौ स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा ह्रमहे
 इत्यर्थः । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः ।
 पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदग्धः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा वि-
 श्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो
 बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

(१) स्वस्ति नः । वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः महाशब्दो महाकीर्तिर्वा ।
 इन्द्रः नोऽस्माकं स्वस्ति स्वस्त्ययनं दधातु स्यापयतु विश्ववेदाः
 सर्वधनः सर्वज्ञो वा पूषा नः स्वस्ति दधातु । अरिष्टनेमिः अ-
 नुपहिंसितरयनेमिः तार्क्ष्यः नः स्वस्ति दधातु बृहस्पतिश्च नः
 स्वस्ति दधातु ॥ १९ ॥

विराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यु-
 नैकादशकः नवको वैराजस्त्रैष्टुमथेति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं

स्वस्ति अविनाशं शुभं दद्यातु ददातु । कीदृशः पृथ्वाः वृद्धं महन्
धव कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः
विश्य सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वशीति या विश्ववेदाः । तार्ष्यो
रयो गरुडो या नः स्वस्ति दद्यातु कीदृशः अरिष्टेनमिः अरिष्टा
अनुपीहिमिता नेमिश्चकधाराय पक्षो या यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरु-
नोऽस्मभ्य स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृपदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विद-
धेषु जग्मयः । अग्निजिहा मनवः सूरचक्षसो विश्वे
नो देवा अवसागमन्निह ॥ २० ॥

(१) पृपदश्वा मरुतः । पृपन्तः शवला अश्वा येषां ते पृपद-
श्वाः । पृश्निमातरः । पृश्नि द्यौ माता येषान्त एवमुच्यन्ते ।
शुभंयावानः शुभकर्तृजनान्प्रति ये यान्ति ते शुभंयावानः ।
आतो मनिन्कनिप्यनिपश्चेति वनिप् । विदधेषु यज्ञेषु जग्मयः-
गमनशीलाः । आहगसहनेति किः । य इत्थंभूता मरुतस्ते अवसा
अन्नेन हविर्लक्षणेन आहृताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इह-
त्यनुपद्गः । ये च अग्निजिहा अग्निमुखा हुतादा इत्यर्थः । मनवः
चतुर्दश ते च अवसागमन्निह । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः

(१) धाराणसीस्थ संस्कृतपाठशालीयौव्यटमाध्यलिखित-
पुस्तकसमतोऽयं पाठक्रमः तद्यथा नोऽस्माकम् इह यज्ञे
अवसा अग्नेन हविर्लक्षणेन आहृताः सन्तः आगमन् आ-
गच्छन्तु किं मरुतः पृपदश्वाः पृपन्तः शवलाः अश्वाः येषां ते
पृश्निमातरः पृश्नि द्यौः गौर्या माता येषां ते शुभंयावानः ।
शुभं कर्तुं जनान् प्रति यान्तु ते शुभंयावानः आतो मनिन्
कनिप्यनिपश्चेति वनिप् विदधेषु यज्ञेषु जग्मयः । गमनशीलाः । आ-
हगसहनेति किं मनवः चतुर्दश ते च आहगमन् किं मनव अग्नि-
जिहाः अग्निमुखा हुतादा इत्यर्थः विश्वे सर्वे देवाश्च अवसा इह आ-
गमन् किं देवाः सूरचक्षयः आदित्यदर्शनाः ॥ २० ॥

विश्वदेवाः ते च नःअस्माकम् अवसागमन्निह यज्ञे ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसाघ्नेन हविलक्षणेन हेतुना इहयज्ञे
भागमभागच्छन्तु । काँदशा मरुतः पृषदश्वा पृषत्यः पृषतीसंज्ञा
मदवा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामि-
ति (निघ० १, १५, ६) वचनात् । यद्वा पृषन्तः शवलाः अश्वाः
येषां ते । पृदिनद्यौर्गौर्दितीर्वा माता जननी येषां ते पृदिनमातरः ।
शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः आतो
प्रानिभिति (पा० ३, २, ७४) धनिष्प्रत्ययः । विद्येषु यज्ञगृहेषु
जन्मयः गमनशीलाः आरुगमहनेति (पा० ३, २, १७१) किं ।
अग्निजिह्वा । अग्निजिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा वै देवा इति
श्रुतेः हुताद इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्य-
व्यञ्जः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किञ्च
न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्ना-
गच्छन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
जत्राः । स्थिरैरङ्गैः स्तुप्सुवांसस्तनूभिर्व्यशेमहि देव-
हितं यदायुः ॥ २१ ॥

(१) भद्रं कर्णेभिः हे देवाः वयं कर्णेभिः कर्णाभ्यां भद्रमनुकूलं
शृणुयाम हे यजत्राः यजनीयाः देवाः अक्षभिः अक्षिभ्यां वयं
भद्रं पश्येम । किं च स्थिरैः अशियिलैः अङ्गैः स्तुप्सुवांसः देवान्
स्तुवन्तः सन्तः तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिवपुर्भिः सङ्गिता देवहितं
देवैः स्थापितं मनुष्याणां यत् आयुः तत् व्यशेमहि वयं व्य-
शुवीमहि ॥ २१ ॥

तिस्त्रास्त्रिष्टुमः । हे देवाः । कर्णेभिः कर्णेःभद्रं कल्याणमनुकूलं
यं शृणुयाम । हे यजत्राः । यजन्तं प्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यजमा-

नपालकाः अक्षमिः नेत्रैः भ्रंरं ययं पश्येम बहुलं छन्दसीति (पा०
७, १, ७६) हलादां अक्षिशब्दस्यानङ्ङादेशः । किञ्च देवहितं
देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्व-
यं व्यशोमाहि व्यश्नुर्वीमाहि प्राप्नुयाम । कांठशा ययं स्थिरैः इदर-
ङ्ग अयययैः करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः
तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यथा नक्षत्रा जरसं
तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या
रीरिपतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

(१)शतमित् । हे देवा शतम् इत शतमपि शरदः अन्ति अन्ति-
के भवथ । आकल्पकालमिति भावः यत्र यस्मिन् शरदां शते नोऽ-
स्माक तनूनां यूपं जरसं जरानिमित्तामशक्तिं चक्र कृतवन्तः ।
फरोतेलिंप्पमध्यमबहुवचनम् । किञ्च यत्र शरदां शते । पुत्रासः
पितरो भवन्ति पुत्रा अप्रयः ते हि यजमानस्य पितरो जनितारो
भवन्ति । तदुक्तम् यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः समृजे इत्युपक्रम्य ।
तमाजनपित्वा विभृहीति । यत्र पितरो भवन्ति एतदप्युक्तमे-
व । स यत्र त्रियते यत्रैनमप्रावभ्यादधाति तदेपो अप्रेरभिजायते
स एष पुत्रः सन्पिता भवतीति । अथवा यत्र शरदां शते
पुत्राः आर्ध्वर्दहिकं कुर्वाणाः पितरो भवन्ति पुत्राणां पुत्राः
स्युरित्यर्थः । यतो यूपमन्तिकेऽतो मूमः मध्या मध्ये अकाले पित-
नोऽस्माकमायुः मा रीरिपत मा हिंसिष्ट किंभूतमायुः गन्तोः ग-
न्तु गमनशीलम् । उक्तञ्च ॥

सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।

वर्षासु सिका इव चर्मवन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

हे देवाः ! शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यत्र शरच्छते नोऽस्माकं तनुनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक कुरुतं करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् ब्रूयचोऽतस्तिष्ठ इति (पा० ६, ३, १३५) चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति (पा० ६, १३६) यत्रेन्यत्र दीर्घः वार्द्धकावाधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पोत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिपत मा हिंसिष्ट रिपतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम् । कीदृशमायुः गन्तोः गन्तु गमनशीलम् तदुकम् सञ्चिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिका इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरादितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

(१) सर्वात्मकत्वेनादितिं मन्त्रदृक् स्तौति अदितिर्द्यौः द्यौः अन्तरिक्षं माता सः सा पिता पुत्रः सः सा अदितिरिति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः विश्वे च देवाः पञ्चजनाः मनुष्याः सर्वम् अदितिरेव किम्बहुनोक्तेन जातं भूतं जनित्वं जनिष्यमाणं च अदितिरेव । अथवानेन मन्त्रेणादितिर्नोच्यते । किं तु द्यौःभृतीन्येतानि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि ॥ २३ ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तद्विष्टात्त्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः

(१) अयं पाठक्रमः घाराणसी० लिखितपु० अस्ति ।

सादितिरिति लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जानिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते धौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदित्तीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः
परिरूपन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो
विदधे वीर्याणि ॥ २४ ॥

(१) मा नः । अश्वस्तोमीयं जुहोति । द्वाविंशत्या ऋग्भिस्त्रि-
प्लुग्भिः । तृतीयापष्ठ्यां जगत्पौ । दीर्घतमा ऋपिः । अश्वस्य
स्तुयमानत्वात् या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन अश्वो देव-
ता । तृतीयःपादःप्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यत् वाजि-
नः अश्वस्य । देवजातस्य देवैर्जनितस्य । घ्रादंश्वं वसवो नि-
रतष्ट इत्येतदभिप्रायम् । सप्तेःसरणस्य वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि
चरित्राणि । विदधे यज्ञे प्रवक्ष्यामः उच्चारयामः तत्र मित्रादयो
नोऽस्मान् मा परिरूपन् परिरूपानं निन्दा मा परिगर्हन्तु नः
अस्माकं देवाः स्तुत्याः नत्वश्वप्रमृतयस्तिर्यञ्च इति स्याद्गर्हा ।
अतो ब्रवीमि मा परिरूपन्निति । यद्यपि गर्होचिताः तथापि अ-
श्वादिरूपेण देवानामेव स्तुतत्वादिच्याशयः । के ते देवाः मित्रः
वरुणः अर्यमा आयुर्वायुः वकारलोपेन । इन्द्रश्च ऋभुक्षा मरु-
तश्च ॥ २४ ॥

का० (२०, ८, ७) मा नो मित्र इति च प्रत्युचमनुवाकाभ्याम् ।
मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीत-
माज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदश्वस्याएकावित्युक्तेः षोडशा-

इवस्तोमीया जुहोतीति श्रुनेश्च । द्वाविंशतिर्कचोऽइवस्तुतिपरत्वाद्
 इवदेवत्यास्त्रिष्टुमो दीर्घतमोदृष्टा अत्र एष द्वाग इति (२६) तृती-
 या यूपप्रस्का इति (२९) पष्ठो एते द्वे जगत्यो । तत्र षोडशभि-
 र्होम पद्भिः स्तुति सर्वाभिर्वा होम अइवस्तोमीयः हुत्वा द्विप-
 दा जुहोतीति श्रुते ॥ अथ मन्त्रार्थः । विद्ये यज्ञे वाजिनोऽइवस्य
 वीर्याणि चरित्राणि यत् वय प्रप्रस्याम उचारयिष्याम तत्र मित्रा
 इयो देवा नोऽस्मान्मा परिरयन् मा निन्दन्तु परिरयान निन्दा अ-
 स्यतिवक्तिर्यातिभ्योऽडिति (पा० ३, १, ५२) चलेरद् न माइयो
 ग इति (पा० ६, ४, ७४) अडमाव अस्माभिर्देवा स्तुत्या न
 त्यङ्गदयास्त्रिष्यञ्च इति यत्रपि निन्दोचिता तथाप्यम्बरूपेण देवा
 नामैव स्तुति क्रियते । कादशस्य वाजिन देवजातस्य देवात् स्र-
 र्याञ्जातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सृष्टदइव वसवो निरत
 ऐत्युक्ते (२९, १३) । सप्त सप्त सम्ग्रन्धे सपति देवै सह
 युज्यत इति सतिस्तस्य । के मा निन्दन्तु नानाह मित्र अहरामि
 मानी देव वरुण राष्ट्र्यमिमानी देव । अर्यमा आदित्य । आयु
 एति सतत गच्छतीति आयुर्वायु । इन्द्र देवराज । ऋभुक्षा अ-
 भयो देवा क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् स ऋभुक्षा देवाधार प्र
 आपति यद्वा इयत्ति व्याप्राति सर्वमिति ऋभुक्षा अर्तर्भुक्षिन्
 प्रत्यय पधिमच्युभुक्षामादिति (पा० ७, १, ८५) सावाकारः ।
 इन्द्रविशेषण वा ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य राति गृभीतां सु-
 खतो नयन्ति । सुप्राञ्जो मेभ्यांदिश्वरूप इन्द्रापूष्णोः
 प्रियमप्योति पार्थः ॥ २५ ॥

(१) यन्निर्णिजा । यत् यदा निर्णिजा निर्णेजनेनोदकस्नानेन
 संस्कृतस्य आलम्बनकाले यत्स्नापनमश्वस्य तदेतदुक्तम् । तथा
 रेक्णमा रेक्ण इति धननाम धनेन मणिकारूपेण प्रावृतस्य के
 सरपुच्छेपूपचितस्य अश्वस्य । सौवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु

(१) अय पाठक्रम वाराणसी० लिखितपुं० अस्ति ।

पत्न्य आवपन्ति तदभिप्रायमेतत् । एवं विधस्याश्वस्य गृहीतां
 गृहीतां रातिन्दानम् आज्यसक्तुधानालालक्षणम् उदरतो
 नयन्ति मुख्याग्रे प्रापयन्ति । अश्वाय रात्रिद्रुतशेषं प्रयच्छन्ती-
 स्येतदभिप्रायम् । तत् तदा अश्वस्य सुमाद् मुष्टु प्राग-
 श्वनः ललाटे वदः अजः अप्येति अभ्यागच्छति किं
 भूतः अजः मेम्यत् मेम्यदिति शब्दानुकरणम् । मेमे इति
 शब्दं (२) कुर्वाणः । विश्वरूपः नानावर्णः कृष्णग्रीव आग्ने-
 यो रराटे पुरस्तादित्येतदभिप्रायमेतत् । किञ्च इन्द्रापूष्णोः
 इन्द्रस्य पूष्णश्च मियं पायः अन्नं पशुलक्षणम् इयामाख्यम् अ-
 श्वस्य नाभिवद्धं तदप्येति अभ्यागच्छति । यदिह पठ्यते सौ-
 मापौष्णः इयामो नाभ्याम् । तदयं मन्त्रोऽभिवदति । इन्द्रापू-
 ष्णोः मियमप्येति पाय इति द्रुतशेषमश्वनाग्रे भक्षार्थं यदा नीय-
 ते तदा ललाटनाभिवद्धौ अजौ भागच्छत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुख्याग्रे गृहीतां गृहीतां रातिं
 दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय रात्रिद्रुतशे-
 प प्रयच्छतीत्युक्ते तदा अजः छागः अप्येति भक्षणायागच्छति । की
 दृशोऽजः सुमाद् सुष्टु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति सुमाद् ललाटे वदः
 इत्यर्थः । कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्ते (२४, १) तथा
 मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वा-
 नि रूपाणि यस्य नानावर्ण इत्यर्थः । किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च
 पा च इन्द्रपूष्णौ तेषां देवताद्वन्द्वेति (पा० ६, ३, २६)
 दीर्यः इन्द्रस्य पूष्णश्च मियमिष्टं पायोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भ-
 क्षाय नाभिवद्धोऽप्यागच्छति सौमापौष्णः इयामो नाभ्यामित्यु-
 क्ते (२४, १) । द्रुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिव-
 द्भावजौ भक्षणायागच्छत इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा नि-
 र्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य आलम्बनकाले स्नापितस्य

निर्णेजनं निर्णिक् तथा निजतेः सम्पदादित्वान्नावे किप् । तथा रे-
कृणसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य रेकृण इति घननाम (निघ० २,
१०, २) धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णा-
न्मणीन् केसरपुच्छेषु पत्न्य आवयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

ए॒प॒ छा॒गः॑ पु॒रो अ॒श्वे॑न॒ वा॒जिनां॑ पू॒ष्णो॒ भा॒गो
नी॒यते॑ वि॒श्वदे॑व्यः । अ॒भि॒प्रि॒यं॒ यत् पु॒रो॒डा॒श॒मर्व॑ता
त्वष्ट्रे॒दे॒नं॑ सौ॒श्रव॑साय॒ जिन्व॑ति ॥ २६ ॥

(१) एप छागः । एप आग्नेयश्छागः पुरः अग्रतः स्थितः नी-
यते अश्वेन वाजिना व्यापकेन सहितः । पूष्णश्च पोषकस्याग्नेश्च-
भागो भजनीयः नीयते अश्वैः सह । सोऽपि पर्यङ्ग एव । विश्वे
देव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः हितः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्सर्व-
देवप्रियत्वम् । कस्मात् अभि प्रियम् अभिप्रेतं यत् । यच्च पुरोडा-
शम् । पुरोडाशङ्कर्तुम् अर्वत । अश्वेन सहितम् । अश्वस्तस्मि-
न्काले संश्रप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम् । त्वष्टा च
एनमजम् । तदा सौश्रवसाय शोभनान्तकरणाय जिन्वति प्री-
णाति । स हि तस्याधिकार इति ॥ २६ ॥

यत् यदा एपः छागोऽजः वाजिना घेगवताश्वेन पुरः पुरस्ता-

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मु० पु०
मास्ति । तद्यथा एप छागः । एपः छागः शृङ्गरहितोऽजः वाजिना शीघ्र
व्यापकेन अश्वेन सह पूष्णः पोषकस्याग्नेः भागः भजनीयः विश्वदे-
व्यः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् दर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वम्
एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते यत् यस्मात् एवं क्रि-
यते तस्मादभिप्रियं समन्तात् प्रीडयितारं पुरोडाशं पुरस्ताद् दा-
तव्यम् । एनमजं त्वष्टा इत् त्वष्टैव सर्वोत्पादको देवः अर्चता अर-
णवता अश्वेन सह सौश्रवसाय शोभनाभ्रकरणाय जिन्वति प्रीणा-
ति स हि तस्याधिकारः ॥ २६ ॥

सु नीयते प्राप्यते ललाटपद्धत्यात् । कीदृशः छागः पूष्णो भागः
पुष्णाति त्रेषामिति पूषामिस्तस्य भागः मजनीयः आग्नेयो रराटे इ-
त्युक्तत्वात् (२४, १) । तथा विद्वदेभ्यः विद्वेभ्यो हितः सर्वदेवा-
हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा त्वष्टा इत् त्वष्ट्य प्रजापतिरेव
अयंता अग्नेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौधव-
साय शोभनं ध्रुवः कीर्तियस्य सः सुधवास्तस्य भागः सौधवसं
तस्मै सुकीर्तये यज्ञेऽमृतानां स्वर्गातिरुक्तत्वात् । किम्भूतमेनम् अ-
भिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरो-
हासं पुरो हाशन्ते इदति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्ताहातव्यम् २१ ॥

यद्दविष्यमृनुशो देवायानं त्रिर्मानुषाः पर्य्यञ्चं
नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः
प्रतिवेदयञ्जः ॥ २७ ॥

यद्दविष्यम्(२) । यदा हविष्यम् ऋतुशः ऋतावृत्तौ स्वचा-
रिणं देवयानम् देवानाम् प्रापणीयम् देवयानपार्श्वगामिनम्वा आ-
दित्यवदनिवारितगतिं वा । त्रिःसंस्कृतम् । स्नापनं व्यजनसुवर्ण
मणिरुपचारः मानुषाः ऋत्विग्यजमानाः परिणयन्ति अश्वम् ।
अत्र तत्रेत्यर्थः । तस्मिन् काले पूष्णः पोषकस्याग्नेः प्रथमो भागो-
ऽज्ञाख्यः एति यज्ञम् देवेभ्यःप्रतिवेदयन् अजः स्वकीयेन शब्दे-
न । चरकभ्रुती पूष्णो ललाट इति पठ्यते तदाभिप्रायमेतत् ॥२७॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वा-
रत्रयं पर्य्यञ्चि कुर्वन्ति । कीदृशमश्व हविष्य हविषे हितं हविर्योग्य-

(२) यद्दविष्यम् हविष्यं हविर्योग्यं देवयान देवानां प्रापणीयं देवया-
नपार्श्वगामिनं वा आदित्यवदनिवारितगतिं वा अश्वं यत् यदा काले
काले त्रिः त्रिवारं परिणयन्ति पर्य्यञ्चि कुर्वन्तीत्यर्थः अत्र अस्मिन् समये
ऋत्वि तनुयेति दीर्घः पूष्णः पोषकस्याग्नेर्मागोऽजः प्रथमः पुरोगामी
सन् एति गच्छति किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रति वेदयन् । प्रख्यापयन्
स्वशब्देन चरकभ्रुती पूष्णोललाटे इति पठ्यते तदाभिप्रायमेतत् ॥२७॥

म् । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु
यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगामिनं वा यद्वा देवघदादित्यव-
द्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्रास्मिन् समये पर्यग्नौ
करणकाले पूष्णः पोषकस्य वृद्धस्य धाम्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगा-
मी सन् एति गच्छति । किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रत्या-
पयन् स्वशब्देन शपयन् पूष वृद्धौ पूयति वर्धते पूयाग्निः ॥ २७ ॥

होताध्वर्युराध्वया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत
शंस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्थिष्टेन व-
क्षणा आपृणध्वम् ॥ २८ ॥

(३) होताध्वर्युः । होता तत्र संशिता सुविम इति संबन्धः ।
यस्मिन्यज्ञे होता विशंसिता । शरणाणामपि साधु मेधावी साधु-
ग्राहणो वा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे आवयाः आभिमुख्येन वयति-
कर्मणीत्यावयाः अग्निमिन्धः अग्निदीपकः ग्रावग्राभः । ग्रावग्राहः

(३) अयं पाठक्रमः चाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मुद्रित
पुस्तके नास्ति । तद्यथा होताध्वर्युः । होता देवानामाह्वाता तन्नामक
ऋत्विक् अध्वर्युः अध्वर्युः अध्वरस्य नेता सोऽपि आवयाः । आभि-
मुख्येन वयति तनोति कर्माणीति भावयाः अध्वर्योर्विशेषणमेतत् यद्वा
आभिमुख्येन अवयष्टा प्रति प्रस्थातोच्यते अव यजः इति ण्विन् अवा-
प्योरुपसर्गयोरिति अवशब्दस्याल्लोपः अवयाः श्वेतवाः पुराडाञ्चेति
निपातितः अग्निमिन्धोऽग्नीत् अग्नेर्दीपकः अग्राग्न्योरिध इति मुम् ।
ग्रावग्राभः ग्रावण. स्तुत्या गृह्णातीति ग्राहः ग्रावस्तुत् कर्मण्यण् उत
अपि शंस्ता प्रशास्ता सुविप्र इति मेधाविनामशोभनमेध्योपेतो ग्राह
ग्राह्य सर्वविधः सर्वं वेदिनुमर्हतीत्युक्तत्वात् ग्राह्य सुविप्रशब्देना-
भिधेयः स चानुक्त ऋत्विगुपलक्षकः एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरं
कृतेन सुष्ठु अलंकृतेन स्थिष्टेन सुष्ठु इष्टेन यज्ञेन वक्षणाः नदीः घृत-
कुल्याद्याः प्रवहणस्वभावाः आपृणध्वं सर्वतः पूरयत यज्ञं सम्पन् नि-
र्वृत्यं फलं साधयतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

सोमाभिपवायप्रावग्रहणशीलः उत अपि शंस्ता । तेन यज्ञेन
साध्वलङ्कृतेन स्वेष्टेन साधु इष्टेन च । वक्षणा नदी देवानां
तृष्टिकराः । पयोदधिपयस्या पुरोडाशमासैः । आपृणध्वम्
आपूरयध्वम् अकृपणन्दातन्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

हे होत्रादय क्रतुव्रज ! तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणा
नदीः घृतकुल्याद्या आपृणध्व घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमासैः
पूरयत । यदन्तीति वक्षणाः । यज्ञ सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः ।
कीदृशेन यज्ञेन स्वलङ्कृतेन रत्नयोरैक्यं सुष्ठु मलवृतेन विप्रहवि
वैक्षिणादिभिः शोभितम् । स्त्रियेन सुष्ठु इष्टेन । के क्रतुव्रजस्नानाद्
होता आह्वता देवानां तन्नामकं क्रतुव्रजम् । अभ्यर्च्युं अभ्यरामिच्छ
ति अभ्यर्चयति रुप आत्मन क्वच क्व्यष्यरपृतनस्यार्थे लोप इति
(पा० ७, ४, ३९) टिलोप तत क्वाच्छन्दसाति (पा० ३, २, १७०)
उप्रत्यय । भाषया आभिमुख्येनावयजतांत्यावया इयेतयाहोर्क्य
शास्तेति उम् भाषया प्रतिप्रस्थाता भव यज्ञ इति (पा० ३, २,
७२) णिञ् भवाप्योरिति अवस्थाहोप । अग्निमिन्ध अग्निमिन्
ये दीपयति अग्निमिन्ध अग्नीत् प्राष्ट्रान्योरिन्ध इति (पा० ६, ३,
७० पा० ६) मुम् । प्रायमाभ प्रावप्राह प्राणो गृह्णाति स्तौति
प्रायमाभ कर्मण्यण् हस्य म प्रावस्तोता । उतापि शस्ता शसति
स्तौति शस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्र मेधाधी सुविप्रो
ब्रह्म ब्रह्मा सूर्यविद्यः सर्वं यदितुमर्हतीत्युक्ते । अयमनुकृतिगुणल
क्षकः । एते यज्ञेन वक्षणा पृणध्वमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय
तक्षति । ये चार्चते पर्वण्य सम्मरन्त्युतां तेषामभि
गूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

(४) यूपव्रस्का उत यूप ये व्रश्चन्ति त एवमुच्यन्ते उत अपि ।

(४) अय पाठक्रम चाराणसो० लिखितपु० अस्ति । मुम्बईमु०
पु० ना० तद्यथा यूपव्रस्का यूपार्हवृक्षस्य मन्त्रकर्तार उच्चार उत वे

च ये यूपवाहाः यूपं ये वहन्ति चपालं ये अश्वयूपाय तक्षन्ति
ये जनाः अश्वबन्धनयूपाय चपालं यूपान्नभागन्तक्षति । तक्ष-
न्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम् साधु सम्पादयन्ते । ये च अर्चते
अश्वाय पचनम्पच्यते ऽनेनेति पचनकाष्ठादिसम्भरन्ति ।
अतो अपि च तेषाम्जनानां संबन्धिनी अभिगृतिः गुरी उद्य-
मने । आगूरणमभिगृतिः स्वरूले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः
इन्वतु व्याप्नोतु ॥ २९ ॥

तेषाम्प्रतिजामभिगृतिः अभिगूरणमभिगृतिरुच्यते । नोऽस्मानि-
न्वतु प्रीणानु व्याप्नोतु या अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः । इयि
व्याप्तिप्रीणनयोः लोट् शपि इदितो जुम् धातोरिति (पा० ७, १,
५८) जुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपप्रस्काः यूपाय प्रक्षन्ति तर्हं
छिन्दन्ति ते यूपप्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते
यूपवाहाः कर्मण्यण् छिन्नस्य यूपस्य घोढारः । ये च अश्वयूपाय अ-
श्वबन्धनयूपार्थं चपालं तक्षन्ति यूपान्ने भागे श्याप्य काष्ठं तक्षन्ति
वचनव्यत्ययः । चपालो यूपकटक इत्यमरः (२, ७, १८) तद्धू तनु-
करणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उता अपि च ये नराः अर्चते
अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं स-
म्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान् प्रीणातिव्यत्यर्थः ॥ २९ ॥

उप प्रागात् सुमन्मे ऽधायि मन्मे देवानामाशा उप

यूपवाहाः छिन्नस्य घोढारः ये च चपालं यूपस्योपरि स्थाप्यं यूपान्नभागं
चपालमाहः तत् अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपाय तक्षति तक्षन्ति इति
प्राप्ते वचनव्यत्ययः साधु संपादयन्ति ये च अर्चते अरण्यतेऽश्वाय
पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं संभरन्ति उता अपि च नोऽस्म-
त्सम्बन्धिन तेषां प्रतिजाम् अभिगृतिः स्वरूले सर्वं करणीयमि-
ति बुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु इन्वतिव्याप्तिवचनः यद्वा तेषामभिगृतिः
गुरी उद्यमं आगूरणम् अभिगृतिः नोऽस्मान् इन्वतु याग साधु पारं
। प्राच्य वलेन योजयत्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

धीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे
चक्रमा सुवन्धुम् ॥ ३० ॥

(५) उपम । उपप्रागात् उपेतु सुमत् स्वयमित्यर्थे इति या-
स्कः । मे मय अधायि निहितम् । यत् मत् मननम् किं तदिति
चेत् । देवानाम् आशाः शंसनानि साधु साध्वयं पशुरागच्छेदि-
त्येवमादीनि । उप आगतः धीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भा-
गः । कामितपृष्ठो वा । अश्वपृष्ठं हि सर्वं एवारोढुं कामयन्ति ।
यत् एवमतो ध्रवीमि । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति । अनुमद-
न्ति अनुमोदन्ति एनमश्वं विप्रा ऋषयश्च स्वयञ्च देवानां पुष्टे
पोषणाय । चक्रम कृतवन्तः । सुवन्धुं शोभनवन्धनम् शोभना-
र्थवादं वा ॥ ३० ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगच्छतु सुमदि-
त्यर्थं स्वयमित्यर्थे सुमत् स्वयमित्यर्थे इति यास्कौकेः (निरु० ६,
२२) तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किञ्च अयं धीतं
पुष्टं पृष्टं यस्व यद्वा धीतं कामितं पृष्टं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय स
र्वे कामयन्ते स धीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमि-
ति शेषः उप गच्छतु उपसर्गेण कियावृत्तिः । किञ्च देवानां पुष्टे

(५) अयं पाठक्रमः धाराणसी० पु० अस्ति । उपप्रागात्
मन्म मननीयं फलं सुमत् उपप्रागात् उपेतु सुमत् स्वय-
मित्यर्थे इति यास्कः । यद्वा सुमत् स्वयमेव मन्म फलभूतो
ऽश्वः मे मयि आगतः स च मया अधायि धृत इत्यर्थः किमर्थं
धीतपृष्ठः साधु पोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कामितपृष्ठो वा अश्वपृष्ठं हि
सर्वं एवारोढुं कामयन्ते तादृशोऽयमश्वः देवानामाशाः पूरयितुमुप
गच्छतु यागार्थमागतमेवं सुवन्धुं शोभनवन्धनम् अश्वं देवानाम्
आवृतां पुष्टे पोषाय चक्रम कर्म- तं च विप्रा मेधाविनः ऋत्विजश्च
पयोऽतीन्द्रियद्रष्टारः मन्ये वा विप्रा ऋषयश्च अनुमदन्ति अनुमोदतां
सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु ॥ ३० ॥

पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमद्वं च-
य सुवन्धुं चकम कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो यन्धुर्वन्धनं
यस्य तम् यमद्वं चकवन्तः एनमद्वं विप्रा मेघाविनः ऋषयो मन्त्र-
दर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुप्यन्तु ॥ ३० ॥

यद् वाजिनो दामं सन्दानमर्वतो घा शीर्षण्या
रशना रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणं सर्वा
ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

(१) यद्वाजिनः । वेजनवतः । दाम ग्रीवावन्धनरज्जुः सन्दानं
सम्यगवच्छेदकं पादवन्धनम् अर्वतः अश्वस्य पञ्चशीर्षण्या
शिरसि बद्धा नियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वा घः पाद-
पूरणे । अस्याश्वस्य प्रभृतम्प्रहृतं निक्षिप्तम् आस्ये मुखे तृणम्
सर्वाणि तानि ते तव हे यजमान । अपि देवेषु अपि प्रजापतये
अस्तु । सन्त्विति प्राप्ते वचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥

वाजिनो घेगवतोऽर्धतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवावद्धा रज्जुः यद्य-
सन्दान पादवन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षं भवा शीर्षण्या
शिरोवद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशन्दाङ्गवे छन्दसीति (पा० ४, ४,
११०) यत् । ये च तद्धित इति पा० ६, १, ६१) शीर्षप्रादेशः तित्

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० अस्ति । मुम्बई मु० पु० नास्ति ॥
यद्वाजिनः वाजिनो गमनवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवावद्धा
रज्जु यद्य संदानं सम्यगवच्छेदकं वन्धकं पादवन्धनं दामास्ति या
च अस्याश्वस्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा रशना नियोजनीया र-
ज्जुरस्ति शिरःशन्दाङ्गवे छन्दसीति यत् ये च तद्धित इति
शीर्षभावः तित्स्वारितः यद्वा अस्याश्वस्य आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्र-
क्षिप्तं तृणमस्ति घशब्दो ह्यर्थे स च प्रसिद्धार्थः सर्वा सर्वाणि अपि
ता तानि ते तव हे यजमान देवेषु मध्ये अस्तु सन्तु देवत्वं प्राप्नुव-
न्तु वा वचनव्यत्ययः अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किलाशास्यते
अद्वस्य तत्प्राप्तिर्नाशङ्कनीया ॥ ३१ ॥

स्वरितम् । फटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । यस्या-
श्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुपे प्रभृतं प्रदृतं प्रक्षितं यत् तृणं हे अ-
श्व ! ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगो-
नि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । अप्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वा-
शास्यते ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य क्राविपो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ
रित्तमस्ति । यद्वस्नयोः शमितुर्धन्नेषु सर्वा ता ते
अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

(१) यदश्वस्य । यत् अश्वस्य क्राविपः अश्वाङ्गभूतस्य क-
व्यस्य मांसस्य क्रव्यं विकृन्ताज्जायत इति नैरुक्ताः । अङ्गम् ।
मक्षिका आश आशितवती । यद्वा । स्वरौ स्वधितौ रित्तमस्ति ।
यद्य स्वरौपश्वञ्जनकाले स्वधितौ शासे छेदनकाले लिप्तं लग्नम-
स्ति । यद्य हस्तयोः शमितुः रित्तम् यद्य नखेषु रित्तम् । सर्वा ता
ते अपि देवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

मक्षिका अश्वस्य क्राविपः क्राविः यदाश मक्षितवती अन्नातेलि-
द् क्राविपः इति कर्मणि पष्ठी धायवा यत् मांसं स्वरौ पश्वञ्जनका-
ले रित्तं लिप्तमस्ति स्वरणा पशुमनकीति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शा

(१) वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मु० मुद्रितपुस्तके
नास्ति । यदश्वस्य । अश्वस्य अवयवभूतस्य क्राविपः आममांसस्य
यत् अङ्गं मक्षिका आश मक्षयति अश् भोजने यद्वा कर्मणि पष्ठी अ-
श्वस्य यत् मांसं मक्षयति वा अथवा स्वरौ पश्वञ्जनकाले यत् रित्तं
लिप्तमस्ति स्वरूपां पशुमनकीति श्रुतेः । अथवा स्वधितौ शासे छेद-
नकाले अयदानकाले यत् लिप्तमस्ति शमितुर्हस्तयोर्धन्नेषु रित्तमस्ति
विशसनकाले यद्य नखेषु लिप्तं तानि सर्वाणि ते तव हे अश्व देवेषु
सन्तु तेषामर्थाय भवन्तु अतिपक्वं ईपत् पकं च मा कुर्वन्वि-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लि-
प्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अद्व ! सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि
देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वे त्वदीयं देवयोग्यं भवतु ॥३२॥

यद्बन्धमुदरस्यापवाति य आमस्यं क्रविपो गन्धो
अस्ति । सुकृता तच्छामितारः कृण्वन्तु मेधं शृत-
पाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

यद्बन्धम् यत् ऊवध्यम् भक्षितमपरिणतमामाशयस्थमूव-
ध्यमुच्यते । उदरस्य अयुतं पृथग्भूतम् अपवाति गन्धायते । यच्च
आमस्य पकस्य क्रविपः मांसस्य गन्धः अस्ति विद्यते । सुकृता
तच्छामितारः कृण्वन्तु । तत्सर्वं शमितारः विशसनकर्तारः सुकृ-
तानि सुसंस्कृतानि दोपरहितानि कुर्वन्तु । उत अपि च मेधं मेध्यं
यज्ञार्हम् । शृतपाकं देवयोग्यपाकं पचतु अतिपक्वीपत्पकञ्च
मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

उदरस्य ऊवध्यमीपञ्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति ।
भक्षितमपक्वमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते । आमस्यापकस्य क्रविपो
मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता
सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यमद्वं शृतपा-
कं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यास्मिन् कर्मणि तथा
पचन्तु अनिपक्वीपत्पकं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यत्ते गात्राद्गिना पच्यमानाद्भि शूलं निहत-
स्यावधावन्ति । मा तद् भूम्यानाश्रिपन्मा तृणेषु देवे-
भ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

(१) यत्ते । शूले सशेषश्रपणम् तदभिवदत्ययं मन्त्रः । यच्च-

(१) धाराणसी० लिखितपु० समतोऽयं पा० मुम्बईमु० पु० नास्ति
तद्यथा यत्ते । हे अद्व ते तव अग्निना पच्यमानाद् गात्राद् यद्

ते तव गात्रादवयवात् अग्निना पच्यमानात् । ऊष्मरूपं रसो वा अवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलं शूलमभिलक्ष्य मांसादुत्कृष्टं धावति गच्छति । मा थ्रिपत् मा शिल्पत् तदङ्गभूम्याम् मा च तृणेषु । किं तु देवेभ्यः तत् उशद्भ्यः यश कान्तौ कामयमानेभ्यः रातन्दानम् अस्तु ॥३४॥

हे अदर ! अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद् गच्छति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गशूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा आधिपत् भूम्यादिलंघं मा भूत् शिल्पेः पुषादित्वात् च्छ्लेरङ् । तथा तृणेषु मा थ्रिपत् विशसनसमये तृणलसं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलसं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु य दाने । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः यश कान्तौ छदः शशादेदाः ॥ ३४ ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वन्तु ॥ ३५ ॥

(१) ये वाजिनम् । ये जनाः वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति पक्वं

ऊष्मरूपं रसो वा यत् किञ्चिदवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य त तव यदङ्गं रसरूपं शूलम् अभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति तदङ्गं भूम्यां मा आधिपत् आदिलघं मा भूत् शिल्पेः पुषादित्वादङ् पाकसमये तथा तृणेषु विशसनसमये दग्धेषु मा थ्रिपत् मापगच्छतु तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते तत् ईदृशमुशद्भ्यः कृत्स्न हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तं हुतमस्तु ॥३४॥

(१) चाराणसी० लिखितपु०संमतोऽयं पा० मुख्यैमु० पु० ना० । ये वाजिनं पक्वं वाजिनमश्वमशवावयवं ये परिपश्यन्ति ये इम् ये चैनं

सन्तम् । ये च एनमश्वम् आहुः । क्रिमाहुः सुरभिरयमश्वः अतो-
निर्हर किञ्चिदस्मभ्यं देहीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः ये च अ-
र्वतोऽश्वस्य संवन्धिनी मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
काङ्क्षन्ते । उतो तेषाम् अपि च तेषां संवन्धिनी या अभिगूर्तिः सा
नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु । यद्वा देवपरोऽयं मन्त्रो व्याख्येयः ।
ये देवाः वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वम् कदा होप्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा
ये च सुरभिरयमश्वोऽतो निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ।
ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते लिप्सन्ते उतो तेषामभिगूर्तिर्न
इन्वतु । वयन्तु देवानामन्यभूता इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति ।
य इम् इमित्यन्ययं चार्थं ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति किम् सुर-
भिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति ।
ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
कुर्वन्ते । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नो-
ऽस्मानिन्यतु प्रीणातु । यद्वाय मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः
पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होप्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सु-
रभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभिक्षा-

सुरभिः शोभनोऽतो निर्हर किञ्चिदस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा निः
शेषेण देवेभ्यो हरेत्याहु यत सुरभिः अतो देवयोग्य इति किञ्च
ये नराः अस्यार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां
काङ्क्षन्ति । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिः अभित उद्यम-
नं सङ्कल्पो नोऽस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु यदस्माभिरद्व उपालभ्य एवं
स्पृहयन्ति तदा यज्ञो निर्वहत्वित्यर्थं यद्वा अयं मन्त्रो देवपरो व्या-
ख्येयः ये देवाः वाजिनं पक्वं परिपश्यन्ति कदा होप्यतीति विलम्बं-
दृष्ट्वा ये च सुरभिः एनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्व-
तोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्नः इन्वतु सङ्कल्पः
सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिर्गूतः सद्बुद्धोऽस्मान् शीघ्रानु स-
फलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यद्भीक्षणं मांसपचन्या उखाया या पात्राणि पू-
ष्ण आसेचनानि । ऊष्मण्यापिधानां चरूणामृद्धाः सू-
नाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

(१) यद्भीक्षणम् । यत् नीक्षणम् निरतापीक्ष्यते शृणाश्च
तव संबन्धिनोऽर्था इति येन दध्यादिना तत् नीक्षणम् । मांसपच-
न्याः मांसस्य पचि युद्धञ्जोरित्यकारलोपः । उखायाः यानि च
पात्राणि पूष्णः वसायाः यूपशब्दस्य यूपधादेशः षष्ठ्येकवचने
उपधालोपश्च । आसेचनानि आसिच्यन्ते येष्वित्यासेचनानि ।
ऊष्मण्या ऊष्मशब्दस्य धारणार्थे यत्प्रत्ययः । यानि च ऊष्म-
ण्यानि । पिधाना । पिधानानि च चरूणां स्यालीनाम् । ये च
अर्द्धाः अर्द्धोपलक्षकाः । शरीरवचनोऽर्द्धशब्दः । याश्च सूनाः
अश्वविशसनाधिकरणभूताः घेतसमस्यः तानि सर्वाणि । परि-

(१०) धाद्यणसी० लिखितपु० संमतोऽय पा० मुम्बरं मु० पु० नास्ति । यत्
नीक्षणं मांसपचन्याः मांसपचन्याः पचतेरधिकरणे ल्युट् मांसस्य पचि
युद्धञ्जोरित्यलोपः उखायाः स्याल्याः यत् नीक्षणं नितरांभीक्षणं
पाकपरीक्षार्थम् । तथा या यानि पात्राणि पूष्णो रसस्य हृदितस्य
आसेचनानि यूपशब्दस्य यूपधादेशः षष्ठ्येकवचने उपधालोप आ-
सिच्यन्तेऽस्मिन्निति आसेचनम् आसेचनसाधनानि तथा ऊष्मण्या
ऊष्मन् शब्दस्य धारणार्थे यत्प्रत्ययः यानि ऊष्मण्यानि ऊष्मधारणा-
र्थाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानाम् अपिधाना अपि-
धानानि तत्साधनानि तथा अर्द्धाः हृदयाद्यवयवाङ्कर्मसाधनभूताः
घेतसमस्यः सूनाः अश्वविशसनाधिकरणभूताः स्वधिन्यादयः तानि
सर्वाणि एवमश्वम् अश्ववयव परिभूषन्ति परितो भूषयन्ति स्व-
स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः । भूष अलङ्कारे भावादिकः ॥ ३६ ॥

भूपन्ति । भूप अलङ्कारे । अलं कुर्वन्ति । परिरक्षन्ति वा ।
अश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अश्व परिभूपन्ति अलकुर्वन्ति स्वव्यापारेण सा-
धयन्तीत्यर्थं भूप अलङ्कारे भावादिक । एन के तानाह यत् उखा-
या स्यात्या नीक्षण नितरामीक्षण पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृ-
श्या उखाया मास्पचन्या मास पच्यत यस्या सा मास्पचनी त
स्या मासपाकाधिकरणभूताया करणाधिकरणयोश्चेति (पा० ३,
३, ११७ ल्युट् मासस्य पचि युडघञोरिति (काशिका० पा० ६, १,
१४३) मासस्याकारलोप टिड्ढाणञनिति (पा० ४, १, १५) उी
प् । तथा यूप्य पकरसस्य आसचनानि आसिच्यन्ते यषु तानि
आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्भितियूपशब्दस्य यूपभादे-
श । यानि च चरुणा मासपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि वा
च्छादनपात्राणि । कीदृशानि आच्छादनपात्राणि । कीदृशानि तानि
ऊष्मण्या ऊष्माण धारयन्ते तानि ऊष्मण्यानि ऊष्मन्शब्दाद्धारणार्थं
यप्रत्यय आच्छादने ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थं । तथा अङ्का चिद्वसा
घनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूना विशसनक
णभूता स्वधित्यादय । एतेऽश्व परिभूपयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निध्वनयीद् धूमगान्धिर्मात्वा भ्राजन्त्य-
भिविक्तु जग्निः । इष्टं वीतमभिर्गुतं वर्षदकृतं तं देवासः
प्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

(१) मा त्वाग्निः । मा त्वा हे अश्व अग्निः ध्वनयीत् ।

(१)अथ पाठक्रम धाराणसी लिखितपु०समत मुम्बईमु०पु०ना०॥
हे अश्वपच्यमानाश्वत्वात्त्वा धूमगान्धि धूमनव्याप्तोऽग्नि अल्पधू-
नादणो जा अग्नि मा श्वत्वात् मा श्वन्त्यनुसाश्च कएयत् श्वन्ते
सति भाण्डभङ्ग स्यात् दृष्टमान मास सिमासिमाशब्द करत्यत एव
मुच्यते नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिपद्य इम्यन्तक्षणाति ण्यन्तत्वाद्
शृङ्गमाद्य किञ्च भ्राजन्ती अत्यन्ताग्निसयोगेन दीप्यमाना उखा

ध्वनिः शब्दरूपां शब्दं कारयेत् कथम्भूतः धूमगन्धिः अल्पधू
मावरणः मांसं हि पचन्नाग्निर्दहन्नल्पधूमावरणो भवति । तत्र
दह्यमानं सममिमाशब्दङ्करोच्यत एवमुच्यते । मा च उखा भ्रा-
जन्ती सन्दीपिता अत्यन्ताग्निसंयोगेन । अभिविक्त ओवित्री
भयचलनयोः अभिविनक्तु । अभिनष्टा विदीर्येत वा । उखा-
वा वृद्धा मांसरसं तदिहोच्यते । जग्धिः ग्रहणशीला उखा । न-
न्वचेतनोखा कथं गन्धाजिघ्रति । उच्यते । अधिष्ठात्र्योऽत्र दे-
वताः सन्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितम् तत्र पुनः स्मार्यते इष्टं
योगेन सङ्गतीकृतम् वीतं कामितम् अभिगूर्तम् अभ्युद्यतम् व-
पदकृतं चादानकाले । यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यगि-
कृतम् अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तम् वपदकृतं वपदकारे-
ण संस्कृतम् । तन्तादृशम् देवा एव देवासः प्रतिगृह्णन्ति प्र-
तिगृह्णन्ति अश्वम् ॥ ३७ ॥

हे अद्य पच्यमानाद्यावयथ । अग्निः स्वा स्वां मा ध्वनवीत् ध्व
निं मा कारयतु ध्वनी सति भाण्डमङ्कः स्यात् दह्यमानं मांसं सिम
सिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु नोनयतिष्यनयतीत्यादिना (पा० ३-
१, ५१) ण्यन्ताश्चङ्प्रतिषेध इत्यन्तक्षणेति (पा० ७, २, ५) वृद्ध-
भावः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प

स्थाली मा अभिविक्त अभितो मा चीचलत् तापातिशयेन मा नीनष्ट
दित्यर्थः । ओवित्री भयचलनयोः लुडि झलो झलीति सलोपः कि-
म्भूता उखा जग्धि जिघ्रन्ती गन्धग्रहणशीला घ्रा गन्धोपादाने वा
दृगमहनेति किप्रत्ययः । नन्वचेतनोखा कथं जिघ्रति अधिष्ठात्र्यो
ऽत्र देवताः सन्तीत्यतस्तत्प्रतिपादितम् अत्र पुनः स्मार्यन्ते त ता
दृशमश्वामिष्टं भोक्तुमिषितं वीतं होमायानीतम् अभिगूर्तम् अभ्यु-
द्यत यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतम् आप्रीभिः पर्यगिकृतम् अभिगूर्तं ये य-
जामह इत्यागूर्त्युक्तं वपदकृतं वपदकारेण संस्कृतम् एवम्भूत
देवासो देवा प्रतिगृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ३७ ॥

धूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति (पा० ६, ४ १३६) धूमादिकारः ।
किञ्च भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्याती मा अमि-
विक मा चलतु ओवित्री मयचलनयोः लुडि तडि श्लो श्ली-
ति (पा० ८, २, २६) सिलोपे रूपम् न भाङ्गयोग इति (पा० ६,
४, ७४) अडभावः । कीदृशी उखा जग्नि जिघ्रति गन्धं गृह्णाती-
ति जग्निः आदृगमेति (पा० ३, २, १७१) किन्प्रत्ययः अधिष्ठाऽया
देवताया घ्राणम् । तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृभ्णन्ति
प्रतिगृह्णन्तु । कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः घातमाग्नीभिः पर्यग्निकृत-
म् अभिगूर्त्त ये यजामह इत्यागूर्त्तोकम् घपद्कृतं घपद्कारेण
संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निपदनं विवर्त्तनं यच्च पड्वीशमर्धतः ।
यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवे-
ष्वस्तु ॥ ३८ ॥

(१)निक्रमणं निपदनम् । निक्रमणं गमनम् वसतिस्थानात् ।
निपदनं तत्रैव स्थितिः । विवर्त्तनं भ्रमणम् । यान्येतानि चेष्टि-
तानि । यच्च पड्वीशम् । पादेषु विशतीति पड्वीशम्पादवन्ध-

(१)अयं पा०धाराणसी०लिखितपु०अस्ति मुम्बईमु०पु०ना०।निक्रमणं
यत् । निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणं स्थानं नितरां सीद-
न्त्यस्मिन्निति निपदनं विवर्त्तनम् इतस्ततो लुण्ठनं यत्र तत् सर्वत्रा-
धिकरणे ल्युट् यश्चावर्तोऽश्वस्य पड्वीशं पादवन्धनं यद्वा बन्धनं पद्
तद्वन्तं प्रदेशम् अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थक
त्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते यद्वा क्रियापरा वा अवगन्तव्याः
आलम्बसमये निग्रहणे या निक्रमणादयश्चेष्टाः सन्ति ता इत्यर्थः
यत्र पपौ यदुदकमपि तत् यच्च घासिम् अदनीयम् तृणादिकं घासं
जघास अभक्षयत् घस्त्व अदने हे अद्व ते तव ता तानि सर्वा सर्वा-
णि निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु सन्तु देवेषु शान्नुवन्तु तान्यपि निर-
र्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नमुच्यते । अर्वातः अश्वस्य यच्च पपौ पीतवानुदकम् । यच्च
घासिं यवसं जघास । घस्लु अदने भक्षितवान् । सर्वाणि तानि
निक्रमणादीनि ते तव हे अश्व अपि देवेषु अपि मजापतये अ-
स्तु सन्तु तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्याशयः ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् नियदन्ते,
नितरां सीदत्यस्मिन्निति नियदनमुपवेशनस्थानम् विधत्तं विविधं
पत्तंते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् य
श्चार्थतोऽश्वस्य पद्वीशम् पदेषु विशति पद्वीशं पादबन्धनम् । कि
यापरा घा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्भसमये यानि अश्वस्य नि
क्रमणादीनि घेष्टितानि । किञ्च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च
घासिमदनीयं तुणादिकं जघास भक्षितवान् घस्लु अदने लिट् हे
अश्व । ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु ।
देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्तिधत्यर्थ ॥ ३८ ॥

यदश्वाय घासं उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्ण्या-
न्यस्मै । सन्दानमर्वन्तं पद्वीशं प्रियादेवेद्वायामय-
न्ति ॥ ३९ ॥

(१) यदश्वाय । यत् अश्वाय संज्ञाप्यमानाय वासः उप-
स्तृणन्ति । सर्वत आच्छादयन्ति । यच्च अधीवासम् उपर्या-
च्छादनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्ण्यानि उपस्तृ-

(१) अय पा०याराणसी०लिखितपु०अस्ति मुम्बईमु०पु०ना० । यदश्वा
य अस्मै अश्वाय संज्ञाप्यमानाय अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं यत्
घासं उपस्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति स्तृण् आच्छादने क्रियादिकः
तथा अस्मै अश्वाय या यानि हिरण्ण्यानि सौवर्णशकलानि उपस्तृ-
णन्ति तथा अर्वन्तं पष्ठमर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सन्दानं सन्दी-
यतेऽनेनेति सन्दानं शिरोबन्धनं पद्वीशं पादेषु प्रविष्ट पादबन्ध-
नम् यतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले यथा स्थापितानि
देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति प्रापयन्ति ॥ ३९ ॥

णन्ति अस्मै अश्वाय । यच्च सन्दानं सन्दीयतेऽनेनेति सन्दानं
शिरोबन्धनम् अर्बन्तम् अर्बते इति विभाक्तिव्यत्ययः अश्वाये-
ति सामानाधिकरण्यात् । यच्च पड्वीशम्पादवासः एतानि मि-
याणि देवेषु आयामयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति
ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आह
अश्वाय यत् अधोवासमाच्छादकं घासो घस्त्रमुपस्तृणन्ति स्तृङ्
आच्छादने ऋचादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि-
अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्बन्तम् पष्ठपर्ये द्वितीया अर्ब-
तोऽश्वस्य सन्दानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादबन्धनम् । एतानि दे-
वेषु प्रापयन्ति । कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

यत्ते सादे महसा शुकृतस्य पाष्ण्यां वा कशया
वा तुतोद । घृचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्र-
ह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

(१) यत्ते सादे । हे अश्व यत् ते तव सादे । सीदन्त्य-
श्वचारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठम् तस्मिन्सादे अवस्थितोऽश्व-

(१) अयं पाठक्रमः घाराणसी० लिखितपुस्तकेऽस्ति । मुम्ब
ईमुद्रितपुस्तके नास्ति । तथा हि । यत्ते सादे । हे अश्व महसा घले
न शुकृतस्य शब्दानुकरणमेतत् शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सद्ने
गमने निमित्तभूते सति सदेर्भावे घञ् । दर्पतो गमनकृतत्वात् शू-
त्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाष्ण्यां कशया तुतोद व्यथयति अश्वचारः
यत् यस्मात् यद्वा सीदन्त्यस्मिन्नश्वचारा इति सादोऽश्वपृष्ठं यत्
तव सादे स्थितोऽश्वचारः महसा महत्त्वेनान्वितः सन् शुकृतस्या-
नन्तरं पाष्ण्यां कशया वा तुदति ते तव ता तानि सर्वाणि अध्वरेषु
यागेषु ब्रह्मणा सूदयामि क्षारयामि आहुतित्वेन कल्पयामोत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः अध्वरेषु हविषः हविः आज्यादिकं घृचेव घृचा यथा
सूदयति तद्वत् पकं ता इति पदं पादपूरणम् ॥ ४० ॥

ऋतुः । या ते गात्राणामृतुया कृणोमि ता ता पिण्डानां
प्रजु होम्यमौ ॥ ४२ ॥

(१) एकस्त्वष्टुः । एकः । अश्वस्य विशस्ता विशसिता संव-
त्सरः । तदुक्तम् संवत्सरस्य तेजसेति त्वष्टुः आदित्यादुत्पन्न-
स्याश्वस्य तदुक्तम् सूर्यादश्वं वसवो निरतिष्ठदिति । द्वा यन्ता
रा । द्वौ नियन्तारौ अहोरात्रौ घावापृथिव्यौ वा भवतः । तत्र
ऋतुः द्वितीयो मासानां नियन्तेति शेषः । एवमश्वस्य विशसि-
तान् उक्त्वा अघेदानीं स्वकीयं कर्माध्वर्युराह । या ते यानि तत्र
हे अश्व गात्राणामद्भानाम् ऋतुया ऋतावृत्तौ कालेकाले वन्य-
नानि कृणोमि करोमि । ता ता तानि तानि पिण्डानां मांसपि-
ण्डानां मध्ये प्रजुहोमि महानानुरोधेन जुहोमि । अमौ ॥ ४२ ॥

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्त्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्याश्वस्य त्वष्टुः
वीतस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः
शसस्त्वष्टुः । तथा यन्तारा यन्तारौ नियमकर्त्तारौ द्वा द्वौ घावापृथि-

(१) अयं पाठक्रमः धाराणसी० लिखितपु० अस्ति-मुम्बामि-
द्रितपुस्तके नास्ति * तथा हि * एकस्त्वष्टुः । त्वष्टुः त्वष्ट
संवत्सरः तदुक्तं " संवत्सरस्य तेजसेति " त्वष्टुरादित्यादुत्पन्नस्या
श्वस्य तदुक्तं ' सूर्यादश्वं वसवो निरतिष्ठदिति ' यद्वा त्वष्टुः वी-
तस्याश्वस्य विशस्ता विशसनकर्त्ता एकः एक ऋतुः ऋतूपलक्षित-
कालात्मा तस्यैव तस्यैव सर्वेषामपि । पर्यवसितत्वात् तथा द्वौ य-
न्तारौ यमितारौ अहोरात्रदेवौ घावापृथिव्यौ भवतः तत्र ऋतुरित्य-
त्र अन्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्यं च । एवमश्वस्य विशसितार
उक्त्वा -अथाध्वर्युः स्वकीयं कर्माह हे अश्व ते तत्र गात्राणां
अद्भानि हृदयादीनि ऋतुया काले काले कृणोमि छिनमि सम्पा-
दयामि पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये उत उत तानि तानि प्रजाता-
नुरोधेनामौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

व्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः ।
 तथा ऋनुः अत्र ऋत्यक इति (पा० ६, १, १२८) ह्रस्वप्रकृतिभावौ ।
 एवमद्वयस्य विशासित्वयन्तृनुक्ताध्वर्युः स्वकर्माह हं अश्व ! ते तव
 गात्राणां पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मासपिण्डानां या यानि अङ्गानि
 महं कृणोमि हन्मि छिनशि कृष् वधे स्वादिः ऋतुया ऋतौ ऋतूप-
 लक्षिते घसन्तादियन्तकाले तात्ता तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रज्ज्जोमि
 प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वां तपत् प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधिति-
 स्तन्व आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृध्नुरविशस्तातिहायं
 छिद्रा गात्राण्यासिना मिथुं कः ॥ ४३ ॥

(१) मा त्वा तपत् । मा त्वान्तपत् । त्वाशब्देनात्र विशा-
 नात्मोच्यते सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः । स
 हि श्रुतौ प्रियमित्येतदुपासीतेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम् देव-
 लोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् । मा च स्वधितिः शस्त्रन्तन्वः शरीर-
 स्य अतिष्ठिपत् अस्यापयत् एकादशमवदानभूतम् ते तव । मा
 च ते तव गृध्नुरः मांसग्रहणे गर्दा लुब्धः । अविशस्ता विशसने

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बईमुद्रित
 पुस्तके नास्ति । मा त्वा । हे अश्व त्वामपियन्तं देवान् प्रति गच्छ-
 न्तं प्रियः आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतमो देहो मा तपत् तप्तं मा
 कार्पात् वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः त्वाशब्देनात्र विशाना-
 त्मोच्यते स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा अतिष्ठिपत्
 त्यपि चिरं स्थितानि मा कार्पात् । स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेपिदितात्वं
 गृध्नुरः केवलमांसग्रहणेच्छुः अविशस्ता विशसने अकुशलः शमिता-
 नि तव गात्राणि अतिहाय न्यूनातिरेकमावेण तत्तद्गमतिक्रम्य मध्ये
 मियु मिथ्याः अन्ययम् असिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिद्रानि मा
 कः मा कार्पात् करोतेर्लुङि । मन्त्र 'घसेति' च्छेर्लुक् गुणे ह्रस्वपा-
 य्म्य इति तिपो लोपः ॥ ४३ ॥

अकुशलः । अतिहाय अतिक्रम्य । छिद्रा छिद्राणि गात्राणि
असिना मिथु कः मिथ्या अकार्षीत् ॥ ४३ ॥

हे अदय ! प्रियः बल्लभो भोगायतनत्वात् तथात्मा देहः त्वा-
मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा
भूदिति विशानात्मानं प्रत्युच्यते । किम्भूतं त्वाम् अपियन्तम् अये-
तीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छन्तं अपिपूर्वादेतेः शतृप्रत्ययः ।
किञ्च स्याधिपतिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा
स्थापयतु सर्वाणि छित्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य
लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति (पा० ७, ४, ५) इकारे एते द्वित्यादि ।
किञ्च शमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्त-
क्रमं त्यक्त्वा असिना शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अपयच्छि-
द्रानि मा कः मा कार्षीत् करोतेलुङि मन्त्रे घसङ्घरेत्यादिना (पा०
२, ४, ८०) ङ्लेलुङ् गुणे हल्ङयायिति (पा० ६, १, ६८) तिपो
लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽन्ययम् संहितायां दीर्घः । कौ-
दशः शमिता गृध्नुः गृष्यतीति गृध्नुः लुङ्यः केवलं मांसग्रहणेऽप्यु-
भक्तः पद्याविशस्ता न विशेषेण शसति दिनस्ति अविशस्ता विश-
सने अकुशलः अत एवान्यथा मा छिदत् सम्यगवदानानि करोत्वि-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

न चा उ एतन्त्रियसे न रिप्यसि देवाः ॥ इदेभि
पथिभिः सुगेभिः । हरीं ते युञ्जा पृषती अभूतामुपा-
स्थाद्याजी धुरि रासंभस्य ॥ ४४ ॥

(१) न वै । नवा उ एतदिति व्याख्यातम् । अन्यच्च हरीन्द्रा-

(१) अयं पाठक्रमः धाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मुद्रित
पुस्तके नास्ति । न वै । न चा उ नैव यल्लु एतन्त्रियसे धे पद्यार्थे उ
अवधारणे नैवेदानीम् इतराश्चवन्मृतो भवसि देवत्वप्राप्तेर्वश्यमा-
णत्वात् अत एव न रिप्यसि न हिंसस्ये व्यर्थाहिंसाया अभावात् ।
ननु प्रत्यक्षतः मृतिरवयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यत इति चेत्
उच्यते । सुगेभिः शोभनगमनसाधनैः पथिभिर्मागैः देघयानलक्षणैः

श्वौ ते तव ॥ युञ्जा योजनाहौ वोढारौ प्रतिधुरौ अभूताम्
 पृपती च मरुतां संवन्धिनावश्वौ प्रतिधुरावभूताम् । तदुक्तम्
 अश्वरथयाने युञ्जन्त्यश्वकाम्या हरी इति । एभिर्दिग्व्यैस्त्वं
 समानं लोकं संज्ञात इत्यभिप्रायः । एनमुपश्रुत्य स्वयमेव
 उपास्थात् उपास्थितः वाजी धुरि रासभस्य अश्विसवन्धिनः ।
 रासभावन्धिनोरित्यादिष्ट प्रयोजनम् ॥ ४४ ॥

वै एवार्थे उ अवधारणे हे अश्व ! त्वमेतन्नैव त्रियसे इतरा
 श्वयत् मृतो न भगसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्य
 सि हिंस्यसे व्यर्थाहसाया अमाधात् रिपतेर्यकि परस्मैपदमापम् ।
 ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह
 सुष्टु गम्यते यत्र ते सुगा. ते सुगंभि सुगे साधुगमनै पथि
 भिर्मागं देवयानरूपै दवान् इत् एपि देवानेव गच्छसि अतो यु
 क्ता महुक्तिः । कथं देवान् प्राप्ते गमनम् तत्राह हे अश्व ! ते तव
 हरी इन्द्राश्वौ युञ्जा युञ्जो रथे युक्तौ अभूतां भविष्यत आशंसायां
 भूतवधेति (पा० ३, ३, १३२) भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरी
 इन्द्रस्येति यास्क. (निघ० १, १५७ १) तथा पृपती मरुतां वाह-
 नभूते तवं युञ्जा अभूताम् पृपत्यो मरुतामिति (निघ० १, १५७, २) ।
 युद्धकस्ते युञ्जौ ऋत्विग्दधृगित्यादिना (पा० ३, २, ५९) किन्
 देवान् इद्रेपि देवानिव प्राप्तेपि अतो युक्तौपोक्तिः । केः साधनैरिति-
 तत्राह ते त्वां यत् हरी एतन्नामानाविन्द्रस्याश्वौ ते तव युञ्जा
 रथे युक्तौ अभूतां भविष्यत आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी
 इन्द्रस्यति निरुक्त तथा पृपती मरुतां वाहनभूती युञ्जा अभूतां
 युक्तौ भविष्यत । पृपत्या मरुतामिति निरुक्त युजे ऋत्विग्दधृ
 गित्यादिनां किन् युजेरसमासे इति नुम् । सुपां सुलुगित्याकार ।
 तथा रासभस्य अश्ववाहनस्य एनन्नामरुस्याश्वस्य धुरि स्थाने
 वर्तमान कश्चिद्वाजी उपास्थात् उपस्थास्येति वहतोत्यर्थः । गच्छ.
 रासभस्य भानार्धुरि वर्तमान युक्तौ वाजी अश्वम् उपस्थास्यति ।
 देवत्व गच्छतस्तव गमनाय इन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्ती
 त्यर्थः । यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वा तानि वाहनानि वहन्ति ॥ ४४ ॥

किन्प्रत्ययस्य कुरिति (पा० ८, २, ६२) कुत्वम् युजेरसमासे इति (पा० ७, १, ७१) जुम् सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) विभक्तेरात्यम् । किञ्च रासमस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने घाजी कश्चिदश्व उपास्यात् उपस्यास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तस्य वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः । यद्वा तत्तदेवभाष्यं प्र.सं १३ं तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मुगव्यं नो घाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्राँश्च ॥ उत वि-
श्वापुषं रपिम् । अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु
क्षत्रं नो अश्वो वनताँ हविष्मान् ॥ ४५ ॥

(१) इदानीं याञ्ज्रा । मुगव्यन्नः । शोभनगव्यं नोऽस्माकं
घाजी कृणोतु करोतु । स्वश्व्यं शोभनाश्वश्च करोतु । पुंसः
पुत्रान्करोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रसन्देशोच्यन्ते इत्यती विशेषणं
पुंस इति । उत अपि च विश्वापुषम् सर्वस्य पोषकं रपिष्यन्-
करोतु । किञ्च अनागाः अनपराधम् त्वञ्च । नोऽस्माकम्
अदितिर्देवमाता च करोतु । नैषण्डुको वा अदितिशब्दः । अ-

(१) घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं० पुस्तके
नास्ति तथा हि-इदानीं याञ्ज्रा गव्यं नः घाजी नोऽस्माकं मुगव्यं
शोभनगोसमूहं कृणोतु करोतु 'खलगोरथादिति' समूहार्थं यः ।
तथा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहं च करोतु । तथा पुंसः पुत्रान् पुत्र
शब्दः स्वपुमपत्यसाधारणः अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो
घन्वादीन् पुत्रान् पुरुरक्षकान् अत्मजान् पुमपत्यानि स्वपत्या
नीत्यर्थः । उत २ पि विश्वापुषः विश्वपोषणसमर्थं रपिं धनं च
करोतु संहितायां दीर्घः । किञ्च अदितिरदीनोऽश्वः नोऽस्माक-
म् अनागास्त्वं सर्वतां निष्पापत्वं कृणोतु उक्ता तां फलानां पाप-
क्षयानाये असम्मवदपापत्वं प्रार्थ्यं ते किञ्च हविष्मान् हविभूता-
घयवोऽश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं दले तेजो वा वनतां करोतु करो-
त्यर्थो वनति ॥ ४५ ॥

नागास्त्वं नः अदितिः अदीनोऽश्वः करोतु । किञ्च । क्षत्रं
नोऽस्माकं वनताम् । करोत्यर्थे वनतिः । करोतु । हविष्मान् ।
अश्वः । सर्वे अश्वानवयवाः हवींषि ॥ ४५ ॥

इदानीं याञ्जा क्रियते । धाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं
सुगम्यं शोभनं गोसमूहं कृणोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोरथा-
दिति (पा० ४, २, ५०) यत्प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगम्यम् । तथा
इदं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्व्यम् केशादयेति (पा० ४, २,
४८) विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम् । तथा पुंसः पुत्रान्
करोतु पुत्रशब्दाऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः
पुरुपार्थसाधकान् पुत्रान् करोतु।उतापि च रयिं धनं करोतु । कीदृशं
रयिं विश्वपुपम् पुष्णाति पुपः इगुपधेति (पा० ३, १, १३५) कप्रत्ययः
विश्वस्य सर्वस्य पुपस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः
संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किञ्च नोऽस्माकमनागस्त्वं करोतु
नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽना-
गस्त्वम् दीर्घदृष्टान्दसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफला-
प्राप्तेः । किञ्च अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतघ्राणं यत् पराभवाद्भक्षणं वा
करोतु । कीदृशोऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा य-
स्य सः । हविष्मान् हाविरस्यास्ति हविष्मान् तदस्यास्तीति (पा० ५,
२, ९४) मतुप् हविर्भूनावयवः यद्वा देवत्वाप्त्या हविष्मान् । ईदृशो
ऽश्वो नः क्षत्रं घनतां करोतु वनतिः करोत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इमा नु कं भुवना सीपधामेन्द्रंश्च विश्वे च दे-
वाः । आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुद्भिर्रस्मभ्यं भेषजा-
करत् यज्ञं च नस्तन्वुं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह
सीपघाति ॥ ४६ ॥

(१) इमा नु । पद् द्विपदाः विराजः निस्रो वैश्वदेव्यास्तिस्र

(१) अर्थ पाठक्रमः वारणसी० लिखितपु० अस्ति-नुग्धर्मु-
द्वितपु० नास्ति । तथा हि । इमा नु पद्द्विपदा विराजस्तिस्रो वैश्वदे-

आग्नेय्यः । द्विपदा उत्तमा जुहोतीति श्रुतिः । नु कम् इति नि-
पातावनर्थका इमानि भुवनानि भूतजातानि । सीपधाम साधयाम
वयम् । ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे च देवाः आदि-
त्यैः सहितः इन्द्रः सगणः मरुद्भिश्च सहितः अस्मभ्यमस्माकं
भेषजा भेषजानि करत्करोतु । किञ्च यज्ञञ्च नोऽस्माकं तन्वञ्च
शरीरञ्च आदित्यैः सह इन्द्रः सीपधाति साधयतु वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

का० (२०, ८, १२) इमा नु कमिति च द्विपदा । अयस्म्यपात्रेणा-
श्वलोहितहोमानन्तरामिमा नु कमित्याद्याः पद् द्विपदा जुहोति ।
कण्डिकाद्वयस्य पडधानि सन्ति तैः पडाहृताजुहोतीति सूत्रार्थः ॥
द्विपदाच्छन्दस्का विश्वदेवदेवत्या आप्यपुनभुवनदृष्टास्तिन्न क्र-
चः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूर्णा इमा इमानि भुवना भुवना-
नि भूतजातानि, यद्य सीपधाम साधयामः यशीकुर्म इत्यर्थः सा-
धयतेर्लुङि उत्तमवहुवचने रूपम् अडभाव आप्य । किञ्च इन्द्रः इदि,
परमैश्वर्यं ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो,
देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एतेनपञ्चाश-
त्संख्येयैश्च सहिता अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि साधयानि हितानि,
कम् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्मिवत्यर्थः किञ्च
इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्व्यं शरीरं प्रजां पुत्रा-
दिकां च सीपधाति साधयतु यशीकरोत्वित्यर्थः । नोरोगाः सपुत्रा
यद्यं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः ॥ ४६ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत आता शिवो भवा वरु-

व्यस्तिस्र आग्नेय्यः द्विपदा उत्तमा जुहोतीति श्रुतिः । नु कम् इत्य-
नर्थको वयम् इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि सीपधाम
साधयाम साधयतेर्लुङि उत्तमवहुवचनम् अडभाव आप्य । ततो-
ऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे देवाः आदित्यैर्मरुद्भिश्च स-
हितः सगणः इन्द्रः अस्मभ्यं भेषजानि करत्करोतु यद्यं नोऽस्मा-
कं तन्व्यं शरीरं प्रजां च आदित्यैः सह इन्द्रः सीपधाति साधय-
तु । वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

ध्यः । चसुराभिर्वसुंश्रवा अच्छानक्षि द्युमत्तमधुरयि
दाः । तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः मूत्राय नूनमीमहे स-
न्विभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीषायं चाजसनेपिसंहितायं
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अग्ने त्वन्न इति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

तिस्रो द्विषदा ध्याप्याताः (३, २५—२६) ॥ समिद्धो अन्न-
(२९, १) आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र - हात्रे तन्मन्त्राणां
विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

धामन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।

अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

पृथिवीऽध्यायः ।

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदः ।
 घायुश्चान्तरिक्षश्च संनते ते मे संनमतामदः । आदि-
 त्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संनमतामदः । आपश्च घर्-
 णश्च संनते ते मे संनमतामदः । सप्त सप्तसदो अष्टमी
 मृतसाधनी । सकामाँः॥ अष्टमस्कुरु संज्ञानमस्तु मे-
 ऽमुना ॥ १ ॥

(१) इषे त्वेति भारभ्य दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रपद्युचातुर्णां

(१) अत्र धाराणसंस्थराजर्वायससृत्तपाठशालीयांश्चद्रमा
 प्यलितपुस्तकसमताऽय पाठनम मुम्भईमुद्रितपुस्तकं नास्ति ।
 तथा हि- इय त्वेति भारभ्य दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रपद्युचातुर्णां
 मिष्टोमराजपेयराजसूयाग्निर्वाग्निप्रामप्यदग्नेधपुरुग्नेधपितृमेधप्रवार्यो
 पनिरत्सम्बद्धा मन्त्रा ध्यात्वयास्ते इहोद्यन्ते अत्र च य यत्र
 सम्यद्धामन्त्रास्तेषा तदेवार्थम् । असम्बद्धानाम् आदित्य एव
 आदित्यानीमानि यजूर्पाति वा आहुयित्” श्रुति । याज्ञवल्क्यो
 वा “याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते इति श्रुत्वा । अविनियुक्ताना । मन्त्रा
 णां ङीङ्गो विनियोग लिङ्ग प्रकाशनसामर्थ्यमुच्यते । यो हि य
 मर्थं यद्विदु समर्थं स तत्र श्रुत्या विनियुयते । तद्यथा अग्निश्च पृथि-
 वी चेत । सप्त सप्तमन्त्रा अग्निश्च पृथिवी च संनमन सप्तमि
 प्रहोमाय आनुकूत्येन प्रवृत्ति । अग्निपृथिव्यौ सम्मोगार्थं सङ्गते
 यस्मादतो प्रयीमीति । अग्निपृथिव्यां मे मम अद अमुक संनमता
 अत्र णिचो लोपदच्छान्दस संनमयनां वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः ।
 अद इति पुरुषादेविशेषनामोपलक्षणम् द्वितीयान्त चोपलक्षयति
 कर्मभावात् । एवमुत्तरेऽपि योन्य घायुस्त्वान्तरिक्ष च आदित्य
 च द्यौश्च आपश्च घर्णश्च सप्तसप्तसद परपात्मोच्यते । यस्य तत्र
 सप्त सप्त सप्त सप्तदनानि प्रकृतानीत्येव अग्निपृथिवीवाप्यन्तरि

स्याऽग्निष्टोमवाजपेयराजमूयाग्निर्सात्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । नामारयातोपसर्गनिपातजानिता वाक्यार्थाश्च । अथेदानीं खिलान्प्रनुक्रामिष्यामः । अग्निष्टोमाग्निर्सात्रामण्यश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधपितृमेधप्रवर्ग्योपनिषत्संबद्धा मन्त्रा व्याख्याताः तद्गोच्यन्ते । अत्र च ये अत्र संबद्धा मन्त्रस्तेषां तदेवार्थम् । असंबद्धानान्तु आदित्य एव । आदित्यानीमानि यजूंषीति वा आहुरिति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येनारयायन्त इति श्रुतेः । अविनियुक्तानां मन्त्राणां छंदिको विनियोगः तद्यथा अग्निश्च पृथिवी चेति सप्त सन्नतिमन्त्रा । लिङ्गं नाम प्रकाशनसामर्थ्यमुच्यते । यो हि यमर्थं वदितुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते । अग्निश्च पृथिवी च सन्नते । सन्न नं सन्नतिः प्रदीभावः । आनुकूल्येन प्रवृत्तिः । अग्निश्च पृथिवी च संभोगार्थं संनमते यस्मादतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे मम सन्नमताम् । अत्र णिचो लोपइडान्दसः । सन्नमयता वशवर्तिनङ्कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादेर्विशेषनामोपलक्षणम् द्वितीयान्तं चोपलक्षयति कर्मभावात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । वायुश्चान्तरिक्षञ्च

क्षादित्यदुलोकाम्बुजम्पान्तानि । तत्र सप्त ससद् अष्टमी भूतसाधनां पृथिवी बभूव भूताना साधयित्री । न हि पृथिवीमन्तरेण भूतानामुत्पात्तिरस्ति ततश्च प्रार्थ्यसे अध्वनो मार्गान् सक्रामान् कुरु । यद् हि तैर्लभ्यते तदा मार्गान् मकामा स्यु मे मन अनुना विशेषनामाभिगम्येतेत । सज्ञानं सद्गतं ज्ञान चास्तु विज्ञानात्मा वोच्यते । यस्य तत्र सप्त ससद् पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च अष्टमी भूतसाधनां भूतप्रवृत्तिकरी चाक् अध्वन मम सक्रामान् कुरु अमुना मे सज्ञानम् अस्तु ॥ १ ॥

आदित्यश्च सौम्य आपश्च वरुणश्च । सप्त सप्तसदः ।
 परमात्मोच्यते । यस्य तव सप्त संसदः सप्त संसदानि
 प्रकृतानीत्येवम् अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यधुलोऽम्बुवरु
 णान्तानि । यस्य च सप्त अष्टमी ध्रुव भूतानां साप्त
 नी पृथिवी । नहि पृथिवीमन्तरेण भूतानामुत्पत्तिरस्ति ।
 तत्त्वं प्रार्थसे । सकामान् अध्वन कुरु संक्रामान्मार्गान्
 अस्माकं कुरु । यदा हि तैर्लभ्यते तदा संक्रामा मार्गा
 स्पुः । संज्ञानश्च सङ्गतश्च ज्ञानम् अस्तु मे मम अमुना
 । विशेषनामाभिप्रायमेतत् । विज्ञानात्मा बोध्यते । यस्य
 सप्तसप्तसदः । मनश्च बुद्धिश्च पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 अष्टमी च वाक् भूतसाधनी भूतप्रज्ञातिरूरी । तन्त्वां ध्रुवीमि
 सकामान् अध्वनः कुरु अस्मान् संज्ञानं च । अस्तु ।
 मे मम अमुना ॥ १ ॥

इषे त्रेत्याख्य दर्शपीर्णमासपितृयज्ञाग्निहीनोपस्थानपशुवा
 तुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यइरमेधसम्पद्धा मन्त्रा
 ध्याप्याताः । इदानीं लिख्यान्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्ते । तेषां
 विद्यस्वानृपिरन्यस्यानुक्ते आदित्यानीमानि यज्ञानि ध्याप्यायन्त
 इति श्रुते (बृहदारण्यक ५, ७ ३३) याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन
 ध्याप्यायन्त इति श्रुते ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यज्ञानि । च
 तस्य ऋगायत्र्य । सप्त सप्तसदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजाप
 त्यानुष्टुप् यथेभाम् ग्राही गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च सप्तत स
 ध्रमन सप्ततम् आनुकृत्येन प्रवृत्ति अग्निपृथिवी भोगाय सप्तते
 यतो ध्रुवीमि ते अग्निपृथिवी मे ममाद् अमुकं सप्तमताम् सप्तम
 यता वशवर्त्तिन कुरुतामित्यर्थ । अद् इति पुरुषादेर्नाम द्वितीया-
 न्त प्रयोज्यम् (छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७) शपोऽध्याध
 धातुरूचाणेरनिटीति (पा० ६, ४, ५१) णिचो लोप सप्तमतामि
 त्यत्र । एवमुत्तरेऽपि मन्त्रेषु योज्यम् । वायुरन्नमिक्ष च सप्तते ते

ममामुकं सन्नमयताम् । आदित्यः द्यौश्च सन्नते ते म० । आपश्च ध-
रुणश्च सन्नते ते म० ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन् ! यस्य
तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादि-
त्यद्युलोकाम्बुवरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि
साधयति भूतसाधनी भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वा-
धिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु येषु मार्गेषु मया
गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममामुना
देवदत्तादिना संज्ञानं सङ्गतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विश्वा-
नात्मा वोच्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धि-
श्चेति सप्तार्थतनानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरो-
ति भूतसाधनी वाक् अ त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु ममुना
सह मे संज्ञानं सङ्गतमस्तु ॥ १ ॥

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । ब्रह्म-
राजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ।
प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः
समृध्यतामुप मादो नमतु ॥ २ ॥

(१) यथेमाम् । यथा इमां वाचं कल्याणीम्

(१)अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा यथेमाम् । यथा अहम् इमां कल्याणीम् अनुद्वेगकरिं
वाच दीयतां भुज्यतामित्येवमादिकाम् आवदानि जनेभ्योऽर्थाय के
ते जना इत्याह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय
भर्याय वैश्याय स्वाय आत्मीयाय अरणाय चारणोऽपगतोदकःप-
र इत्यर्थः । आवदानीति सर्वत्र सम्यध्यते प्रियो देवानाम् अथ
सानरहिता अनुष्टुप् । यथेमां वाचामिति यथायोगादत्र तथाशब्दो-
ऽध्याहृतव्यः । तथा तेन प्रकारेण अहं देवानां प्रियो भूयासम् द-
क्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इह अस्मिन्नेव काले प्रियो भूयासम् अ-
र्थं मे कामः समृध्यताम् अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा प्रा-

अनुद्वेजिनीम् दीयतां भुज्यतामिष्येवमादिकाम् । आवदानि । जनेभ्यो ऽर्याय । के ते जना इत्यत आह । ब्रह्मराजन्याभ्याम् ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय च अर्याय च अर्यो वैश्यः । स्वाय चात्मीयाय च अरणाय च । अरणः अपगतोदकः पर इत्यर्थः । आवदानीति सर्वत्र संवध्यते ॥ मियो देवानाम् । अवसानरहितानुष्टुप् । यथेमां वाचमिति यथाशब्दयोगात्तथाशब्दो ऽत्राध्याहर्तव्यः । तथा तेन प्रकारेण मियो देवानां भूयासम् । दक्षिणाय दक्षिणाया दातुश्च इहास्मिन्नेव काले मियो भूयासम् अपमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा अयं ग्रामलाभकामः अस्मै मे समृध्यताम् । किं च उप मा अदः नमतु । अद इति यः काम इष्यते स उच्यते । तद्यथा उपनमतु मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्वेगकरां वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो भ्रषीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो यश्मि । केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्थायात्मीयाय अरणाय पराय अरणोऽपगतोदकः शत्रुनास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः । शत्रुरिति वा ॥ मियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लीगाक्षिष्टा । यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणाय दक्षिणायाः दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्पद्यतामित्यर्थः किञ्च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणम् देवदत्तादि मां प्रीणयतु ॥ २ ॥

मलाभकामोऽसौ समृध्यतां । किञ्च अदो मामुपनमतु । अद इति इष्ट उच्यते । तद्यथा उपनमतु मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात् घुमाद्विभाति क्रतु-
मज्जनेषु । यद् दीदयच्छवसा ऋतप्रजात तदस्मासु द्रवि-
णं धेहि चित्रम् । उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वा ।
एष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा ॥ ३ ॥

(१) बृहस्पते अति बृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा
बृहस्पतिदेवतया ग्रहो गृह्यते गृह्यते गृह्यते गृह्यते गृह्यते गृह्यते । हे
बृहस्पते । अतिशयेन यत् द्रविणं धनम् । अर्य ईश्वरः
अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आयुदात्तः । अर्हात्
पूजयेत् । यच्च घुमाद्विभाति । घुमत् श्रुतिमत् विभाति
भासते । क्रतुमज्जनेषु । यच्च क्रतुमत् यज्ञवत् जनेषु विभा-
तीत्यनुवर्तते यत् दीदयत् शवसा यच्च दीप्यते शवसा व-
लेन । रक्षितारोऽपि यस्य सन्तीत्यभिप्रायः । हे ऋतप्रजात
ऋतात्सत्त्यादाविनाशिनः प्रजायत इति ऋतप्रजातः तत्संबु-
द्धौ हे ऋतप्रजात तत् द्रविणम् अस्मासु धेहि स्थापय चित्रं
नानारूपम् । उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वा । एष ते योनि-

(१) अत्र धाराणसी लि० पु० संमतोऽय पाठक्रम. मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा हे बृहस्पते अति बृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा
बृहस्पतिदेवतया ग्रहो गृह्यते गृह्यते गृह्यते गृह्यते गृह्यते गृह्यते । हे
बृहस्पते अर्य ईश्वरः
अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आयुदात्तः । स्वामी यत् द्रविणं
धनम् अति अर्हात् अतिशयेन पूजयेत् । यत् जनेषु विभाति भास-
ते कादृशं धनं घुमत् श्रुतिमत् क्रतुमत् यज्ञवच्च यच्च धनं शव-
सा बलेन दीदयत् दीप्यते रक्षितारोऽपि यस्य सन्तीति भावः ।
ऋतात् सत्यात् अविनाशिनस्तत्त्वात्प्रजायते इति ऋतप्रजातः त-
स्य सवन्वोधनं हे ऋतप्रजात तत् चित्रं नानाविधं द्रविणम् अ-
स्मासु धेहि स्थापय उपयाम एष ते स्थापय उपयाम एष ते स्थाप-
नमन्त्रः ॥ ३ ॥

वृहस्पतये त्वा । स्थापनमन्त्रः ॥ ३ ॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृहसमदृष्टा गृहस्पतिसधे बार्हस्पयप्र
णेऽस्या सोपयामाया विनियोगः ऋतात् सत्यात् हे ऋतप्रजात ।
ब्रह्मण सकाशात् प्रजातः प्रकृष्ट जातः जन्म यस्य ऋतप्रजात हे
गृहस्पते गृहता धेवानां पते पालक । चित्र नानाविधं तत् इवि,
णमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तत्किम्
अर्थ्यं स्वामी यद्जनमर्हति अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति (पा०
३, ४, २४) आडागम अर्थ्यं स्वामिदैवययोरिति (पा० ३, १, १०३)
अर्थ्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्त इद्वययोग्यं धन
देहीत्यर्थः । यद्जन जनेषु लोकेषु विभाति विविधः शोभते ।
कीदृशं धनं शुभत् घोः कान्तिरस्यास्ति शुभत् दिव उच्चैति (पा०
६, १, १३१) उकारः । मनुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् येन
यज्ञा क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं शयसा घलेन दीद
यत् दापयति प्रापयति या धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः इय दाव
गतिर्हिंसादानेषु अस्माग्निजन्तात्तुडि रूपम् अडभाय आर्यं ॥ इय
धामेन पात्रेण गृहीतोऽसि गृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृहामि । स्थापयति
एष ते यानि स्थापनम् गृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

इन्द्र गोमन्निहायाहि पिशा सोमः शतक्रतो ।
विद्यद्भिर्प्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्तीन्द्राय
त्वा गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ४ ॥

(१) इन्द्र गोमन् । द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमते

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठकम् मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा इन्द्र गोमन्नाह्या गायत्रीभ्यां इन्द्राय गोमते ब्रह्मो
गृह्यते गोसव आदित्यस्यार्पेयाहवल्क्यस्य वा हे इन्द्र हे गोमन् गोमन्
गोभिः धेनुभिः सयुक्तं स्तुतिभिर्वा इह यज्ञे आयाहि आगच्छ आग
त्य च हे शतक्रतो बहुकर्मन् सोम पिश । किम्भूत सोम विद्यद्भि
प्रावमि सुतम् अभिपुतम् विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्त
ते । दो अयण्डने । अस्य शतरि विद्यन्त इति रूपम् । उप० ।
गोमते इन्द्राय त्वा गृहामि सादयति एष ते ॥ ४ ॥

प्रहो गृह्यते गोसवे । आदिच्यस्यार्पं याज्ञवल्क्यस्य वा । हे
इन्द्र गोमन् । गोभिः संयुक्त । स्तुतिभिर्वा । इह यज्ञे आयाहि
आगच्छ एत्य च पिव सोमम् हे शतक्रतो बहुकर्मन् कथंभूतं
सोमम् विद्याभिर्ग्रावाभिः सुतम् दो अवखण्डने । अस्य शतरि
विद्यन्त इति रूपम् तैः विद्यद्भिः विशेषेणावखण्डयाद्भिः ग्रावभिः
सुतमभिपुतं सोमम् ॥ उपयामगृहीतो ऽसीन्द्राय त्वा गोमते
गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते सादयामि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ ! रम्याक्षिरूपे गोसवे यज्ञे प्रह प्रहणे
नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शत-
क्रतो ! हे इन्द्र ! हे गोमन् ! गावो धेनवः स्तुतयः किरणा वा वि-
द्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोमं च पिय
द्यचोऽतस्तिङ् इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घः । कीदृशं सोमं प्रा-
वभिः सुतमश्मभिरभिपुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण च-
न्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः दो अवखण्डने दिषादित्वाच्छयन्
शतरि भोतः इयतीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोपः ॥ उपया०
गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन् पिपा सोमं शतक्रतो । गो-
मद्भिर्ग्रावाभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ५ ॥

(१) इन्द्रायाहि । हे इन्द्र आगच्छ हे वृत्रहन् । वृत्रस्य
इन्तः एत्य च सोममपिब हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् ।
गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः । ग्राहासंयुतैर्वा अंशुवचनो वा गोशब्दः ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा इन्द्रायाहि हे इन्द्र हे वृत्रहन् हे शतक्रतो त्वम्
आयाहि । सत्यं च सोमं पिव किंसोमं । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः
ग्रावभिः सुतम् । उप० ॥ ५ ॥

ग्रावभिः सुतमभिषुतम् उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

घृत्रं दैत्यं हन्ति घृत्रहा शतं ऋतवो मया यस्य स शतक्रतुः । हे घृत्रहन् । हे शतक्रतो । हे इन्द्र । त्वमायाहि आगच्छ सोमं च पिब । कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतम् । कीदृशं ग्रावभिः गोमद्भिः गोः स्तुति-
विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः ॥ उप० एष ते० व्याख्याते ॥ ५ ॥

ऋताधानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिपस्पतिम् । अ-
जस्रं घर्ममीमहे ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानरार्य त्वा
एष ते योनिर्वैश्वानरार्य त्वा ॥ ६ ॥

(१) ऋताधानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गाय-
त्रीश्रिष्टुपगायत्र्यः । अधस्तन एव ऋपिः । ऋताधानं सत्य
घृतं यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा वैश्वानरम् ऋतस्य वा । उदक-
स्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिपश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य
सर्वगतस्य ज्योतिपः पतिमधिपतिम् । अजस्रम् अनुपक्षीणं
घर्मम् अपक्षरणं दीप्तं वा ईमहे याचामहे । आयज्ञसमा-
प्तिमिति शेषः सामर्थ्यात् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रदुराक्षि-
हृष्टा । घयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे
याच्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋताधानम् ऋतं सत्यं
यज्ञो जलं यास्यास्ति ऋतवा तम् छन्दसी वनिषी वाच्याधिति (पा०
५, २, १०९, वा० २) अस्त्यर्थे घनप्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः ।

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुभ्यर् ई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा ऋताधानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः । गायत्री-
श्रिष्टुपगायत्र्यः अधस्तन एव ऋपिः । घयं वैश्वानरम् ईमहे याचामहे
यज्ञसमाप्तिमिति शेषः सामर्थ्यात् । किं वैश्वानरम् ऋताधानं सत्य-
घृतं यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा । ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा
ज्योतिपश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य ज्योतिपः पतिम्
अजस्रम् अनुपक्षीणं घर्मम् अपक्षरणं दीप्तं वा ॥ ६ ॥

ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽ-
धिष्ठानमित्यर्थः अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणम्
जसु हिंसायाम् नमिकम्पीति (पा० ३, २ १६७) रप्रत्ययः घर्मं घृ-
क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपया० वै-
श्वानराय त्वा गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवन-
नामभिःश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वा-
नरो यतते सूर्येण ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वान-
राय त्वा । एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

(१) वैश्वानरस्य सुमतौ । द्वितीयः पादः पूर्वं व्या-
ख्यायते । यः वैश्वानरः राजा दीप्तः हि कपिति निपातसमा-
हारोऽनर्थः । यश्च वैश्वानरः भुवनानां भूतजातानामभिःश्रीः अ-
भ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो जातः इतोऽर-
णितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदं सर्वमिदं विचष्टे अभि-
विपश्यति । यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण । यश्च वैश्वानरः यतते
स्पर्द्धते सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ
कल्याणमतौ वयं स्यामेति प्रार्थना । उपयामेति समञ्जसम् ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रिण
पु० नास्ति तद्यथा वैश्वानरस्यातस्य वैश्वानरस्य सुमतौ कल्याणमतौ
वयं स्यामेति प्रार्थना हि कम् इति । निपातद्वयमनर्थकम् । यः भुव-
नानां भूतजातानाम् अभिःश्रीः अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारकसाम-
र्थ्यात् राजा दीप्तिश्च यश्च इतोऽरणितो जातः सन् इदं विश्वं सर्वं
विचष्टे अभिपश्यति यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण यश्च वैश्वानरः सूर्येण
सह यतते स्पर्द्धते उपयाम० ॥ ७ ॥

मयेम । फं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽग्नि-
तो जातः उपपन्नः सन् इदं विद्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति
सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः
राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिधीः माप्र-
वणीयः ममि समन्तात् धीयते सेव्यतेऽभिधीः कर्मणि क्विप् । उप०
एव ते उक्ते ॥ ७ ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्नि-
हृष्येन वाहसा ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय-
स्था । एव ते योनिर्वैश्वानराय स्वा ॥ ८ ॥

(१) वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्मान् ऊतये
अवनाय पालनाय आप्रयातु आगच्छतु परावतः दूरात् । यो
हि दूरादागच्छेत् आगच्छेदप्यसौ समीपादित्यभिप्रायः । केन
आप्रयातु । उक्थेन स्तोमेन । वाहसा वाहनभूतेन । अन्य-
त्रापि स्तोमो वाहन इत्युच्यते । वाहिष्ठो वाहना स्तोम इति ।
उपयामेति समानम् ॥ ८ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्वैश्वानर-
आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वा-
हिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूनो हुतं नरा इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वा-
हनत्वमुक्तम् । उप० एव० उक्ते ॥ ८ ॥

अग्निर्ऋषिः पर्वमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः । त-

(१) अत्र याराणसो० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा वैश्वानरो नः । वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्माकम् ऊतये
अवनाय पालनाय परावतो दूरतः आप्रयातु यो हि दूरादागच्छति स
समीपादागच्छत्येवेति भावः । केन आप्रयातु वाहसा वाहनभूतेन ।
उक्थेन स्तोमेन अन्यत्रापि स्तोमो वाहनमित्युच्यते । वाहिष्ठो
वाहनानां स्तोम इति । उपयाम० ॥ ८ ॥

मीमहे महागयम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा व-
र्चसे ए व ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

(१) अग्निर्ऋषिः । आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् ।
ऋषिरुक्तः । यः अग्निः ऋषिः द्रष्टा मन्त्राणाम् पवमानः । इत-
श्चतस्र गच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । चत्वारो व-
र्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञेऽधिकारोऽस्ति ।
पुरोहितः । पुर एनन्दयति यज्ञं कुर्वाणाः । तम् ईमहे याचाम-
हे । महागयम् महान्तं गृहम् । महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धन-
म् उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसे इति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री षसिधुमरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान् गयः
स्तुतिर्यस्य स महागयो महागृहरूपो वा तमग्निं वयमीमहे याच-
यामः । तं कं योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा । पवमानः पव गतौ पवत इत-
स्ततो गच्छति पवमानः यद्वा पूङ् शोधने पवते शोधयति
पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विषादयञ्चत्वारो व-
र्णा निषादञ्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारोऽस्ति पुरोहितः पुरोऽग्ने
हितः स्यापितः दधातेर्निष्ठा ॥ उप० वर्चसे तेजोरूपायाग्नये त्वा
गृह्यादि । एव० ॥ ९ ॥

महौंशं इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म यच्छतु ।
हन्तुं पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसि

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाद्यपत्नी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
मास्ति तद्यथा अग्निर्ऋषिः आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् । ऋषिरुक्तः । ईदृशो
ऽग्निः तं वयम् ईमहे याचामहे । ऋषिर्ऋषिः मन्त्राणां द्रष्टा
पवमानः इतस्ततो गच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । चत्वा-
रो वर्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञाधिकारोऽस्ति
पुरोहितः पुर एनं दयति यज्ञं कुर्वाणाः तम् ईमहे । ऋषिं तं म-
हागयम् । महान्तं गृहं महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धनम् । उप० ।
वर्चसेऽग्नये ॥ ९ ॥

महेन्द्राय त्वा । ए॒प ते॒ योनिर्महेन्द्राय॑ त्वा ॥ १० ॥

(१)महा इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री । उक्तमार्पम् । महान् इन्द्रः वज्रहस्तः । षोडशी । पञ्च प्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशम् एतल्लिङ्गं यस्य स षोडशीन्द्रः । पञ्चदशो वा वज्रश्रेन्द्रश्च षोडशी वज्रस्य । शर्म शरणं यच्छतु ददातु । हन्तु च पाप्मानं ब्रह्महत्यादिकम् । यथास्मान् द्वेष्टि तञ्च हन्तु । पं च वयं द्विष्मः तञ्च हन्तु । उपयामेति समानम् ॥ १० ॥

महेन्द्रवेयत्या गायत्री वसिष्ठरुता । पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाशयतु यथास्मद्वेषारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु मन्त्री पञ्च पुमान् पाप्मेत्यमरः (१, १, १३१) । षोडश इन्द्रः महान् श्रेष्ठः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्या लिङ्गशरीररूपा यस्य ॥ षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥ उप० ए॒प उक्ते ॥ १० ॥

तं वे॑र्दस्ममृ॑तीप॒हं य॒सोर्मि॒न्दानम॑न्धंसः । अ॒भि
घ॒त्सं न स्व॑सरेपु॒ घेन॑च इन्द्रं॒ गी॒र्भिर्नि॑वामहे ॥ ११ ॥

(२) तं वः ऐन्द्री बृहती । जपस्वाध्यायादिषु विनियो-

(१) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्यर्मु० पु० मास्ति तद्यथा महा इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री उक्तमार्पम् । इन्द्रः शर्म शरणं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं पाप्मानं पापरूपं हन्तु यथा पाप्मानं ब्रह्महत्यादिपापं हन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च हन्तु । किम् इन्द्रः महान् वज्रहस्तः षोडशी पञ्चप्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशमेतल्लिङ्गं यस्य स षोडशी । उपयाम०-महेन्द्राय० ॥ १० ॥

(२) अत्रायं पाठक्रमः चाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्यर्मु० पु०

गः । आदित्यस्यार्पम् याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमा-
प्तेः । हे ऋत्विग्यजमानाः तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणा-
भिः । नवामहे । णु स्तुतौ अभिष्टुमः किमर्थम् । वः युष्मभ्यं
दास्यतीति । कथंभूतमिन्द्रम् दस्मम् । दर्शनीयम् प्रियवादिनं
कार्यसाधनञ्च । ऋतीपहम् ऋती गतिः गतिमात्रेण शत्रुं
सहत इत्यृतीपाद् तमृतीपहम् । वसोर्मन्दानमन्धसः । व-
सोर्वासयितुः सोमस्य स्वकीयेनैकदेशेन मन्दानं माद्यन्तम् अ-
न्धसः अध्यायनीयस्य चान्नस्य स्वकीयेनैवांशेन माद्यन्तम् क-
थमिव नवामहे । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । नकार उपमार्थी-
यः । वत्सामिव । स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति येषु तानि स्वसरा-
ण्यहानि तेषु स्वसरेषु अहस्तु । धेनवः । यथा नवप्रसूता
धेनवः दिनेषु अतिहार्द्रात् वत्सं शब्दैराश्वासयेयुः एवं वयम-
प्यति सौहार्देणेन्द्राग्नीभिर्नवामह इति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नि-
युक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्पमाध्यायात् । हे यजमानाः । तमिन्द्रं

नास्ति तद्यथा तं वः । पेन्द्री बृहती अपस्याध्यायादिषु विनियोगः ।
आदित्यस्यार्पं याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तेः । हे ऋत्विक्
यजमानाः वयं तम् इन्द्रं वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं गीर्भिः वाग्भिः स्तुति-
लक्षणाभिः अभिवामहे णु स्तुतौ अभिष्टुमः किंभूतम् इन्द्रं दस्मं दर्श-
नीयं प्रियवादिनं कार्यसाधनं च ऋतीपहम् ऋती गतिः गतिमात्रे-
ण शत्रुं सहते इति ऋतीपाद् तम् ऋतीसहम् । वसोः वासयितुः सो-
मस्य स्वकीयेन एकदेशेन मदानं माद्यन्तम् अन्धसोऽधस्य स्वकी-
येनैवांशेन माद्यन्तम् । कथमिव नवामहे स्वसरेषु स्वयमेव सरति
गावो येषु तानि स्वसराणि अहानि तेषु धेनवः वत्सं नववत्सामिव
न इवार्थं यथा नवप्रसूता धेनवो दिनेषु अतिहार्द्रात् वत्सं शब्दैराश्वा-
सयेयुः । स्मरन्ति तथा वयमप्यतिसौहार्देणेन्द्रं गीर्भिः नवामह
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ययं गीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः शमिनवामहे
 स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किञ्चूतमार्गिं घो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम्
 दसि दर्शने मप्रत्ययः । कृतीपहम् अ गतौ किन्प्रत्ययः ऋया
 गत्या सहतेऽभिभवति शत्रूनि कति श्रुतिपटू तम् पूर्वपदाच्चेति (पा०
 ८, ३, १०६) पत्वम् संहितायां दीर्घः । घसोः घासयितुः स्थितिहे
 तुमूस्यान्घसो ऽप्रस्य षष्ठी तृतीयार्थे अत्रेन मन्दानं मोदमानम्
 दिद् स्यत्रे जाट्यं मदे मोदे स्तुतौ गताविति घातोः शानच्प्र
 त्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह घत्सं न नकार इत्यर्थः स्वसरेषु
 ह्येनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसा
 तेषु यथा धेनवो नयप्रसूना गावो घत्सं नुयन्ति स्तुयन्ति शत्रैः
 पाहपतीत्यर्थः । तद्वद्वयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तद्ग्नये पृहर्चं विभावसो । महिपीव
 त्वद्रपिस्त्वदाजा उदीरते ॥ १२ ॥

(१) यद्वाहिष्ठम् । आग्नेय्यनुष्टुप् हे उद्गातः यत् वारिष्ठं
 योद्धृतमं वृहत्साम तत् अग्नये अर्थाय अर्चगाय । ततो दृष्टार्गिं
 षूहि । हे विभावसो विभूतधन अग्ने । महिपीव त्वद्रपिः महि-
 पी प्रथमविद्वा । यथा प्रथमपत्नी धर्मार्थकामात्मिका उत्तिष्ठति
 सुखात्मिका भवति एवं त्वद्रपिः सुखात्मिका उदीरते उत्तिष्ठ-
 ति ॥ अथवा । महिपी यथा सर्वान् भोगान् उदीरते उद्दिप-

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु०पु०
 नास्ति । तद्यथा यद्वाहिष्ठम् आग्नेय्यनुष्टुप् । हे उद्गातः यद्वाहिष्ठं
 योद्धृतमं वृहत्साम तत् अग्नयेऽर्थाय अर्चगायं ततो दृष्टार्गिं षूहि हे
 विभावसो विभूतधन अग्ने त्वत् त्वत्तः रपिः धनम् उदीरते उत्तिष्ठति
 प्रियमुष्मात्मिका भवति का इव महिपीव महिपी प्रथमविद्वा पत्नी
 धर्मार्थकामात्मिका यथा उत्तिष्ठति यद्वा महिपी यथा सर्वान् भोगान्
 उदीरते क्षिपति उदीरते इति एकचक्षणेन परिणामः । त्वत्तः राजा
 अश्वानि च उदीरते उद्गच्छति परोपकाराय ॥ १२ ॥

ति परोपकाराय । एवं त्वचो रयिः उदीरते त्वत्तश्च वाजा अ-
न्नानि उदीरते उद्गच्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप्स्वसृयुष्ट्या । हे उद्गातः । अग्नये अग्न्यर्थे तत्
बृहत्साम अर्चगाय बृहत्साम्नो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम् वा-
हयति प्रापयति इष्टमिति वाहयित् वहेर्ष्यन्तात् तृच् अत्यन्तं वाह-
यित् वाहिष्ठम् अतिशायने तमयिष्ठनाविति (पा० ५, ३, ५५) अनु-
ष्टुचौ तुदछन्दसीति (पा० ५, ३, ५९) इष्टानि परे तुरिष्ठेभ्यः स्विति
(पा० ५, ४, १५४) च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किञ्च सा-
मगानेन प्रत्यक्षमग्निं श्रूहि किम् हे विभावसो ! विभा का-
न्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने ! रयिः धनं वाजा अ-
न्नानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर गतौ कम्पे
च लद् शपो लुक् अदभ्यस्तात् (पा० ७, १, ४,) । तत्र दृष्टान्तः
महिर्षीय यथा महिर्षी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति
उदीरते उद्गच्छति । एकं त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वदुदीरते
इति वा ॥ १२ ॥

एषूपु ब्रवाणि तेऽग्ने इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धास
इन्दुभिः ॥ १३ ॥

(१) एहि । आग्नेयी गायत्री । अधस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्नि-
रिह सम्बोध्यते । एहि आगच्छ हे अग्ने । ऊकारोऽनर्थकः ।
को हेतुरिति चेत् । सुब्रवाणि साधुब्रवाणि ते तव हे भगवन्न-
ग्ने । इत्येतराः इत्थं त्वदीयैर्नामबन्धकर्मरूपैर्प्रथिताः इतराः स्तु-

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । एहि आग्नेयी गायत्री अधस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्निरिह सं-
बोध्यते एहि आगच्छ उकारोऽनर्थकः को हेतुरिति चेत् हे अग्ने ते तव
इत्थं इत्थं त्वदीयैर्नामबन्धकर्मरूपैर्प्रथिता इतराः अन्याः स्तुतिलक्षणा
गिरोऽहं सुब्रवाणि सुष्टु वदामि एभिः इन्दुभिः अध्वर्युणाभिपुतैः
सोमैः त्वं वर्द्धासे वर्धस्व ॥ १३ ॥

तिलक्षणाः गिरो वाचः । यद्वा इत्यमुद्गावृस्तोत्रजनिताः इतरा अन्या गिरो या गीयन्ते । हेतुं न्यस्यति । एभिश्च इन्दुभिः अध्वर्युणाभिपुतैः सोमैः त्वं वर्द्धसे वर्द्धस्व ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने ! त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुप्रि चोति संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्थ इत्थ मनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव ॥ प्रयाणि सुतरां यदानि प्रभो लोद् । किञ्च एभिरिन्दुभिः सोमैः पर्धासे वर्द्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासां रक्षन्तु ते हविः ।
संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥१४॥

(१) ऋतवस्ते । यजमानेनाग्निरुच्यते । अनया बृहत्या । ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु । मासाश्च ते हविः रक्षन्तु । संवत्सरश्च तव यज्ञं दधातु धारयतु नः इति निपातोऽनर्थकः । प्रजां च परिपातु नः इति यजमान आत्मानमाह । नोऽस्माकं प्रजां च परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती ९, ८, ११, ८ वर्णपादा विषमपादा नवका-
ष्टकैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचधात् । हे अग्ने ! ऋतवः ऋतु-
पलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु
मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः , पुरोडाशादिकं
रक्षन्तु पान्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं
यज्ञं दधातु पुष्णातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु
संवत्सर एव ॥ १४ ॥

(१) ऋतवस्ते यजमानेनाग्निरुच्यते अनया बृहत्या ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु मासाश्च ते तव हविः रक्षन्तु संवत्सरं तव यज्ञं दधातु पुष्णातु नः इति निपातोऽनर्थकः यजमान आत्मानमाह नोऽस्माकं प्रजां परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उपहरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनां धिया विप्रो

अजायत ॥ १५ ॥

(२) उपहरे गिरीणाम् । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः ।
उपहरे गहरे गिरीणां पर्वतानाम् प्रसिद्धमेतत् । एकाहीनसत्रा-
णि क्रियन्तामित्यनया । धिया बुद्ध्या विप्रः मेधावी सोमः
अजायत । जगत् धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

सोमदेवत्या गायत्री घत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपहरे नि-
कटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उ-
त्पन्नः जनेलङ् कया धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति
विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

उच्चा ते जातमन्धंसो दिवि सद्भूम्याददे । उग्रं
शर्म महि श्रवं ॥ २६ ॥

(१) उच्चा ते । व्यवाहितपद्मायो मन्त्रः हे सोम ते तव

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्यईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । उपहरे । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः । गिरीणाम् उपहरे
निकटे नदीनां सङ्गमे च एकाहीनसत्राणि क्रियन्तां नित्यम् । अनया
धिया बुद्ध्या विप्रो मेधावी सोमः अजायत जगद्धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

(२) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्यईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उच्चा ते हे सोम ते तव अन्धसः आधानीयात् रसात्
जातम् उत्पन्नम् यज्ञपरिणामभूतम् उच्चा उच्चैः दिवि ध्रुलोके सत्
विद्यमानं पश्चाद् भूमिः आददे । गृहीतवती किं तद् ध्रुलोकस्थानं
भूतिराददे उग्रमुद्गूर्णं महत् चौरादिभिरनाघृष्टं शर्म । शरणं
गृहं महि महत् धवः श्रवणीयं घनं च पञ्चाहुतिपरिणामोद्घाटन-
मेतत् तत्कृतमाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण
ततो भूमौ अन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुपरूपेणेति

: १६ ॥

अन्धसः अध्यानीयात् रसीभूतात् । जातमुत्पन्नम् यज्ञपरिणाम-
भूतम् उद्या उद्यैः । दिविसत् । ध्रुलोके विद्यमानम् पश्चात् भूमिः
आददे गृहीतवती । किं तत् ध्रुलोकमाप्तं भूमिराददे । उग्रम् उद्-
गूर्णं महाचौरादीभिरनाश्रुप्यम् शर्म शरणं गृहम् महिश्रवः
महद्य श्रवणीयं धनम् । पञ्चाहुतिपरिणामोद्घाटनमात्रमेतद्
कृतम् यथाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण
ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुपरूपे-
णेति पञ्चाहुतिपरिणामः ॥ १६ ॥

सोमदेयत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवहृष्टाः । हे सोम । ते तव
अन्धसोऽभ्राद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् उद्या उद्यं
गतं दिवि श्यमं सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशान्दस्य
धिसर्गलोपे सन्धिदृष्टान्दसः । किं तत् ध्रुलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति
तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं । महि महत् धनं
कीर्त्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा ।
दृताहुतिरादी दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमा-
वन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं
धनयशोभ्यां सुपिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः वरिवोवि-
त्परिभ्रव ॥ १७ ॥

(१) स नः । यस्त्वं वरिवोवित् । वरिवोधनम् । तद्विन्दति

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्यर्
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । स नः । यस्त्वं वरिवोधनं विन्दति धेति
वा स त्वं नोऽस्माकं यज्ञं यज्यवे यज्ञ्याय इन्द्राय वरुणाय मरु-
द्भ्यश्चार्याय परिभ्रव परिहर अथवा स त्वं नः यज्ञं यज्यवे इन्द्राय
वरुणाय मरुद्भ्यश्च परिभ्रव वरिवोविदिति एतेषां विशेषणं वृत्त-
विभक्तिव्यत्ययं गृह्यते वरिवोविद्भ्यः । धनविद्भ्यः क्रियाविशेषणं
वा एतेभ्यो देवेभ्यस्तथा परिभ्रव यथा वरिवोविद् भवति ॥ १७ ॥

हे सोम ! म त्वं नोऽम्नाकं परिम्रव शर रसरूपो भूत्वाद्दुति-
त्वेनोहन्यर्थः किमर्थमिन्द्राय वदनाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रार्दानां तृप्तये
परिम्रवेत्यर्थः । कौटशायेन्द्राय यज्यत्रे यष्टुं योग्यो यज्युन्नस्मै
यष्ट्याय इदं प्रयाजां विशेषजम् यज्युम्य इति मदताम् । कौ-
टशास्यं वरिवोविन् वरिवो धनं वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा
वरिवोविन् धनस्य प्राता शपकश्च ॥ १७ ॥

ए॒ ना वि॒श्वान्य॑र्य आ शु॒भ्रानि॒ मानु॑पाणाम् ।
निपा॑सन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

(१) एना विश्वानि । एना एनानि विश्वानि सर्वाणि शु-
भ्रानि धनानि । अर्य ईश्वरः सोमः आ आदाय अस्मभ्यं द-
दान्विति शेषः । तानि च सोमदत्तानि । सिपासन्तः । पणु
दाने । अस्य सन्यनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दाना-
मिमुन्वीभूताः सन्तो वयन्वनानि वनामहे सम्भ्रुज्महे ॥ १८ ॥

अर्थः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुपाणां
नरानां शुभ्रानि धनानि यशामि वा आ नयत्विति शेषः अस्मभ्यं
ददान्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि शुभ्रानि वयं वनामहे धन सम्भ्र-
न्दिशब्दयोः लट् सम्भ्रजामहे । कौटशा वयं निपासन्तः पणु दाने
सनिर्तुं दातुमिच्छन्ति निपासन्ति ते सिपासन्तः सनेर्घातोः सन्न-
न्नाच्छतृप्रत्ययः जनसनन्ननां सन्नलोरिति (पा० ६, ४, ४२)
शान्वम् सन्यत इति (पा० ७, ४, ७९) अम्यासेकारः दानं कुर्वाणा
धननात्रः स्यामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१) अत्र वारापसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्यर्
मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । एना विश्वानि अर्यः । ईश्वरः सोमः
मानुपाणां सम्बन्धीनि एना एनानि विश्वानि सर्वाणि शुभ्रानि ध-
नानि वा आदाय अस्मभ्यं ददान्विति शेषः तानि च सोमदत्ता-
नि सिपासन्तः पणु दाने अम्य सनि अनुनासिकस्याकारः । दातु-
मिच्छन्तः दानामिमुन्वीभूताः सन्तो वयं धनानि वनामहे सम्भ्र-
ज्महे ॥ १८ ॥

अनुं धीरैरनुं पुष्यास्म गोभिरन्वश्वैरनु सर्वेण
पुष्टैः । अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञमृतु
धा नयन्तु ॥ १९ ॥

(१) किमर्थं धनमतो दातुमिच्छन्तो धनवन्त इत्याह ।
अनुवीरैः । आशीर्देवता त्रिष्टुप् । अनुपुष्यास्म वीरैः वयम्
अनुपुष्यास्म च गोभिः वयम् । अन्वश्वैः अनुपुष्यास्म च
वयमश्वैः । अनुसर्वेण पुष्टैः । अनुपुष्यास्म च वयं सर्वेण
पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । अनुद्विपदा अनुपुष्यास्म च वयं
द्विपदा द्विपादेन अनुपुष्यास्म च चतुष्पादेन । किञ्च ।
देवाः नो ऽस्माकं यज्ञम् ऋतुया ऋतावृती काले काले
नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा । वयं धीरैः पुत्रैः
अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमवहुवचनम् गोभि
र्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः अश्वैरनुपुष्या-
स्म सर्वेणाम्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्थैर्मृहादिभिः
पुष्यास्म । द्वी पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासा-
दिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति (पा०
४, १, ८,) अन्तलोपः पादः पदिति (पा० ६, ४, १३०) पदादेशः ।
किञ्च ऋतुया ऋतावृती काले काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु
प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धं
मुद्गित पु० नास्ति । तद्यथा । अनुवीरैः । आशीर्देवी त्रिष्टुप् वयं धीरैः
अनुपुष्यास्म गोभिः अनुपुष्यास्म अश्वैः अनुपुष्यास्म सर्वेण पुष्टैः
पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । सर्वेण पुष्टेन अनुपुष्यास्म द्विपदा द्वि-
पदेन अनुपुष्यास्म चतुष्पदा चतुष्पदेन च अनुपुष्यास्म पुष्टा
भूयास्म किञ्च देवाः नोऽस्माकं यज्ञम् ऋतुया ऋतावृती नयन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं
सोमपीतये ॥ २० ॥

(१) अग्ने पत्नीः इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता । हे अग्ने देवानां पत्नीः इहास्मिन् पत्ने उपावह आगमय कथंभूताः उशतीः कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारञ्च उपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेघातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने ! देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय । कीदृशीः पत्नीः उशतीः हविः कामयमानाः वशोः शत्रन्तात् उगितः इति (पा० ४, १६) ङीप् । किञ्च सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिवं ऋतुना ।
त्वष्टं हि रंत्तधा असि ॥ २१ ॥

(२) अभियज्ञम् । द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ये ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अग्ने पत्नीः । इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्या अग्निष्टोमे आद्या गायत्री देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता हे अग्ने देवानां पत्नीः इह यज्ञे उपावह आगमय किम्भूताः उशतीः । अस्मान् कामयमानः त्वष्टारं च उपावह किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अभियज्ञम् । द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्री देवतां ब्रवीति हे ग्नावः ग्नाः पत्न्यः वियन्ते यस्य स ग्नावान् तस्य सम्बोधनं हे ग्नावः मतुवसो रुः सम्युजौ छन्दसीति स्वं हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञम् अभिगृणीहि

नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवता ब्रवीति । अभिगृणीहि स्तुहि
यज्ञ नोऽस्मत्संयन्धनम् । हे ग्रावः । ग्राः पत्न्यः ता
विद्यन्तेऽस्य स ग्रावान् तत्सवोधनं हे ग्रावः । मतुवसोः र
सतुद्धौ छन्दसीति रुत्तम् । हे नेष्टः पिय च ऋतुना का
लेन सह । यस्मात्त्रमेवमुच्यमे इति चेत् । तत्राह । त्व हि
रत्नधा असि । यस्मात्त्रमेव रमणीयानान्धनानां दाता
सि ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्री मेधातिघिट्टे ऋतुयामे नेष्टुर्याज्ये । प्रा
पन्नोऽस्य सन्तीति ग्रावा तदस्यास्तीति (पा० ५, २, ९४) मतु
प् । मातुपधाया इति (पा० ८, २, ९) यत्तम् तस्य सम्बोधन हे
ग्राव पत्नीयन् ! हे नेष्ट ! नोऽस्माक यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ श
ब्दे प्रधादित्वात् दना ई हत्यघोरिति (पा० ६, ४, ११३) तस्ये
कार प्वादीना इत्य इति (पा० ७, ३, ८०) धातोर्दस्य । किञ्च
ऋतुना देवेन सह पिय सोममिति शेष । हि यस्मात् त्व रत्नधा
असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधा रमणीयधनानां दातासि ॥२१॥

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोत ॥ च तिष्ठत । नेष्टा
द्वतुभिर्दियत ॥ २२ ॥

(१) द्रविणोदाः । ऋत्विज उच्यन्ते । अयमग्नि । द्रविणो

स्तुहि ऋतुना कालेन सह पिय च हि यत त्व रत्नधा रमणीयाना
धानानां दाता असि ॥ २१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रमं मुम्बई
मुद्रित पु० नास्ति । तथा । द्रविणोदा ऋत्विज उच्यन्त अयमग्नि
द्रविणोदा धनस्य पत्न्यस्य च वा दाता द्रविणस् शब्द सकारा तो
धनपर्याय । पिपीपति पातुमिच्छति पियते सनि ईकारादेश
सोममिति शेष अतो यय जुहोत जुहुत प्रतिष्ठत च कर्मसु किञ्च
नेष्ट्रात् नेष्टुरिदं नेष्टू नोष्ट्र्याद् धिष्य्यात् ऋतुभि काले सह सोम
मिष्यत । पुन पुन पियत ॥ २२ ॥

दाः । धनस्य बलस्य वा दाता । विषीपति पातुमिच्छति
 पिवतेः सनीकारः । सोममिति शेषः । एवञ्चदतो वयीमि ।
 हे ऋत्विजः । जुहोत भवतिष्ठत जुहुत च भतिष्ठत च कर्मगु
 किञ्च । नेष्ट्रात् नेष्ट्रियात् ऋतुभिः कालैः सह सोमम् इष्यते
 पुनःपुनः पियत ॥ २२ ॥

द्रविणस्त्वम्भः सान्तो धनयार्थी द्रविणो धनं ददाति द्रविणो
 दाः धनदाताभिः विषीपति पातुमिच्छति सोममिति शेषः पीष्ट
 पाण्डस्माह्यादिकात्सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः । यूयं जुहोत
 जुहुत भतिष्ठत च तानविति (पा० ७, १, ४५) तयादेशात् कर्म
 सृष्ट्या भयतेत्यर्थः । किञ्च नेष्ट्रिरिव नेष्ट्रम् वृद्धभाय धार्यः ने-
 ष्ट्रधिष्ययात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत इत्य-
 र्था दिवादिशयात् इष्यन् लोट् ॥ २२ ॥

तवाय सोमस्त्वमेत्थर्याङ् श्वाश्वत्तमं सुमना अ-
 स्य पाहि । अस्मिन् यजे यद्दिष्या निषया दधिष्येम
 जठर इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

(१) तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया । हे इन्द्र
 यतः तवाय माध्यन्दिनीयः सोमः अतः अस्माभिः प्रार्थ्यमानः
 त्वम् आ इहि आगच्छ । कथंभूतः । अर्वाङ् अर्वागश्चनः
 अवरणाश्रितः । एत्य च श्वाश्वत्तमं श्वाश्वतिकतमम् सोमं

(१) अत्र चाराणमी० लि० पु० संमतोऽर्थ पाठक्रमः सुम्वरं सु-
 द्विन पु० नास्ति । तद्यथा । तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया
 हे इन्द्र अयं तव सोमः माध्यन्दिनीयः अतः त्वम् अर्वाङ् अर्वाग-
 श्चनः इहि आगच्छ आगत्य च श्वाश्वत्तमं श्वाश्वतिकतमम् । अस्य
 सोमस्य भागं संगृह्य सुमना भूत्या पाहि पिय पीत्या च अस्मिन्
 यजे यद्दिषि धानिष्य अधिष्ठानं एत्या इन्दुं सोमं जठरे द-
 धिष्य धारय ॥ २३ ॥

सोमभागं गृहाण संगृह्य च सुमना भूत्वा अस्य सोमस्य पाहि
पिव । पत्वा च । आस्मिन्यज्ञे वर्हिपि निपद्य अवस्थानं कृत्वा
दधिष्व धारयस्व इमं जठरे इन्द्रं सोमम् हे इन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवतया शिष्टुप् विद्वामिश्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्टु-
चमसयागे याज्या । हे इन्द्र ! तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्गाइ
अस्मद्भिमुद्यः त्वमेहि आगच्छ शद्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि क-
र्मणि पृष्टी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोद् । अर्गिदशः त्वं सुमनाः शो-
भनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किञ्च अस्मिन् यज्ञे वर्हिपि आ-
स्वृत्तदर्भेषु निपद्य उपाविद्य इममिन्द्रं सोमं जठरे उदरे दधिष्व
धारय धि धारणे तुदादिः ध्यत्ययेन जपः इत्युस्तद् च अम्यात्ते-
कारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि वर्हिपि सद-
तना रणिष्टन । अथा मदस्व जुजुपाणो अन्धसस्त्वष्ट-
द्वेषेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥ २४ ॥

(१) अमेव नः । देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते । जगती
तार्तीयसवनीया याज्या । अमाशब्दो गृह्यचनः । यथा

(१) अत्रायं पाठक्रमः धाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । अमेव नः । देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते जगती तार्ती-
यसवनीया याज्या अमाशब्दो गृह्यचनः अमा इव स्वगृहमिव नोऽ-
स्माकं यज्ञगृहाणि हे सुहवाः स्वाहाना देवपत्न्यः आगन्त न आ-
गच्छत हिः पादपूरणः आगत्य च वर्हिपि निसदतन निपीदत उ-
पविशत निपद्य अरणिष्टन रतिं कुरुत । तप्तनप्तनघनाश्चेति तस्य
तनादेशः । एवमुपविष्टासु देवपत्नीषु अथ हे त्वष्टः अन्धस्य सो-
मस्य स्वमंशं जुजुपाणः सेवमानः मन्दस्व तृप्यस्व किं त्वं देवोभि-
र्द्वेषे जनिभिः जननहेतुभूताभिर्देवपत्नीभिः सुमद्गणः शोभमान
मदा देवास्तेषां खीणगणाश्च यस्य स सुमद्गणः सुमदो गणाश्च
यस्य ॥ २४ ॥

गृहाणि स्वानि एवं नः अस्माकं यज्ञगृहाणि । सुहवाः
साध्वाहानाः आहिगन्तन आगच्छत । हिः पादपूरणः ।
आगत्य च निवर्हिषी सदतन निषीदत उपविशत वर्हिषि ।
निपद्य च रणिष्टन रतिकुरुत । आदित्यामुपविष्टासु देवपत्नीषु ।
अथ मन्दस्व तृप्यस्व जुजुपाणः सेवमानः । अन्धसः सो-
मस्य स्वमंशम् हे त्वष्टः देवेभिर्देवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिः
देवपत्नीभिः सुमद्गणः सन् शोभनमदा देवास्तेषां स्त्रीणाञ्च
गणः यस्य स सुमद्गणः ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या जगती गृत्समददृष्टा । तृतीयसवने नेष्टृचमस-
यागे याज्या । देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृहघाचकः अमे-
घ स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यः । यूयमागन्तन
आगच्छत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने । हि पादपूरणः
वर्हिषि षर्मे निसदतन निषीदत उपविशत सद् गती रणिष्टन रण
शब्दे अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्ता कुर्वतेत्यर्थः
तप्तनप्तनेति (पा० ७, १, ४५) सर्वत्र तनवित्यादेशः । कीदृश्यो यूयं
सुहवाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः । एव देवपत्नीरु-
क्ताय त्वष्टारमाह हे त्वष्टः । त्वमथानन्तरं देवपत्नीष्वागतासु म-
दस्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः हविलक्ष्णम-
शं जुजुपाणः सेवमानः जुषो प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि श-
पः श्लुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देव-
पत्नीभिश्च सुमद्गणः सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति सुमदः मदेः किप्
सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीणाञ्च यस्य स सुमद्गणः । ज-
नयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवंस्व सोम धारंया ।
इन्द्राय पातंवे सुतः ॥ २५ ॥

(१) स्वादिष्ठया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ । जपा-

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । स्वादिष्ठया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ जपादिपु

दिपु विनियोग उक्तञ्च । रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात्स-
रति ग्रहम् । ऋग्भिः स्वादिष्टयाग्नाभिः पयमानः स उच्यते ।
स्वादिष्टया स्वादुतमया पयस्य दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति
गच्छ हे सोम धारया । यस्त्वम् इन्द्राय पातवे इन्द्रः पिवतु इत्य-
नेनाभिप्रायेण सुतः अभिपुतो ऽस्माभिः ॥ २५ ॥

सोनक्षेपत्ये द्वे गायत्र्या मधुच्छम्दादृष्टे जपादिपु नियुक्ते । हे
सोम ! धारया पृथ्या पयस्व गच्छ दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति
गच्छ । कीदृश्या धारया स्वादिष्टया स्वादो विद्यते यस्या सा स्वा-
दयती स्वादिष्टा तथा पिन्मतोलुंगिति (पा० ५, ३, ६५) इष्टनि म-
तुपा लुक् स्वादुतमया । मदिष्टया मदयति मदायत्री अत्यन्त म-
दयित्री मदिष्टा तथा इष्टनि तुरिष्टेमेय स्थिति (पा० ६, ४, १५४)
तृचो लोपा । यत इन्द्राय पानवे इन्द्रस्य पातु त्व सुताऽभिपुता
ऽसि अस्माभिरता धारया पयस्व ॥ २५ ॥

रक्षोहा विश्वचर्पाणिरभि योनिमघांहते । द्रोणे
सधस्थमासंदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेपिसंहितायां
पद्मविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(१) रक्षोहा विश्वचर्पाणिः । अयमेव सोमः रक्षोहा

विनियोग उक्तञ्च ' रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात् सरति ग्रहम् ।
ऋग्भिः स्वादिष्टयाग्नाभिः पयमानः स उच्यते ' । हे सोम स्वादि-
ष्टया स्वादुतमया मदिष्टया मदयितुतमया धारया पयस्व दशाप-
वित्रात् द्रोणकलशं प्रतिगच्छ यस्त्व इन्द्राय पातवे पातुमिन्द्र-
त्वा पिवतु इति अभिप्रायेण सुतः अभिपुतोऽस्माभिः ॥ २५ ॥

(१) अत्राय पाठकम चारणसी० लि०पु० समत मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । रक्षोहा । अयमेव सोमः रक्षोहा रक्षसा हन्ता विश्व-
चर्पाणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा योनिं स्थानम् । अभि आसदत् आभिपु

रससामपहन्ता विश्वचर्पाणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा । यथार्हम्मति
 अभि आसदत् आभिमुख्येन सन्तः सीदति वा । किमभ्या-
 सदत् योनिं स्थानम् । कथंभूताम् । अयोहते । अयसा
 कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णम् सोमभाजनीकृतम् । हतमिति वि-
 भक्तिव्यत्ययः योनिसामानाधिकरण्यात् । किंनामानं योनिम्
 द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणम् ।
 सधस्यं सहस्थानलक्षणम् सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति उव्वदकृतौ मन्त्रभाष्ये पद्मविंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(१) अन्नरामरसभूमितर्षे श्रायणासितमनोभवधन्ने ।

भूधराधिशिषपत्तनहृद्यमेतन्माष्यमलिखत् मनुसूनुः ॥ १ ॥

शिरसि चन्द्रकलाप्रतिभासितः सजलनीरुक्कान्तगलोग्निशाम् ।

घनधिरामसितांशुसमप्रमोऽवतु रमापरिरम्भणसादरः ॥ २ ॥

इमं प्रन्यं व्यधीयानं नृसिंहोऽव्याद्रमायुतः ।

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्था-
 नमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः र-

स्येन सीदति किम्भूतं योनिं अयोहतम् अयसा कृष्णलोहेन हतमु-
 त्कीर्णं सोमभाजनीकृते अय इत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचन-
 लोपः । हतमिति विभक्तिव्यत्ययः । योनिसामान्याधिकरण्यात् ।
 किंनामानं योनिं द्रोणे अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः द्रोणकलशलक्षणं
 सधस्यं सहस्थानलक्षणं सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति मन्त्रभाष्ये पद्मविंशोऽध्यायः २६ ॥

(१) अत्र सार्धश्लोकद्वयं धाराणसी० पुस्तके ऽधिकमस्ति ।

क्षोदा रक्षंसि हन्तीति रक्षोदा दुष्टनाशकः । विद्वचर्षणिः विश्वं
 सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विद्वचर्षणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा
 चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋ
 त्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्ठनाहरणादिषु सः । तथा कीदृशं
 द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोप षयस्ता लोहेन ह
 तमुत्कीर्णम् यास्या वृत्त्या तक्षणा सोमभाजनीकृतम् हतामिति वि-
 भाक्तिर्षण्ययः । तथा सधस्थं सह सार्धं, तिष्ठन्ति सोमा यत्र स
 सहस्यः सुपि स्थ इति (पा० ३, २, ४, कर्मत्ययः । भातो लोप इति
 (पा० ६, ४, ६४) आलोपः सध मादस्थयोद्दुन्दसीति (पा० ६, ३, ९६)
 सहस्य सधादेशः । असदत् पुपादीति (पा० ६, १, ५५) लुङिष्ठे
 रङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति (पा० ३, ४, ६) लङ्घे लुङ्॥२॥

धीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

धनुकमन्त्रकथनः पङ्क्तिशोऽध्याय इतिः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

समांस्त्वाग्नि ऋतवो धर्षयन्तु संवत्सरा ऋपयो
यानि सत्या । स दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा
आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

(१) समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव
त्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । प्राक्पीवोन्नाया ऋपिरग्निः
कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति समाशब्दो मासवचनः संवत्सर इति
शब्दोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने ऋतवश्च
वर्द्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋपयश्च सप्त ऋपयो मन्त्रद्रष्टारो वा
प्राणा वा । यानि च सत्या सत्यानि आर्षाः मन्त्राः त्वां वर्द्ध-
यन्त्वित्यनुवर्तते । त्वमप्येतैर्वर्द्धमानः । सन्दिव्येन दीदिहि
रोचनेन । सन्दीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविभवेन रोचनेन
दीप्त्या । किञ्च विश्वाः सर्वा आभाहि दीपय दिशः प्रदिशश्च
चतस्रः आभाहि ॥ १ ॥

अयमध्यायः पञ्चवितिकस्याग्नेः सम्यन्धी प्रजापतिदृष्टः । नव
ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ सामिध्यमानस-
मिद्वत्योरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋपिः कर्माङ्गभूतमग्निं

(१) समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः अग्नये सामिध्यमानायानुग्रही-
त्युक्ते पच्यमानाः सामिधेन्यो नवत्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः
प्राक्पीवोन्नाया ऋपिरग्निः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति समाशब्दो मा-
सवचनः संवत्सर इत्युपादानात् । अग्ने समाः ऋतवः संवत्सराः
ऋपयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्याःसत्यानि आर्षो मन्त्रः त्वां वर्द्धयन्तु ।
त्वमप्येतैर्वर्द्धमानः दिव्येन दिविभवेन रोचनेन दीप्त्या संदीदिहि
संदीप्यस्व विश्वाः सर्वाः चतस्रः प्रदिशः आभाहि दीपय ॥ १ ॥

सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं सपत्न्या अभिमा-
तिजिघ्रस भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्न्यां हन्ता
भव हतायाशिष्टानां जेता च भव । किञ्च स्वे गये निजे शृद्धे जागृद्धि
सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्ने अधिधारया रयिं मा त्वा निक्रन् पूर्व-
चितो निकारिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपस-
त्ता र्वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

(१) इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हे अग्ने
अधिधारय रयिम् उपारे निक्षिप्यधनम् । किञ्च । मा त्वां निक्र-
न्नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु । पूर्वचितः पूर्व ये अप्रिञ्चित-
वन्तः । निकारिणः । ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन येऽन्योन्यज-
न्मानि । नीचैः कुर्वन्ति । किञ्च । क्षत्रम् । हे अग्ने सुयमं साधु
यन्तु अस्तु तुभ्यन्तव । किञ्च उपसत्ता यजमानः सद्युपस-
दनं करोत्यग्नेः वर्द्धतान्ते तव । अनिष्टृतः । स्तु हिंसायाम्
अनुपहिंसितः सन् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! इहैवास्मास्तेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय
अधिकं देहि । किञ्च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितयन्तोऽत
एव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निक्रन् मा

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्धं मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानाम्
अस्माकं हे अग्ने रयिं धनम् अधिधारय उपारे निक्षिप्य किञ्च पूर्व-
चितः पूर्व ये अग्निं चितवन्तः निकारिणे ज्ञानकर्मसमुच्चयेन नितरां
करणशीलाः त्वा मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु किञ्च
हे अग्ने क्षत्रं ते तुभ्यं तव सुयमं साधुयन्तु अस्तु । ते तव उपस-
त्ता यजमानः अनिष्टृत स्तु हिंसायाम् । अनुपहिंसितः सन् वर्द्ध-
ताम् ॥ ४ ॥

नीचैः कुर्वन्तु भावज्ञानस्वित्यर्थः करोतेः शपि लुप्ते लङि प्रथम-
षड्वचने रूपम् । किञ्च हे अग्ने ! क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुय-
ममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्-
दुःसुप्ति (पा ३, ३, १२६) सुपूर्वाद् यमेः खल् । किञ्च ते तव
उपसत्ता उपसदनकर्त्ता यथा अनिष्टृतः अनुपार्हसितः सन् वर्ध-
ताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्त्र् द्विसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये
यतस्व । सजातानां मध्यमस्था एधि राज्ञामग्ने विह-
व्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

(१) क्षत्रेणाग्ने । क्षत्रेण सम्पाद्यात्मानम् हे अग्ने । स्वायुः
साध्वायुः सन् संरभस्व यज्ञं वोढुम् । मित्रेण च सम्पाद्यात्मानं
मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धार्यन्ते तथा यन्नङ्कुरु । कि
ञ्च । सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्था एधि मध्यमस्थानो
भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति तथा स्यादित्याभि-
प्रायः । किञ्च । राज्ञां हे अग्ने विहव्यः विविधमाहातव्यः दी-
दिहि दीप्यस्व इह यज्ञगृहे । यथा राजानोऽपि यज्वानो भ-
वेयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

(१) अत्र वाच्यस्यो लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्धर्द् मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । क्षत्रेणाग्ने । हे अग्ने क्षत्रेणात्मानं
संपाद्य स्वायुः । साध्वायुः सन् संरभस्व समारभस्व यज्ञं वोढुं मित्रे-
णात्मानं संपाद्य मित्रधेये मित्राधाने यतस्व यथा मित्राणि धार्यन्ते
तथा प्रयत्नं कुरु । किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः म-
ध्यस्था एधि भव सर्वैः सजातैः सैवितः यथा सजाता अपि यज्वा-
नो भवन्ति तथा स्यादिति भावः । हे अग्ने राज्ञां विहव्यः विविध-
माहातव्यः सन् इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व यथा राजानोऽपि
यज्वानो भवेयुस्तथास्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! त्वं क्षत्रेण समारम्भस्व समारम्भस्य ण्यन्तो बोध्यः क्षत्रेण
 समारम्भस्य यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान् यज्ञं कारयेत्यर्थः । कौटशास्त्रं
 स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य स. यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्य-
 पात्री शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किञ्च
 हे अग्ने ! मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व घातुं
 धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्यं
 तत्र यत्नं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किञ्च सजातानां समानव्रम्भनां
 मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति किञ्च मध्यमस्य षधि मघ स-
 जाता अपि यजमानो भवान्तिवत्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ! १६ यज्ञ-
 गृहे दीदिहि दीप्यस्य दीप्यतेर्व्यत्ययेन शपः इत्यु दलाविति (पा० ६,
 १, १०) द्वित्वम् तुजादीनां दीप्यं इति (पा० ६, १, ७) मध्यासदीर्घः ।
 कौटशास्त्रम् राज्ञां विद्व्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विचिधं हूपते
 आहूयते विद्व्य राजभिर्यज्ञे आहूतव्यः ॥ ६ ॥

अति निहो अति सिधोऽत्यचिंस्तिमत्यरातिमग्ने
 विश्वा अग्नेदुरिता सहस्वाधास्मभ्यं सहवीरां रयिं
 दाः ॥ ६ ॥

(१) अतिनिहः । अतिक्रम्य निहन्तृन् निपूर्वस्य हन्तेः
 प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयावहुवचनं वाक्यसम्बन्धात् । अ-
 तिसिधः । सिधतिः कुत्सितकर्मा । अतिक्रम्य च कुत्सिताच-

(१) अत्र धाराणसी० लि पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बर् मु-
 द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अतिनिहः । निहः निहन्तृन् अति-
 क्रम्य निपूर्वस्य हन्तेः ङप्रत्ययः । प्रथमैकवचनस्थाने द्वितीयावहु-
 वचनं वाक्यसम्बन्धात् । सिधः सिधति कुत्सितकर्मा कुत्सिताच-
 रणानतिक्रम्य अति अचितिरन्यमानस्कृता तामतिक्रम्य अरातिरु-
 पजीव्यो जनः तं चातिक्रम्य हे अग्ने विश्वातेदुरितानि सहस्व
 हिः । अनर्थकः अभिमव अथानन्तरम् अस्मभ्यं सह वीरान् पुत्रान्
 रयिं धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

रणान् । अत्यचित्तिम् अचितिरन्यमनस्कता । अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् अत्यरातिम् । अरातिरनुपजीव्यो जनः तच्चातिक्रम्य हे अग्ने । विश्वा ह्यग्ने दुरितानि सहस्व । विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव हिरनर्यकः अयानन्तरम् अस्मभ्यं सहवीरां सपुत्रां रयिन्धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव निवर्त्तयेत्यर्थः । किं हृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्वाद्धन्तेर्द्धप्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः ह्य आदेशः निहान् हन्तृन् अतिक्रम्य । स्रधतिःकुत्सितकर्मा स्रधन्ति म्रिधः किप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्त्वमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान् सर्वानतिक्रम्य । पाप नाशयेत्यर्थः । किञ्च अधानन्तरं हे अग्ने अस्मभ्यं सहवीरां धीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि ह्यङ् ॥ ६ ॥

अनाघृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृदो दिहि । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन् मानुषीभियः शिवेभिरुद्य परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

(१) अनाघृष्यः । यस्त्वमनाघृष्यः । अशक्यः खलीकर्तुम् । जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च अनिष्टृतः अनुपार्हिसितश्च । स्तृणातेरेत-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मुद्रितपुस्तके नास्ति । तद्यथा । अनाघृष्यः । हे अग्ने त्वम् इह कर्मणि वर्तमानः विश्वा आशाः सर्वा दिशः प्रति दीदिहि दीप्यस्व किंभृतः अनाघृष्यः अशक्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः अनिष्टृतः अनुपार्हिसितः स्तृणातेरूपम् । विराद् राज्ञ दीप्तो विराजनशीलः क्षत्रं विभर्त्सति क्षत्रभृत् किञ्च मानुषोः मनुष्यसंवाधिनीः भियः प्रमुञ्चन् जन्मज रामृत्युदैन्यशोकादिकाः विक्षिपन् शिवेभिः शान्तैः अचिभिः अद्य नोऽस्मान् परिपाहि किमर्थं वृधे वृद्धनाय ॥ ७ ॥

द्रूपम् । विराद् च राज्ञु दीप्तौ । विराजनशीलः विराद् क्षेत्र-
भृच्च । तन्वां ब्रवीमि हे अग्ने दीदिहि दीप्यस्व इह कर्मणि व-
र्तमानः विश्वाः सर्वा आशा दिशः । किञ्च प्रमुचन्मानुषीभिः-
यः । विक्षिपन्मानुषानि भयानि जन्मजरामृत्युशोकैर्दन्यादी-
नि । शिवेभिः शिवैः शान्तैः अर्चिभिः अद्यास्मिन्धात्रे । परि-
पाहि नः सर्वतो गोपायास्मान् । किमर्थम् वृधे वर्द्धनाय ॥७॥

हे अग्ने । इह कर्मणि वर्त्तमानस्य विद्या आशाः दीदिहि
सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्थम् अनाधृष्यः परामवितुमशक्यः ।
जातयेदाः जात येदा धनं धानं धा यस्मात् । अनिष्टृतः न
हिंसितः केनापि स्तु हिसायां कान्तः । विराद् विधिधं राजमान
क्षत्रभृत् क्षत्र विभक्तिं पुष्पाति । किञ्च मानुषीः मनुष्यसन्धिविनी
भियः जन्मजरामृतेर्दन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्वियसंयन् सन् शि-
वेभिः शिवैः शान्तिस्तेभिरद्य वृधे वृद्धे नोऽस्मान् परिपाहि ।
वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादित्याद्भाये फिवप् ॥ ७ ॥

वृहस्पते सवितर्योधयैनं संशितं चित् संत-
रासंशितं शाधि । वर्धयैनं महते सौभाग्याय विश्वं
एनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

(१) वृहस्पते सवितः । हे वृहस्पते हे सवितः । बोधय कामेष्वा-
वगतार्थं कुरु । एनं यजमानम् किञ्च । संशितञ्चित् । चिच्छ-

(१) अत्र धाराणसी० लि पु० समतोऽय पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वृहस्पते । हे वृहस्पते हे सवितः एनं
यजमानं बोधय कामेष्वावगतार्थं कुरु संशितं चित् चिच्छन्दोऽप्यर्थं
संशितप्रथमपि यजमानं संतरा अतितरय सति शाधि शिक्षय एन
महते सौभाग्याय वर्धय विश्वेदेवा एनं यजमानम् अनुमदन्तु उ-
त्तराह्वयन्तु वृहस्पतिस्तुष्टुशब्दात्तन्मन्त्रितेवोच्यते सामिधेय्यज्ञ-
भूतः अथवा धाक्यद्वयम् एकेन वृहस्पतिरुक्तः । एकेन सविता ॥८॥

श्रोत्रोऽप्यर्थे संशितत्रतमपि यजमानम् सन्तरामतितराम् संश्रि
शाधि शिष्य । वर्द्धय च एनं यजमानम् महते सौमगाय ऐ-
श्वर्याय । विश्वे च देवा एनं यजमानम् अनुमदन्तु । उत्साह-
यन्तु । बृहस्पतिशब्देन सवितृशब्देन चात्राग्निरेवोच्यते ।
अथवा वाक्पद्वयम् एकेन बृहस्पतिरुक्तः अपरेण सविता ॥८॥

हे बृहस्पते ! हे सपितः ! एनं यजमानं वर्द्धय कर्माभिर्गं कुद-
किञ्च चिदप्यर्थे संशितं चित् संशितं शिशितमपि संतरामतितर्यं
साधि शाधि शिष्य शासः शपः श्लौ द्विन्वम् छान्दसमम्यासस्ये
त्तम् । किञ्च महते सौमगाय ऐश्वर्याय एनं वर्द्धय । विश्वे देवाः
एनं यजमानमनुमदन्तु तृप्ता हृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दा-
भ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्पद्वयं वा एकेन बृहस्पति-
रुक्तोऽन्येन सपिता ॥ ८ ॥

अमुत्र मूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशंस्तेरमु-
ञ्चः । प्रत्यौहतामश्विनां मृत्युमस्माद् देवानांमग्ने
भियज्ञा शर्वाभिः ॥ ९ ॥

(१) अमुत्र मूयात् । अमुत्रामुष्मिद्धोके यत् शरीरम्भूयात् ।
अथ अथ यत् यमस्य सद्ने च शरीरं भूयात् । तस्मात् च हे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमर्तोऽयं पाठक्रमः मुन्यर्ं मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । अमुत्र मूयात् । अमुत्र अमुष्मिन् लोके
मयनम् अमुत्र मूयं भुजो भावे इति क्यप्प्रत्ययः तस्मात् परलोक-
गमनान्मरणादिन्वयः अमुञ्चः विमुञ्च मरणाद्क्षेन्वयः । यत् मयं त-
स्मादपि विमुञ्च अथ अथ यत् यमस्य सद्ने यमलोके अभिशन्तेः
अभिशंमनादपि अमुञ्चः विमुञ्च लकारन्वयः किञ्च हे अग्ने देवा-
नां भियज्ञौ अश्विनी अस्मान् यजमानान् शर्वाभिः कर्माभिः मृत्युं
प्रत्यौहतां प्रतिप्रेषयताम् अन्यत्र नयताम् अत्रापि बृहस्पतिरग्निरेव
सामिधेनी प्ररूपस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

बृहस्पते । अभिशस्तेः अभिशंसनाच्च अमुञ्चः । किञ्च प्रत्याह-
तां प्रातिमेरयताम् अन्यत्र नपताम् अश्विनौ मृत्युम् अस्मात्-
जमानात् कथंभूतावश्विनौ । देवानां भिषजा हे अग्ने शचीभिः ।
अत्रापि बृहस्पतिशब्द आमन्त्रितोऽग्निशब्दस्य द्रष्टव्यः सामिधे-
नी प्रकरणस्याग्नेयत्वात् । ननु बृहस्पतिशब्दो नैवण्डुको नचा-
ग्निशब्दे इति ता आग्नेयः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत् तेनाग्ने-
य्यो यत्प्रापतिं संमधत् तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः प्राप-
तेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तस्मादेनं प्राजापतिं सन्तमग्निरित्या-
चक्षते इति श्रुतेरदोषः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ! त्वममुत्र भूयादमुञ्चः अमुत्र परलोके भवनममुत्र-
भूयम् भुयो भाव इति (पा० ३, १, १०७) क्यप् परलोकामनाम्भ-
णात् मुञ्च मरणाद्रक्षेत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अथ अथ यम् यम-
स्य भय परलोकभयं नरकवातादि तस्मादपि मुञ्च । किञ्च अभि-
शस्तेः अभिशापादपि लोकापजादादपि मुञ्च । देवानां भिषजा भिष-
जी अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानात् मृत्युं प्रत्याहतां नियसंयतां
कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रक-
रणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्धयं तमंसस्परि स्थुः पश्यन्त उत्तरम् । देवं
देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उद्धयमिति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

व्याख्याता (२०, २१) ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीं
प्यग्नेः । घुमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

(१) उर्ध्वा अस्य । द्वादश आप्तियः प्रयाजदेवताः उष्णिहः

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्वर्गमुद्रित

अष्टम्याद्ये द्वे गायत्र्यौ । ता विपमा विपमाक्षरपादा इत्यादिश्रु-
तेः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः । यद्ग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यः यत्प्र-
जापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति च श्रुतिः । अग्निर्ऋ-
पिः । प्रजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तूयते ॥ अस्याग्नेः ।
प्रजापतिरूपेण संस्तूयमानस्य ऊर्ध्वाः प्रगुणाः दे-
वमार्गेण यायिन्यः समिधो भवन्ति । ऊर्ध्वा शुक्रा । ऊर्ध्वानि
च शुक्रा शुक्रानि शोर्चीष्यर्चीपि भवन्ति । द्युमत्तमा दीप्ति-
मत्तमा च वीर्यवत्तमानि चेत्यर्थः । सुप्रतीकस्य सुमुखस्य
यजमानस्य । सूनोः । ॥ द्वेनजनयति । य इत्थम्भूतोऽग्निस्तं
वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

द्वादशाग्नीदेवत्या उष्णिहो विपमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः ।
अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः
प्राजापत्या यद्ग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजा-
पत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वा देवगामिन्यो भवन्ति
शोर्चीपि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोर्चीपि
शुक्रा शुक्राणि शुद्धा शुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौःदीप्तिः प्रकाशो येषां
तानि द्युमन्ति अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विद्वप्रकाशकानि ।
कीदृशस्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः

पुं नास्ति । तद्यथा । ऊर्ध्वा । अस्य द्वादश आग्नेयः प्रयाज
देवताः उष्णिहः अष्टम्याद्ये द्वे गायत्र्यौ ता विपमपादा इत्या-
दिश्रुतिः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः यद्ग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजाप-
तिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतिः । अग्निर्ऋपिः प्रजापतिश्चाग्नि-
रूपेण स्तूयते अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण स्तूयमानसमिधः ऊर्ध्वाः प्र-
गुणा देवमार्गयायिन्यो भवन्ति द्युमत्तमा दीप्तिमत्तमानि शुक्रा शुक्रानि
शोर्चीपि अर्चीपि ऊर्ध्वानि भवन्ति किंभूतस्यास्य सुप्रतीकस्य कल्या-
णमुखस्य यजमानस्य सूनोः । यदेनं जनयति तेनास्यैव सूनुः य ईद-
शस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैव स्युरिति धृतेः । व
ईदृशस्त्वं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्वेवदा देवो देवेषु देवः । पथो
अनक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

(१) तनूनपात् । आज्यस्य अग्नेर्वा यः तनूनाद्वा नपात् आ-
ज्याभिप्रायमेतदुच्यते । अथवा योऽग्निः तनूनामपां नपात् पौत्रः ।
असुरः असुमान् प्राणवान् रो मत्वर्थायः । यद्वा असुरः वधु-
रः धनवान् अस्मिन्पक्षे आदिलोपः । विश्ववेदाः । सर्वधनः
सर्वज्ञो वा । देवो दानादिगुणयुक्तः । देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् ।
य ईदृशः सः पथः यज्ञमार्गान् अनक्तु । मध्वा मधुस्नादुना घृ-
तेन । इत्यन्नामप्रभूतं यज्ञे घृतमस्तु येन मार्गो अभ्यक्ताः स्यु-
रित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु ।
मध्वेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः । पथोऽनक्तु इ-
त्यत्र प्रकृत्यान्तः पादमव्यपर इति (पा० ६, १, ११५) सन्ध्यभारः
यज्ञे यद्वा घृतमस्तु येन मार्गो घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीदृशो
देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽ-
ग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः ।
विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुभ्यर्ं मुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । तनूनपादसुरः । तनूनाम् अपां नपात्
पौत्रः अग्निः अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्याभिप्रायेणाग्नेः पौ-
त्रत्वम् असुरः प्राणवान् रो मत्वर्थे यद्वा असुरः धनवान् अस्मिन् पक्षे
आदिलोपः विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वयज्ञो वा देवो दानादिगुणयुक्तः
देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् ईदृशः सः मध्वा साधुना घृतेन पथः यज्ञ-
मार्गान् अनक्तु यज्ञेऽतिप्रभूतं घृतमस्तु येन मार्गो अभ्यक्ताः
स्युरिति भावः ॥ १२ ॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशंसोऽग्ने ।
सुकृद्देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

(१) मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने यस्त्वं मध्वा मधुस्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कथंभूतः । प्रीणानः देवान् । नराशंसश्च । नरैर्ऋत्विग्भिर्यः शंस्यते स्तूयते स तथोक्तः । सुकृच्च साधुकृच्च । देवः सविता । विश्ववारः सर्वस्य वरणीयश्च भवासि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १३ ॥

हे अग्ने । त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञे नक्षसे व्याप्नोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कण्डिकास्त्वम् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते स्तूयते नराशंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन त्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण्, सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्त्ता वा ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शवसा घृतेनेऽज्ञानो वह्निर्ममसा ।
अग्निं लुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

(२) अच्छायम् । अच्छाभेरातुमिति शाकपूणिः अच्छ एति

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्धर् मु० पु० नास्ति । तद्यथा । मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने त्वं मध्वा सादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्नोतिकर्मा किं त्वं प्रीणानः देवान् नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिः शंस्यते स्तूयते इति नराशंसः । सुकृत् साधुकृत् देवो दीप्तिमान् सविता विश्वस्य विश्ववारः सर्वस्य वरणीयः ॥ १३ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्धर् मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । अच्छायम् । अयम् अध्वर्युः शवसा ज्ञानवलयुतः इज्ञानः स्तुयन् चाहिर्वाढा घृतेन नमसा अघ्नेन हविर्लक्षणेन अभ्युद्यतेन लुचो गृहीत्वा अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु अग्निम् अच्छ । एति भभ्येति ॥ १४ ॥

अभ्येति । अग्निम् अयमध्वर्युः । शवसा स्वकीयेन प्रज्ञानबलेन युक्तः । घृतेन च गृहीतेन इडानः स्तुवन् । वन्दिर्वो दा । नमसा चाघ्नेन हविलक्षणनाभ्युद्यतेन स्रुचः वाहुभ्यां गृहीत्वा । अध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु वर्तमानेषु ॥ १४ ॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ यदि अभ्येति अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निरु० ५, २८) । वीदश शवसा ज्ञानबलेन इडानः इड स्तुतौ ज्ञानच् तथा घहिः घहति यज्ञभारामिति घहि यज्ञनिर्घोहकः । किं कृत्वा घृतेन नमसा घघ्नेन हविलक्षणेनोपलक्षिताः स्रुचो जुहावा गृहीत्येति शेषः ॥ १४ ॥

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ई मन्त्रा सुप्रयसः ।
वसुश्चेतिष्टो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

(१) स चक्षत् । स एवाध्वर्युः यज्ञत् । यजतु । अस्याग्नेः सम्बन्धिमहिमानं महाभाग्यम् । स ईम् स एव च मन्त्रा मदनीयान्यन्नानि यजतु । कथंभूतस्याग्नेः सुप्रयसः । प्रय इत्पक्षनाम शोभनानि प्रयांस्यन्नानि हविलक्षणानि यस्य स सुप्रयाः तस्य सुप्रयसः । अय कस्मादन्यदेवताः परित्यज्याग्नेर्महिमानं यज्ञादित्युच्यत इति चेत् अत आह वसुश्चेतिष्टो वसुधातमश्च । यतोऽसौ वसु वासयिता चेतिष्टोऽतिशयेन चेतयिता । कृताकृतगुणविशेषः वसूनां धनानां दातृत्वमश्च अतः अग्निस्तूयते ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यज्ञत् यजतु सिन्धुदुलं लेदि (पा० ३, १, ३४) लेदोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्याति (पा० ३, ४, ९४, ९७) सूत्रैयक्षदिति रूपम् । स ईम् स च मन्त्रा मन्त्राणि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु । वीदशस्याग्नेः सुप्रयसः ।

(१) अत्र धाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठकम मुम्बई मु०पु० नास्ति । तद्यथा । यज्ञत् । स अध्वर्युः अस्याग्नेर्महिमानं भाग्यं यज्ञत् यजतु स ईम् एव मन्त्रा मदनीयान्यन्नानि यजतु किम्भूतस्याग्नेः सु

प्रथम् इत्यधनाम (निघ० २, ७, ५) शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । क्रीदशस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः कियन्तात्तमम् ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः । उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

(१) द्वारो देवीः । अस्याग्नेः प्रथमम् द्वारः देव्यः व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति । ताभ्यः अनु पश्चात् । विश्वे विश्वेदेवाः देवशब्दलोपः । व्यवहितपदमायोऽर्द्धर्चः । कथम्भूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्जनाः । धाम्ना स्थानेन ऋत्विक्संवन्धिना पत्यमानाः । पत ऐश्वर्ये ऐश्वर्यं कुर्वाणाः । या इत्यम्भूता यज्ञगृहद्वारस्ता वयं स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति ददधाने धृता च । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवा अग्निव्रतानि ददन्ते । क्रीदश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्वराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्ये

प्रथमः प्रथ इत्यधनाम शोभनानि प्रयांसि यस्य स सुप्रयाः तस्य । ननु कुनोऽभ्यदेवान् परित्यजाग्नेर्महिमानं यजत्वित्युच्यते इत्यत आह । सृष्टिर्ति यतोऽसौ वसुः वासयिता ता चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता । कृतगुणविशेषः । च पुनः वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः ॥ १५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोर्ष्य पाठक्रमः मुन्वर्दं मुद्रितं पु० नास्ति तद्यथा । द्वारो देवी । द्वारो देव्यः अस्य अग्नेः व्रता व्रतानि कर्माणि प्रथमं ददन्ते धारयन्ति ताभ्यः, अनु पश्चात् विश्वेदेवा ददन्तेः देवशब्दलोपः । ददद् दाने धृता च किम्भूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्जनाः धाम्ना स्थानेन ऋत्विक्संवन्धिना पत्यमानाः ऐश्वर्यं कुर्वाणाः पत ऐश्वर्यं । दिवादिवात्मनेपदी या ईदृशस्तास्तुमं इति शेषः ॥ १६ ॥

दियादिरात्मनपदी पत्यन्ते ईदते ता पत्यमाना स्थानैरेदव्यं
पांणा ऋत्विजा स्थानानि ददाना इत्यर्थं ता स्तुम ॥ १६ ॥

ते अस्य योपणे दिव्ये न योना उपासानक्ता ।
इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

(१) ते अस्य । ते उपासा नक्ता उपाश्च नक्ता च रात्रि ।
अस्याग्नेः योना योनी आहवनीयाख्ये स्थितस्य योपणे भार्ये ।
दिव्ये दिविभवे नकारोऽनर्थकः । ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुप्तं
कुरुताम् । अध्वरं सोमञ्च नोऽस्माकम् संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

उपाश्च नक्ता रात्रिश्च उपासानक्ता उपस उपासादेशो द्व्ये ते
प्रसिद्धे उपासानक्ता अहोरात्रिदेव्यो नोऽस्माकमिमं यज्ञमवता र
क्षताम् । कीदृशौ ते अस्याग्ने योपणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि
भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्याग्ने योनी गार्हपत्यस्थाने
शेषः नकार पादपूरण । कीदृश यज्ञम् अध्वरम् ष्टु कौटिल्ये न
श्चरतीत्यश्चरस्तम् बहुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थं ॥ १७ ॥

दैव्यां होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणी-
तम् । कृणुतं नः स्वितिम् ॥ १८ ॥

(२) दैव्यो होतारा । अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः हे दैव्यौ

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्यरं मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । ते अस्य । त उपासा नक्ता रात्रि योनी आ
हवनीयाख्ये स्थाने स्थितस्याग्नेर्दिव्ये दिवि भवे योपणे भार्यं तथा
रोऽनर्थकं ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुप्तं कुरुता नोऽस्माकमध्वरं सोमं
संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

(२) दैव्या होतारा । अयश्चाग्निरसौ च मध्यमः । हे दैव्यौ हो-
तारौ नोऽस्माकमध्वरम् ऊर्ध्वं कृणुत यज्ञं देवमार्गयायिन कुरुतम् ।
अग्नेर्जिह्वा अभिगृणीतम् अग्निमुखं साधु वर्णयतम् नः स्वितिं साधु
यजनं च कुरुतम् ॥ १८ ॥

होतारौ । ऊर्ध्वमध्वरं नः कुरुतम् देवयानयापिनं कुरुतमित्य-
भिप्रायः । अग्नेर्जिह्वामाभिमृणीतम् अग्निमुखं साधु वर्णयत
मित्यर्थः कृणुतं कुरुतञ्च नः अस्माकं स्वाष्टिम् । साधु-
यजनम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारौ अग्निवायू ।
युवां नोऽस्माकं स्वाष्टिं शोभन यजन कृणुत कुरुतम् । किञ्च
नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गंगामिन कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां
ज्वालामाभिमृणीतं वर्णयतम् समीचीं वह्निज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥१८॥

तिस्रो देवीर्यर्हिरेदं सन्दन्तिवडा सरस्वती भार-
ती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

(१) तिस्रो देवीः । तिस्रः देव्यः । बर्हिः आ इदं सदन्तु ।
आसदन्तु आसीदन्तु इदं बर्हिः । कतमास्ताः । इडा पृथिवी-
स्थाना सरस्वती च मध्यस्थाना । मही स्तुवन्तीति । मत्येक-
न्तिमृभिरपि योज्यम् यद्वा एकमेव वाक्यम् । तिस्रो देव्यो बर्हि-
रिदमासदन्तु इडा सरस्वती भारत्यो महत्यो गृणाना इति ॥१९॥

तिस्रो देव्यः इदं बर्हिरासदन्तु आसीदन्तु छान्दसः सीदादेशा-
भायः ध्यबहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) आडा सह क्रियापद्व्यय-
घानम् । कास्ता यत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्था-
ना सरस्वती भारती सुस्थाना । मही महती गृणाना स्तुवन्तीति
विशेषणद्वय तिस्रणाम् ॥ १९ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टां सु वीर्यम् । राय-

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । तिस्रो देवीः । तिस्रो देव्यः इदं बर्हिं आसदन्तु
आसीदन्तु । कास्ताः इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना
भारती सुस्थाना मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं ति-
स्रणामपि योज्यम् ॥ १९ ॥

स्पोपं विष्यंतु नाभिमस्मे ॥ २० ॥

(१) तनः । तत् रायस्पोपम् नः अस्मभ्यमस्मदर्थम् । तुरीपम् तूर्णमश्नुते । तूर्णश्चाप्नोति । अद्भुतं महत् अभूतपूर्वम् । पुरुषु बहुषु यत्क्षियति नियसति तत्पुरुषु त्वष्टा देवः सुर्व साधुवीर्यम् । रायस्पोपविशेषणान्येतानि चत्वारि पदानि । विष्यंतु । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने विमुञ्चतु । नाभिमस्मे राष्ट्रमध्यम् प्रत्यस्मासु ॥ २० ॥

त्वष्टा देव त प्रसिद्ध रायो धनस्य पोप पुष्टिमस्मे अस्माक नाभिं प्रति विष्यंतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्कमुत्सङ्गे पततीति भाष्यं योऽन्तर्कर्मणि श्रोत इयतीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्व । ऋदश राय पोपम् नोऽस्माक तु रीपम् तुरा वेगेन आप्नाति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुत महान्तम् । पुरुषु पुरुषु बहुषु क्षियति नियसति पुरुषु सुषा सुसुगिति (पा० ७, १, ३९) भमो लुक् क्षियतेरौणादिको ह्रस्वस्य । सुर्वीर्यं साधुवीर्यं सामर्थ्यं ये न तम् । ईदश धनं देहीत्यर्थं ॥ २० ॥

धनंस्पतेऽयंसृजा रराणस्तमनां देवेषु । अभिर्ह्वय
७ शामिता सूदयाति ॥ २१ ॥

(१) अत्र याराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठकम मुम्भई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । तत्र त्वष्टा देव त रायस्पोपम् अस्मे अस्मासु नाभिं प्रति विष्यन्तु विमुञ्चन्तु स्यतिरुपसृष्टा विमोचने नाभिं प्रति यन्मुच्यते तदुत्सगे तिष्ठतीति भाष्यः । किंरायस्पोप नोऽस्मभ्य तुरीपं तूर्णमश्नुते आप्नातीति तुरीपम् अद्भुत महान्तम् अभूतपूर्वं पुरुषु पुरुषु क्षियतीति पुरुषु विभातिलोपः सुर्वीर्यं साधुवीर्यं यद्वा यवसघातं प्राप्यते त्वष्टा नोऽस्मदर्थं त जलीघ तुरीपं तूर्णव्यापकम् अद्भुत महत्त्वात् पुरुषु बहुषु नियसाम्भूतं बहुगजितशब्दं वा सुर्वीर्यं रायस्पोप हेतुम् । नाभिं राष्ट्रमध्यं प्रति अस्मासु मुञ्चतु ॥ २० ॥

(१) वनस्पतेऽव । हे वनस्पते अवसृज । सुङ्मुखतोऽवाचीनं
निक्षिप हवींषि रराणः । यद्वा रा दाने ददानः । त्मना मन्त्रे-
ष्वाड्यादेरात्मन इत्याकारलोपः देवेषु विषयभूतेषु । कस्मात्त्व-
मेवमुच्यसेऽस्माभिरित्यत आह । यतः अग्निः शमिता शामित्र-
मिति तद्धितलोपः । हव्यं हविर्जातम् सूदयाति पूद क्षरणे
संस्करोति । अतो हे वनस्पते अवसृजेति संबन्धः ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो
हे वनस्पते ! तत्संस्कृतं हव्यमवसृज सुङ्मुखतोऽवाचीनां क्षिप ।
कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना देवेषु रराण हविर्ददान. रा दाने का-
नच् । मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मन इति (पा० ६, ४, १४१) आलोपः ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहां कृणुहि जातवेद् इन्द्राय हव्यम् ।
विश्वे देवा हविरिदं जुपन्ताम् ॥ २२ ॥ ॥

(२) अग्ने स्वाहा । हे जातवेदः स्वाहा कृणुहि स्वाहाकृतिं
यज इन्द्राय । हव्यं हविः प्रयच्छेति शेषः । विश्वे देवाश्च इदं
हविः जुपन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रमान ! हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुन्यई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वनस्पते । हे वनस्पते अवसृज सुङ्मुखतोऽवा-
चीनं हविः क्षिप किंभूतः त्मना देवेषु रराणः रममाणः यद्वा रा
दाने ददान् त्मनेति मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः इति आकारलोपः यतोऽ-
ग्निः शमिता शामित्रमिति तद्धितलोपः हव्यं सूदयाति संस्करोति
पूद क्षरणे ॥ २१ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुन्यई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । अग्ने स्वाहा । हे अग्ने हे जातवेदः इन्द्राय
हव्यं स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ विश्वे देवाश्च इदं हविर्जु-
पताम् ॥ २२ ॥

स्वाहाकारेण प्रयच्छ । मिञ्च विद्ये देवा इद हविर्जुपन्तां सेव
न्ताम् ॥ २२ ॥

पीषो अन्ना रयिवृधः सुमेधा इतः सिपक्ति नि
युतामभिथ्रीः । ते वायवे समनसो वितस्थुर्विश्वेभ
रः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नित्युत्सृते शुक्लन्तूपरमालमत इत्यस्य पशोः
पीषो अन्नारयिवृधः इत्याद्याः पद्याज्यानुवाक्यास्त्रिष्टुभो वा
यव्याः । तत्र च प्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति पठ्यते । तस्य
आपो ह यत् द्वे प्राजापत्ये । यान् नियुतः अश्वान् । पीषो अन्ना
न् पीव पुष्टमन्न येषामिति पीषोअन्नान् रयिन्धनं ये वर्द्धयन्ति
ते रयिवृधः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो वायुः । इतः वायोर्वर्णव
चनम् शुक्लो हि वायुरिति श्रुतिः । सिपक्ति सेचति । नियुता-

(७) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रमं मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । अथैत वायवे नियुत्सृते शुक्ल तूपरमालमते ।
इत्यस्य पशो पीषो अन्ना रयिवृध इत्याद्या पद्याज्यानुवाक्या
स्त्रिष्टुभो वायव्य तत्र च प्राजापत्य पशुपुरोडाश इति पठ्यते तस्य
आपो ह यत् इति द्वे प्राजापत्ये इततो वायु शुक्लो हि वायुरिति श्रु
ति । यान् नियुतोऽश्वान् सिपक्ति सेवत ॥ नियुत वायवेऽर्धाय
समनस समनस्का सन्तो वितस्थु किंभूतान् नियुत । पीषो अन्ना
पीव पुष्टम् अन्न येषा ते पीषा अना तान् । नकाररूप । प्रवृत्त्यादा
इति पीषो अन्नानित्यत्र प्रकृतिभाव । रयिवृध रयिं घन वर्द्धयन्ति
तान् । किं भूत इतः सुमेधा कल्याणप्रज्ञान नियुताम् अद्यानाम् ।
अभिथ्री अभ्याधयणीय । अथैव वाय्वेऽर्धयोमे नर मनुष्या क्र
त्विज विद्वा विद्वानि इत् पादपूरण । स्वपत्याना शोभनानामप
त्याना कर्माणि चक्रु कुर्वन्ति । एतदुक्त भवति वाय्वेऽर्धयोर्योगे सति
सर्वमिद यज्ञादि वर्तत इति ॥ २३ ॥

मभिर्भ्राः नियुतामभ्याश्रयणीयः अथ यान्वायुः सिपक्ति ते
नियुतोऽश्वः वायवेऽर्थाय । समनसः समनस्कास्सन्तः वितस्थुः
तान् विश्वानि इत् पादपूरणे नरः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः
स्वपत्यानि शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि चक्रुः
कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । वाय्वश्वसंयोगे सति सर्वमिदं यज्ञा-
दि भवते इति ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति हुतस्य पशोः
पीवो अन्ना रयिवृष इत्याद्याः पद् याज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेव-
स्ये त्रिष्टुमौ षसिष्ठदृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति ध्रुतेः श्वेतो वायुः या-
नियुतोऽश्वान् सिपक्ति सेवते ते नियुतः समनसः समनस्काः
सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशाभि-
युतः पीवो अन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृ-
त्यान्तः पादमिति (पी० ६, १, ११५) पीवो अन्नानित्यत्र सन्प्यमा-
घः । तथा रयिवृषः रयिं घनं धर्षयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सु-
मेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिर्भ्राः अश्वानामाश्रय-
णीयः । एषमश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विदधा
इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः क-
र्माणीति ज्ञेयः ॥ २३ ॥

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिपणा धा-
ति देवम् । अर्धं वायुं नियुतः सञ्चत स्वा उत श्वेतं
वसुधितिं निरेके ॥ २४ ॥

(१) राये नु । राये घनाय उदकलक्षणाय नु क्षिप्रम् यं वा

(१) अत्र चारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वर्ह
मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा राये नु इमे रोदसी रोदस्यौ धावापृथिव्यौ
राये घनायोदकलक्षणाय नु क्षिप्रे वायुं जज्ञतुः जनयतः धावापृ-
थिव्योः संयोगेऽपि वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते इति वायुं

युञ्जतुः जनयितुः रोदसी घावापृथिव्या इमे । जनयोर्घावापृथिव्योः संयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते इति जनितवर्त्या घावापृथिव्या । यं वायुञ्च राये घनायोदकलक्षणाय । देवी धिपणा धियं धुद्धि कर्म वा सनोति सम्भजते इति धिपणा वाक् मध्यस्थाना घाति धारयति । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अथ अयेत्यर्थः समनन्तरमेव । ते वायुं नियुतः अश्वाः सञ्चत सचन्तः सेवन्तः स्वाः स्वकीयाः । उत अपि च श्वेतं वायुं वसुधितिं वसुनो धनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम् निरेके । जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितम् वायुम् नियुतः सञ्चत स्वा इत्पनुवर्तते ॥ २४ ॥

इमे रोदसी घावापृथिव्या यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् किमर्थम् राये घनायोदकरूपाय । धियं सनोति ददाति धिपणा वाक् देवी देव वायु घाति धारयति शपो लुक् राये घनाय । रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं धिना जगद्धारणाशक्तैर्वायुत्पादितः धिपणोति इत्यर्थम् । अथ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत स्थानियुतो निजाश्वा वायुं सञ्चत सचन्ते सेवन्ते पञ्च सेवने पुरुषव्यत्ययः । क निरेके निर्गतः रेकः रेचने रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुजनाकीर्ण स्थाने । कीदृशं वायुं श्वेतं द्येतवर्णम् । तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य धितिधारणं यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

आपो ह यद् वृहतीर्विश्वमायन् गर्भं दध्यापा

जनितवर्त्या धिपणा धियं धुद्धि कर्म वा सनोति सत्सम्भजते सा धिपणा घागदेवा यं देवं वायु घाति धारयति । अथ अथ समनन्तरमेव स्वाः स्वकीयाः नियुतोऽश्वाः निरेकेरेकः अन्यता तद्रहते जनैराकीर्ण प्रदेशे स्थितं श्वेतं वायुं सञ्चत सचन्ते सेवन्ते । उत निश्चयेन किं भूतं वसुधितिं वसुनो धनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

जनयन्तरिग्निम् । ततो देवानां समवर्त्ततासुरेकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २५ ॥

(१) आपो ह । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीदित्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः । आपः । पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् । यदा बृहती बृहत्यः महत्यः । विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन । आयन्प्रापुः । गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणन्दधानाः । जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम् । हिरण्यगर्भश्चनो वा अग्निशब्दः । ततः गर्भात्संवत्सरोपितात् देवानां मध्ये समवर्त्तत समभवत् असुः प्राणात्मकः । एकः देवानां स हि लिङ्गशरीरः य इत्यम्भूतो हिरण्यगर्भः । तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा विधेम हविर्ददुम इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २५ ॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा द्याधिका । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासेति (११, १, ६, १) ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं घोष्यम् । ह प्रासेद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः । तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो गर्भात् संवत्सरोपितात् देवानामसुः प्राणरूप आ-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । आपो ह । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीदित्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् यदा पुरा आपो विश्वं सर्वम् आयन् आत्मत्वेन प्रापुः किम्भूताः बृहतोः बृहत्यः गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः ततो गर्भात् संवत्सरोपितात् देवानां मध्ये एकः असुः प्राणात्मकः आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्त्तत तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्ददुम ॥ २५ ॥

त्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भं समवर्त्तत उदपद्यत । कस्मै प्र
 आपतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दश वि
 भक्तिव्यत्यय विदधातिर्दानार्थं ॥ २५ ॥

याश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयं-
 न्तीर्यजम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै
 देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

(१) यश्चित् । योऽपि देवः अन्तर्यामी । आपः अप इति
 विभक्तिव्यत्ययः । महिना महाभाग्येन । पर्यपश्यत् परितो
 दृष्टवान् । दक्षम्मजापतिं दधानाः जनयन्तीः यज्ञं सृष्टियज्ञम् ।
 यश्च देवेष्वपि अधिदेवः एक आसीत् तस्मै कस्मै प्रजापतये ह-
 विषा विधेम हविर्दश इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥

विदप्यर्थं यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना आप विभक्तिव्यत्ययः अ
 प पूर्वास्ता पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशी दक्ष कुशल प्रजा
 पतिं दधाना । यज्ञ जनयन्ती यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्रो प्रजा उच्यते
 सृष्टिकर्त्रोरित्यर्थः । यश्च देवेष्वधि अधिक एको मुख्यो देव आसी-
 त् । तस्मै देवाय हविर्दश ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासि दाश्रगास्रमच्छां नियुङ्क्तिर्वापवि-
 ष्टेयं दुरोणे । नि नो रायेषुभोजंसं युवस्व नि वीरं
 गव्यमश्वयज्ञं राधः ॥ २७ ॥

(१) अत्र दाराणसी० लि० पु० समनोऽय पाठक्रम मुम्बई
 मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । याश्चिन् । योऽपि देवोऽन्तर्यामी महिना
 महाभाग्येन । आप अप इति विभक्तिव्यत्यय पर्यपश्यत् । सर्वतो
 दृष्टवान् किंभूता अप दक्ष प्रजापतिं दधाना यज्ञ सृष्टिं जनयन्ती ।
 यो देवेष्वपि एक अधि अधिस्ते देव आसीत् । तस्मै देवाय
 हविर्दश ॥ २६ ॥

(१) प्रयाहि प्रयासि याभिर्नियुद्धिः । नियुच्छन्द उभय-
लिङ्गः स्त्रिया पुंसि च । दाश्वांसं यजमानम् अच्छ अच्छाभे-
राप्तुमिति शारुशृणिः । हवींषि दत्तवन्तं यजमानमभि । हे वायो
इष्टये यागाय एषणा यवा । दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं यजमान-
म् । ताभिर्नियुद्धिरागत्य । नो रयिं सुभोजस युवस्व । निपूर्वो
यौतिर्दानार्थः । नियुवस्व देहि नोऽस्मभ्यं रयिञ्चनम् किम्भू-
तम् सुभोजसम् साधु भुज्यत इति सुभोजाः तम् सुभोजसम् ।
किञ्च । वीरं पुत्रम् गव्यञ्च राधः अश्वं च राधो धनम् नि-
युवस्व इति ॥ २७ ॥

हे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभो वसिष्ठदृष्टे । हे वयो ' त्वं याभिर्नियु-
द्धिरस्वामिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमान दाश्वांस
हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुख प्रयासि गच्छासि निपातस्य-
चोत् (पा० ६, ३, १३६) सहितायामच्छा इति दीर्घ । व्यग्रहिता-
ञ्चेति (पा० १, ४, ८२) प्रेण यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्धि-
रागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थं व्यत्य-
येन शप्रत्ययः । कण्डिश रयिं सुभोजस सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजा-
स्तम् भुजेरस्तुप्रत्ययः । किञ्च वीर पुत्र गव्य गोसम्बन्धि अदन्यम
श्वसम्बन्धि गोऽद्वरूप राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरुंसहस्रिणीभिरु-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमं मुख्यं
मुद्रितं पु० नास्ति । तद्यथा । प्रयाभिः । नियुच्छन्दः पुस्त्रियोः । हे वा-
यो त्वं यामि । नियुते इष्टये यागाय एषणा यवा दुरोणे यज्ञगृहे वर्त-
मानं दाश्वांसं यजमानम् अच्छ अभिप्रयासि । प्र अस्योपसर्गस्य
यासीति तिङ् शम्बन्धः । ताभिर्नियुद्धिः आगत्य नोऽस्मभ्यं रयिं
धनं नियुवस्व देहि यौतिर्दानार्थः । किम्भूतं रयिं सुभोजस साधु
भुज्यत इति सुभोजाः तं किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं अदन्यं राधं गोऽ-
द्वरूपं धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

पयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन् सर्वने मादयस्व यूयं
पात स्वास्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

(१) आ नः । आ उपयाहि नः अस्माकम् अध्वरं यज्ञम् ।
नियुद्धिः अश्वैः शतिनीभिः । शतानि विद्यन्ते यामु ताः ।
ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तम्भवति । यद्नाम-
पि वाहनानां वयन्तर्पयितुं क्षमाः एत्य च । हे वायो अस्मिन्
सर्वने तृतीयसर्वने मादयस्व तृप्यस्व । इदानीमृत्विजः पादेनाह ।
यूयं पात पालयत स्वास्तिभिः अविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ २८ ॥

हे वायो ! नियुद्धिरदराभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि ।
कीदृशाभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासा
ताभिः एयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः । एत्य चास्मिन्
सर्वने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । यद्य पादेन ऋत्विज आह हे
ऋत्विजः । स्वास्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ २८

नियुत्वान् वायवागंक्षयं शुक्रो अंपामि ते । ।

गन्तांसि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

(२) नियुत्वान्वायो । पट् वायव्या याज्यानुवाक्याः । तत्र

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रि-
त पु० नास्ति । तद्यथा । आ नः । हे वायो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं नि-
युद्धिः । अद्वामिः आ उपयाहि किंभूताभिः नियुद्धिः शतिनीभिः
शतानि । विद्यन्ते यामु ताः शतिन्यः ताभिः एव सहस्रिणीभिः
यद्नामं वाहनानामपि तर्पयितुं वयं क्षमा इति भावः । एत्य च
अस्मिन् सर्वने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व इदानीं पादेन ऋत्विजः प्र-
त्याह यूयं स्वास्तिभिः नोऽस्मान् सदा पात पालयत ॥ २८ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । नियुत्वान् वायो । पट् वायव्या याज्यानुवाक्याः
वायो शुक्र इत्यनुष्टुप् एकवा घोति त्रिष्टुप् गायत्र्योऽन्याभ्यतः हे

वायो शुक्रो इत्यनुष्टुप् । एकया चेति त्रिष्टुप् । गायत्र्योऽन्या-
 श्वतन्त्रः । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायने । यतो गन्ता गम-
 नशीलः तृन्नन्तोऽयम् गन्ता उदात्तः तद्धर्मा वा तत्साधुकारी वा
 एते हि तृनोऽर्थाः । असि । सुन्वतः अभिपवं कुर्वतः यजमा-
 नस्य गृहान्प्रति । अतो ब्रवीमि । नियुत्वान् नियुद्गुणको भूत्वा
 हे वायो आगहि आगच्छ । अयञ्च शुक्रो ग्रहः अयामि आग-
 च्छत्विति सकारपुरुषव्यत्ययः ते त्वां प्रति । त्वमेव हि शुक्रा-
 दीनां ग्रहाणां स्थानमित्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

पट्टचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टनापशुपञ्चे वपादीनां याज्यानु-
 धात्रत्यन नियुक्ताः आद्या गायत्रो गृत्समददृष्टा । हे वायो ।
 यतः सुन्वतो यजमानस्य गृह प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि
 तृन्नन्त आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्वावान् सन् आगहि आगच्छ
 शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अयामि अयन्तु प्राप्नोतु
 लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रादिग्रहाणां पारं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्यो अग्रं दिविष्टिषु ।
 आयाहि सोमपीतये स्पाहो देव नियुत्वंता ॥ ३० ॥

(१) वायो शुक्रः । हे वायो शुक्रो ग्रहः अयामि स्वयमेवा-

वायो यतः त्वं सुन्वतो यजमानस्य गन्तासि गमनशीलः तृन्नन्तोऽयं
 गन्ता उदात्तः तद्धर्मा तत्साधुकारी एते तृनोऽर्थाः अतः नियुत्वान्
 अश्ववान् सन् आगहि आगच्छ अयं च शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति आ-
 यामि आगच्छतु लकारपुरुषव्यत्ययः त्वमेव शुक्रादिग्रहाणां स्थान-
 मिति भावः ॥ २९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु-
 द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । वायो शुक्रः । हे वायो शुक्रः ते त्वाम् आ-
 यामि आगच्छतु । किंभूतः शुक्रः दिविष्टिषु दिवि ष्यणंषु यज्ञेषु
 मध्यः अग्रं रसस्य सारभूतः हे देव त्वं च सोमपीतये सोमपानाय च

गच्छतु ते त्वां प्रति कथम्भूतः । मध्वो अग्रम् रसस्य सार
भूत दिवि एरणेषु यज्ञेऽपित्यर्थः । त्वं च आयाहि सोमपीतये
सोमपानाय । यतः स्पार्हः स्पृहणीयः हे देव । नियुत्वता नि
युच्छद्भवता मन्त्रेण स्तूपसे ॥ ३० ॥

अनुपुष्टुप पुरुमाद्वाजमोददृण हे यावो । शुको ग्रह त्यामयामि
धागच्छतु । कीदृश शुक् दिविष्टिपु मध्व अग्र चौरिष्यते प्रार्थ्यते
यामिस्ता दिविष्टयो यज्ञा ज्यातिष्टामेन सर्गकामा यज्ञतयुक्ते
मध्य मधुनो रसस्याग्र सारभूत यज्ञरसेषु शुको ग्रह सारभूत
इत्यर्थं किञ्च हे देव याया नियुत्वता अश्वायता रथन धायाहि
धागच्छ किमर्थं सोमपीतये सामपानाय । कीदृशस्य स्पार्हं स्पृ
हायोग्य यज्ञमानादिभिः स्पृहणीय ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साक गन्मनसा यज्ञम् । शि
वो नियुद्भिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

(१) वायुरग्रेगाः । वायुः अग्रे गमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन
प्रीयत इति यज्ञप्रीः । साकङ्च्छ गच्छति मनसा यज्ञम् । यो
शादरेण विस्मित आगच्छति स मनसा सहागतो भवति । कथं-
भूतः । शिवः शान्तः नियुद्भिः अर्धैः शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥

हे गायत्र्यो । वायु शिवाभि कल्याणरूपाभि नियुद्भिरश्याभि
ष्टया मनसा साकं चित्तन सह सादर यज्ञ गन् गच्छतु । कीदृश
अग्रेगा अग्रे गच्छत्यग्रेगा विडम्बनोरनुनासिकस्यादिति (पा० ६

आयाहि स्पार्हं स्पृहणीय सोम नियुत्वता नियुच्छद्भवता मन्त्रेण
सस्वृतोऽस्तीति शय ॥ ३० ॥

(१) अत्र पाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठमम मुम्बईमुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । वायुरग्रेगा । वायु मनसा साक सह शिवाभि
नियुद्भिरश्याभि यज्ञ गन् आगच्छतु या ह्लादरेण गच्छति स मनसा
सहागतो भवतीति किम् वायु अग्रेगा अग्रेगमनशील यज्ञप्री
यज्ञेन प्रीयत इति शिव शान्त ॥ ३१ ॥

४, ४१) आकारः । यज्ञप्राः यज्ञेन प्रायते नुष्यति यज्ञप्राः । शिवः
कव्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागंहि । नि-
युत्वान् सोमपीतये ॥ ३२ ॥

(१) वायो ये । हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसं-
ख्याभियुक्ताः रथासः रथा एव रथासः तेभिः तैः आगहि आ-
गच्छ नियुत्वान् भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥

हे वायो ! ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसख्याका रथासः
रथा तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय । की-
दृशस्त्व नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्ते (निघ०
१, १५, २) ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंश-
ती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशतां च नियुद्धिर्वा-
पाविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

(२) एकया च । एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि वि-
मुच्यन्ते । हे वायो स्वभूते । स्वकीया विभूतिर्यस्य जगत्सर्वं

(१) अत्र वाराणसीलिपुः संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । वायो ये ते । हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्र-
सख्याः रथासः तै रथैर्नियुत्वान् सन् सोमपीतये आगहि ॥ ३२ ॥

(२) अत्र वाराणसीलिपुः संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु०
नास्ति तद्यथा । एकया च । एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते
हे वायो हे स्वभूते स्वकीया विभूतिर्यस्य जगदात्मिका स स्वभूतिः ।
एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशतीं विंशत्यां विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्ण-
दीर्घ आदेशः । तिसृभिः त्रिंशतां च नियुद्धि अश्वाभि इष्टये यज्ञाय
त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

स स्मभूतिः । यानि पात्राणि बहमे इष्टये देवयज्यार्ये । एकया च नियुता दशभिश्च नियुद्भिः द्वाभ्याञ्च नियुद्याम् त्रिंशती च । त्रिंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः । त्रिंशत्या च नियुद्भिः । तिसृभिश्च त्रिंशता च नियुद्भिरेव । ता तानि पात्राणि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्या निजा भूतिः समुद्भिर्जगद्गता यस्य स स्मभूतिः ॥ स्मभूते । हे वायो ! एकया दशभिर्द्वाभ्यां त्रिंशती त्रिंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भिः अदनाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्व यानि पात्राणि बहमे ता तानि पात्राणि इह यजे त्रिमुञ्च । पञ्च चकाराः समुद्ययार्थाः ॥ ३३ ॥

तव वायुर्जातस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भूत । अवांसि अघ्नानि आटणीमहे ॥ ३४ ॥

(१) तव वायो । हे वायो ऋनस्पते । सत्योदरु यज्ञवचन ऋनशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः । स ह्यादित्यादप आदाय गर्भयति ततो त्रिष्टुपो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः अद्भूत । अभूतपूर्व । तव संबन्धीनि अवांसि अघ्नानि आटणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यदग्दृष्टा । हे वायो ! ऋनस्पते सत्यस्य पालक ! ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः । आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो त्रिष्टुर्मन्वतीति वायुरादित्यस्य जामाता । ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुग्धांमुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । तव वायो । हे वायो हे ऋनस्पते सत्योदरु यज्ञवचन ऋनशब्दः । तस्य पतिपरे सुडागमः । हे सत्यपते हे त्वष्टुरादित्यस्य जामातः आदित्यादप आदाय गर्भयति ततो त्रिष्टुपो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः हे अद्भूत अभूतपूर्व तव अवांसि अघ्नानि वयम् आटणीमहे आचामः ॥ ३४ ॥

अद्भुत आश्चर्यरूप ! तवावांसि अघ्नानि वयमावृणीमहे प्रा-
र्थयामः ॥ ३४ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशा-
नमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ ३५ ॥

(१) अभि त्वा रथन्तरं दक्षिणे पक्ष इति श्रुतिः । नान्यो
ऽध्वर्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते । तत्रेन्द्र
प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । तत्र प्रथमा बृहती । द्वितीया सतो
बृहती । अभि त्वा शूर नानुमः । आभिमुख्येन त्वां हे शूर
नोनुमः नमामः । कथमिव अदुग्धा इव धेनवः । यथा वत्सा-
न्प्रति अदुग्धा धेनवः नमन्ति एवं त्वां प्रति हविर्भिः स्तोत्रैः श-
स्त्रैश्चाभिमुख्येन नमामः । यद्वा णु स्तुतौ । अयमत्र धातुः शब्द-
सारूप्यात् अभिनोनुमः अभिष्टुमः त्वां कृतकृत्याः सन्तः स्तु-
तस्तोत्राः कृतशास्त्राः उद्यतहविष्काः । कथमिव । अदुग्धा इव
धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतकृत्या धेनवः वत्सपभिष्टुवुः एव-
म् । कथंभूतं त्वामभि नोनुमः ईशानमस्य जगतः । जह्मस्य स्व-
र्दशम् स्वः पश्यतीति स्वर्दक् तं स्वर्दशम् । यद्वा स्वरादित्यः त-
द्वत् यो दृश्यते स स्वर्दक् तं स्वर्दशम् । ईशानं च हे इन्द्र तस्थु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति तद्यथा । अभि त्वा । रथन्तरं दक्षिणे यज्ञे इति श्रुतिः ।
नान्योऽध्वर्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते तत्रेन्द्र
प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः तत्र प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती हे
इन्द्र हे शूर वयं त्वाम् अभित्तो नोनुमः आभिमुख्येनात्पन्नं ष्टुमः ।
नु स्तुतौ यद्ब्रह्मन्तम् कथमिव अदुग्धा धेनव इव ता यथा वत्सा-
नभिष्टुवन्ति किंभूतं त्वाम् अस्य जगतो जह्मस्य ईशानं स्वर्दशं
स्वः पश्यतीति स्वर्दक् । तं यद्वा स्वः आदित्यः तद्वत् दृश्यते इति
स्वर्दक् तं तस्थुषः रथावरस्य ईशानम् ॥ ३५ ॥

पः स्थितवतः स्यावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वृहतीसतोवृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम् । स्थन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽप्यर्योर्गायेदित्यव्यर्योर्गानं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो स्थन्तरस्य योनिः । हे शूर । हे इन्द्र । वयं त्या त्वामभिनानुमः आभिमुत्पेनाः स्थन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यद्भुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः पैनयः इव यथा अदुग्धा गायो घत्सान् स्तुवन्ति । कीदृशं त्वान् जगतो जह्मस्येदानं प्रभुम् स्वदंशं स्वः पश्यतीति स्वदंक् तम् । यद्वा स्वः आदित्य इव दृश्यते स्वदंक् तस्युपः स्यावरस्य ईशानम् विदरनियन्तारमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँ२॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो जातो
न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो ग-
व्यन्तंस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

(१) न त्वावान् । ये न त्वावान् त्वत्सदृश अन्यः दिव्यः दि-
विभवः न च पार्थिवः अस्तीति शेषः । नच जातः नच जनिष्य-
त उत्पत्स्यति अतः अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानः हे मघवन्
धनवन् इन्द्र । वाजिनः वाजोऽन्नम् तद्येषामस्ति ते वाजिनः
हविषा संयुक्ताः सन्तः गव्यन्तः गाः कामयमानाः त्वां हवा-
महे आह्वयामः ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन् ! हे इन्द्र ! दिवि भयो दिव्यः पार्थिवः पृ-
थिर्वाभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च जातः

(१) अत्र धाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु०
नास्ति । तथा । न त्वावान् । हे मघवन् धनवन् हे इन्द्र अन्यः दि-
वि भयः पार्थिवश्च त्वावान् त्वत्सदृशः नास्तीति शेषः नच जातः
नच जनिष्यते उत्पत्स्यते अतो वयं त्वां हवामहे आह्वयामः किं व-
यम् अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः वाजिनः वाजोऽन्नं तद्वन्तः ह-
विषा संयुक्ताः सन्त इत्यर्थः । गव्यन्तः गाः कामयमानाः ॥ ३६ ॥

न जानिष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे
 घृत्प्रत्ययः । अतो घयं त्वा त्वां हवामहे । कौटशा घयम् अश्वा-
 यन्तः अश्वान् कामयमानाः अश्वाघस्यादिति (पा० ७, ४, ३७)
 क्यचि आत्वम् ततः शत्रुप्रत्ययः । वाजिनोऽश्ववन्तः हविर्युताः । ग
 व्यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः गोकामाः गवाश्वान् देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां
 वृत्रेऽपि वन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ ३७ ॥

(१) त्वामित् । बृहतो योनिः देवतादितुल्यम् इच्छब्द एवार्थे हि-
 निरर्थकः । त्वामेव हवामहे आह्वयामः । सातौ वाजस्य सातिर्लाभः
 लाभे अन्नस्य विषयभूते । अपि च कारवः कर्तारः स्तोमानां
 घयम् त्वामेव च वृत्रेषु शत्रुषु हन्तव्येषु हे इन्द्र सत्पतिं सतां पा-
 लयितारम् श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः
 सन्तः तत्पतिम् । नरः मनुष्याः आह्वयन्ति । त्वामेव काष्ठासु
 जेतव्यासु अर्वतः अर्ववन्तः अश्ववन्तः रथिनो वा आह्वयन्ति ।
 नहि त्वदृते पुरुषाणां किञ्चित्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

श्राग्द्वयमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदष्टः बृहत्साम्नो योनिः अभ्यर्योर्गान्-
 स्योक्तेः आद्या बृहती द्वितीया सतो बृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रु-

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्घरं मु० पु०
 नास्ति । तद्यथा । त्वामित् । बृहतो योनिः देवतादितुल्यम् इत् ए-
 वार्थे हि निरर्थकः । हे इन्द्र कारवो कर्तारो यज्ञानां घयं त्वामेव ह-
 वामहे वाजस्य सातौ सातिर्लाभः । अन्नस्य लाभे विषयभूते अपि
 च वृत्रेषु शत्रुहन्तव्येषु काष्ठासु च जेतव्यासु अर्वतः अर्ववन्तः अश्व
 वन्तो रथिनो वा नरो मनुष्याः त्वाम् आह्वयन्ति किं त्वां सत्पतिं
 सतां पालयितारं श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्या-
 गिनः सन्तः । अर्थत इति मनुषो लोपः विभक्तिव्यत्ययश्च नहि त्वद-
 र्ते पुरुषाणां किञ्चित् सिध्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

ते । हे इन्द्र । कारय इत्तां यज्ञानाम् नमः क्रतिव्रतं यत् त्वाने
 हरामहे आह्वयान् इन् यथायै हि निश्चये । विनिमित्तम् वाङ्मय
 प्रस्य सार्वा स्तननिमित्तम् । कांक्षता त्वां मन्त्रानि सर्वा पश्य
 तात् । ध्रुवेन्मृदुक्ताचारगता निषिद्धन्यागिन मन्त्र कथ्यन्ते ।
 नया अर्चते अक्षप्रतिनिमित्तं च विनाकल्प्यदयः । न्यागुद्गावृत्ति
 पदपर्यां ॥ ३७ ॥

स त्वं नंश्चित्र वज्रहस्त घृष्णुया मह मन्वानां म-
 द्विवः । गामद्वेषं रथ्यमिन्द्र संकिर मघ्राधाजं न
 जिगुपे ॥ ३८ ॥

(?) म त्वम् । म त्वं नः अयम्यम् हे चित्र वायनाय हे
 वज्रहस्त घृष्णुया प्रमहनेन महः महत्त्वेन च स्तवानः म्नुवानः ।
 इति विवरणत्रयस्यः । हे अद्विवः अद्विवन् । अद्विमात्पपं व-
 ज्रन्तयम्याप्तीति मन्वाद्यन्ते अद्विव इति । गाम् अद्विव रथ्यं
 रथे मातुम् हे इन्द्र मद्धि । सुद्धिन्निर्दानादिश्रे अनेकदेश
 कीर्णदेहि कथमिव । मत्रा वाजस्र जिगुपे नक्षर उपमार्यापः ।
 यथा जिगुपे विनिववने । अत्राय हस्तिने वा । मत्रा प्राणस-

(१) अथ वायनायः अद्विवः सुमनेऽय पादकनः सुन्दरं सुः पुः
 नाश्चि तपसा । स त्वम् । हे चित्र वायनाय हे वज्रहस्त हे अद्विव
 अद्विवन् अद्विमारण्य वज्र तदभ्यास्तांति सुदोष्यते । यदा अद्विव
 जेदस्येन रथ्य मन्त्रि आद्विवान् तन्मनुद्धि न्य घृष्णुया प्रसहनेन म
 ह महत्त्वेन च म्नुवानः स्तुयमानः सन् इति विवरणत्रयस्य ।
 गाम् अयं रथ्य रथे साधु हे इन्द्र नोऽम्नय सुकिर देहि मद्धि-
 निर्दानार्थः । अनेकदेशप्रकार्यं देहार्थः । कथमिव न इत्यर्थे जिगु-
 पे विनिववने आक्षय हस्तिने वा मत्रा वा रथस प्राण तन्सहित
 यात्र न वाजस्रि यात्र यत्रस ह्वादि यथा द्युतेऽय नोऽम्नय
 देहि ॥ ३८ ॥

हितम् वाजं यवसम् सस्नेहमपरिमितं संकिरेयुर्दधुः एवमस्म-
भ्यन्देहि ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्य्यकारिन् ! हे वज्रहस्त ! वज्रं हस्ते यस्य हे अ-
द्रियः ! अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तोत्यद्रिवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरि-
ति (पा० ८, ३, १) कत्वम् हे इन्द्र ! स त्वं नोऽस्मभ्य गामद्वं
च सद्भिर देहि सम्पूर्वं किरतिदानार्थः । कोदशमद्वम् रथ्यं रथे
साधुं रथवहनसमर्थम् । कोदशस्त्वम् घृष्णुया प्रागल्भ्येन महः म-
हसा तेजसा च स्तवानः स्तूयमानः । घृषे क्नुः ततो विभक्त्यादेशः
घृष्णुना घृष्णुत्वेन भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्त-
वान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथामिष वाजं न वाजमिष न इवार्थे
यथा जिग्युषे जितवतेऽद्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा प्राणं प्रा रक्ष-
णम् तत्सहितं वाजमभं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

कया नश्चित्र आभुवदृती सदावृधः सखा कया
शचिष्ठया वृता ॥ ३९ ॥

(१) कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्र ऐन्ध्यो गायत्र्यः
अन्त्या पादनिवृत् । कया नश्चित्र आभुवदृती कया पुनः ऊती
ऊत्या केन पुनरवनेन तर्पणेन । नः अस्माकं चित्रः चायनीयः
इन्द्रः आभुवत् भूयात् आकारो वृता सह संबध्यते । सदा वृधः
सदाकालं वर्द्धयिता । सखा च कया च नाम शचिष्ठया शची-
ति कर्मनाम मतुव्लोपः । अतिशयेन कर्मवत्या आवृता कर्मणा
सदावृधः सखा भूयादिति वर्तते ॥ ३९ ॥

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुन्वई मु०पु०
नास्ति तद्यथा । कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्रः ऐन्ध्यः गाय-
त्र्यः अन्त्या पादनिवृत् सदावृधः सदा वर्द्धयितुर्विष्णोः सखा इन्द्रः
कया ऊत्या केन तर्पणेन नोऽस्माकं चित्रः चायनीयः आभुवत् भू-
यात् कया शचिष्ठया शचीति कर्मनाम मतुव्लोपः अतिशयेन कर्मव-
त्या कया आवृता कर्मणा च चित्रो भूयात् ॥ ३९ ॥

तिष्ठो गायत्र्य इन्द्रदेवया वामदेवदृष्टा वामदेव्यसाम्नो षो
नि वामदेव्यमात्माग्निनि ध्रुवे अन्त्या पादनिष्टन् सप्ताश्वरत्रिपादा ।
पूर्वच इन्द्रपदमनुपञ्चनीयम् । इन्द्र कया ऊर्ता ऊया अघनेन तपणेन
प्राणनेन वा मोऽस्माक सया महायः आभुवन् आभिमुख्येन मग्नि
तया वृता वर्तत इति वृत् तया वृता वर्तमानया शचिष्टया
न शर्त्वा शचिष्टा तया अतिशयवया यागत्रिययास्माक सया मग्
ति शर्त्वातिर्म्मनाम् नन इष्टन् प्रत्यय । काँदश. इन्द्रः विद्य गिबि-
श्र पूज्यो वा । सदावृष सदा वर्धत इति सदावृष इगुपधेति(पा०
३, १, १३५) कप्रत्यय सदा वर्धमान । ऊर्ता तूर्तापिस्त्रचनस्य
सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) पूर्वमरणं । आभुवत् एतच्च
लोप सुलुगिति (पा० ७, १, ९७) निप इलोपः शपश्छान्दसे हि-
स्वे घातोऽरुहृडादेश. पा० ६, ४, ७७) ॥ ३९ ॥

कस्त्या सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्वसः ।

ददा चिदानुजे वसु ॥ ४० ॥

फस्त्वा । फो नाम त्वाम् मत्सत्मादयति । सत्यः अवित्र
यः मदानां मध्ये मंहिष्ठः अतिशयेन मदजनकः । अन्वसः सो-
मस्य स्वभूतोऽश्वः येन मत्तः सन् त्वम् । ददाचित् ददान्यप्यसु-
रद्वन्दानि । आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शं-
पः । यद्वा ददान्यपि सुवर्णप्रभृतीनि चिरफालस्यायीनि वसूनि
आरुजसि चूर्णयसि दानाय ॥ ४० ॥

(१) अत्र वाचणसोऽलि०पु० समतोऽय पाठकम् मुन्वर् मु०पु०
नास्ति तद्यथा । कस्त्या । अन्वस सोमस्य कः अश्व सत्य अवित्र-
य त्वाम् मत्सत् मादयति मत्तं करोति । किम्भूतः मदानां मध्ये
मोहिष्ठः अतिशयेन मदजनक येन मत्तः त्वां ददाचित् ददान्यपि
असुरद्वन्दानि आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शं-
प यद्वा ददान्यपि फालस्यायीनि सुवर्णादीनि वसु वसूनि आरु-
जसि चूर्णयसि दानाय च ॥ ४० ॥

हे इन्द्र ! अन्घसोऽघ्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत्
मायति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडांटाविति (पा० ३, ४, ९४)
अडागमः सिन्धुहुलं लेटीति (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययः तिप
इलोपः काँदशः मदानां मंहिष्ठः मद्यन्ति तानि मदानि पचायच्-
मदजनकानि हर्षापि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः
मंहि कान्तौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः यद्वा
महि वृद्धौ भ्यादिः मंहते वर्धते मंहो अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन
मत्तः सन् ददा चित् ददान्यपि वसु वसुनि घनानि कनकादीनि त्व-
मारुजे रुजो भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनक्षि
भङ्क्ता ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अभी पु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं
भवास्पृश्ये ॥ ४१ ॥

(१) अभी पु णः । आभिमुख्येन च सुष्ठु च । नः अस्माकं
सखीनाम् अविता पालयिता । जरितृणां स्तोस्तृणाञ्च अस्माकं-
पालयिता किञ्च । शतं भवासि शतथा भवसि हे इन्द्र ऊतये
अवनाय रक्षणाय । प्रकृतत्वादस्माकमेव सखीनां जरि-
तृणाञ्च ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र ! त्वमृतयेऽवनाय पालनाय सुष्ठु सम्यक् अभी आभि-
मुख्येन शतं भवसि आडागमः शतशब्दो बहुवाची चहुरूपो भवसि
पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्रा-
णां जरितृणां स्तोतृणां नोऽस्माकमृत्विज्जामविता पालयिता । संहि-
तायाममीत्यस्य दीर्घः । सुञ इति (पा० ८, ३, १०७) सुराब्दस्य
पत्वम् । नश्च घातुस्थोरुपुम्य इति (पा० ८, ४, २७) पुराब्दात्
परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मुद्रित
पु० नास्ति । अभी पु णः । आभिमुख्येन सुष्ठु च नोऽस्माकं सखीनां
जरितृणाम् अविता पालयिता त्वमृतये अवनाय शतं भवसि शतथा
भवसि ॥ ४१ ॥

यज्ञा यज्ञा वो अग्नेर्गिरा गिरा च दक्षसे । प्र
प्रं वयममृतं जानवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिपम् ॥४२॥

यज्ञायज्ञा वः । आग्नेयस्यचः । तत्र द्वे वृहत्यां तृतीया
सतोवृहती । यज्ञायज्ञस्य साम्नो योनिः यज्ञे यज्ञे इति सप्तम्ये-
कवचनस्य आ आदेशः वीष्मायाम् । वः इति यज्ञमानविषयम्
युष्मदर्थम् अग्ने अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययः वाक्यसंबन्धान् ।
गिरा गिरा च । तथा तथा च गिरा वाचा स्तुनिलक्षणया द-
क्षसे । दक्षसामिति सन्नतिः । दक्षवन्तमुत्साहवन्तम् अग्निविशेष-
णञ्चतन् । प्र प्रः प्रसमुपोद्ः पादपूरणमित्यभ्यासः शंसिपमित्या-
ख्यातेन संबन्धः प्रशंसिपं वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । अ-
मृतममरणघर्माणम् जातवेदसं जातप्रज्ञानम् । प्रियं मित्रम् मित्र-
मेव । अयं वाक्यार्थवशादानुपूर्वा । अहं यज्ञेयज्ञे वः युष्मदर्थं
अग्निन्दक्षवन्तं तथा तथा च स्तुत्या प्रशंसिपम् अमृतज्ञातवेदसं
प्रियं मित्रमिव ॥ ४२ ॥

वृचः प्रगाथः आग्नेयः शम्भुदृष्टः यज्ञायग्नेयस्य साम्नो योनिः
यज्ञायग्नेयं पुच्छमिति श्रुतेः । द्वे वृहत्यां तृतीया सतोवृहती । यज्ञा-

(१) अत्र धाराणमी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्यरं मुद्रित
पु० नास्ति । तथा यज्ञायज्ञावः । आग्नेयस्य वृचः द्वे वृहत्यां तृतीया
सतोवृहती यज्ञायग्नेयस्य साम्नो योनिः यज्ञे यज्ञे इति सप्तम्येकवचने
आ आदेशः व इति यज्ञमानविषयः अग्नये अग्निमिति च विभक्ति
व्यत्ययः दक्षसे दक्षसामिति च प्र प्रसमुपोद् इति द्वित्वं तस्य शं-
सिपमिति आ ख्यातेनान्यथः वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । तथा
च एवं योजना अध्वर्युवाक्यं यज्ञमानं प्रति अहं वः युष्मदर्थं य-
ज्ञे यज्ञे गिरा तथा वाचा स्तुत्या अग्निं प्रियं मित्रं न मित्रमिव प्रशं-
सिपं स्तौमि किन्मृतमग्निं दक्षसं दक्षिणन्तम् उत्साहवन्तम् अमृ-
तममृतघर्माणं जातवेदसं जातप्रज्ञानम् ॥ ४२ ॥

यद्वा वीप्सायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्याकारः । च इति द्वितीया-
बहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविपर्यं वा । अग्रये चतुर्थ्येकवचनं
द्वितीयैकवचनार्थे । गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः ।
दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थे । प्र प्र प्रसमुपोदः पादपूरण इति (पा० ८,
१, ६) द्वित्वम् तस्य च शंसियमिति क्रियया सम्यन्धः । वयमिति
प्रथमाद्बहुवचनमेकवचनार्थे । तथा चैव योजना । यशेयहेऽनेकयहेषु
गिरागिरान्ययान्यया स्तुत्या षः स्वाम् यद्वा वो चुप्माकमर्थे अग्नि
प्रशंसिय स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अडमाव आर्यः । कीदृशमग्निं दक्ष-
सम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरसुन्प्रत्ययः दक्षते उत्सहते दक्षाः
तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नीतमस्वर्थं द्रष्टव्यम्
दक्षसं बलबन्तम् । असृत्नममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो
हानं घनं वा यस्मात्तम् । मियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्ठादुप-
चारादुपमार्थीयः मित्रं न मित्रमिष यथा कश्चित्प्रिय मित्रं स्तौति
तद्वदग्निं स्तुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

पाहि नो अग्र एकया पाह्यु त द्वितीयया । पाहि
गीर्भिस्तिष्ठभिर्ऋजां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

(१) पाहि नः । गोपाय नः अस्मान् । हे अग्ने एकया गिरा
ऋग्लक्षणाया । पाह्युत गोपाय च द्वितीयया द्वाभ्यां गीर्भ्यामृग्य-
जुर्लक्षणाभ्याम् । पाहि च गीर्भिः तिसृभिः स्तुतिभिः । हे
ऊर्जामघानां पते पाहि च चतसृभिः गीर्भिः । ऋगाशास्तिस्रः
गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः । हे वसो वास-
यिनः ॥ ४३ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित
पु० नास्ति । तद्यथा । पाहि नः । हे ऊर्जामघानां पते हे वसो वासायिनः
हे अग्ने एकया गिरा ऋग्लक्षणाया नः पाहि उत द्वितीयया द्वाभ्यां
गीर्भ्यां ऋग्यजुर्भ्यां पाहि तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामभिः पाहि चतसृ
भिर्गीर्भिश्च पाहि गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

गर्भदृष्टा । हे अग्ने ! ऊर्जा पते ! अध्रानां पालक ! हे .
 घासयितः । यद्वा लुप्तमत्रर्थं द्रष्टव्यम् हे घर्मो । घनुमन् । घनवन्
 एकया गिरा इति पदस्थानुपङ्क. एकया गिरा क्रमलक्षणया कृता
 यानिर्देशात् स्तुतः सन्निति घास्यशेष नोऽस्मान् पाहि रक्ष ।
 उत अपि च द्वितीयया यत्तुल्यक्षणाया स्तुत सन् पाहि । तिस्र
 भिर्गोभिः ऋग्यजुसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः
 ऋग्यजुसामनिगदलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा
 चतुर्यां गी ॥ ४३ ॥

ऊर्जा नपातम् स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्य-
 दातये । भुवद्वाजेऽश्विना भुवद्बृध उत घ्राता
 तनूनाम् ॥ ४४ ॥

(१) ऊर्जा नपातम् । स त्वं हे अध्वर्यो ऊर्जा नपातम् ऊर्जश-
 ब्देनाप उच्यन्ते । ताभ्य औपधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष-
 जायते इत्यपा पात्रोऽग्निः । तम् । हिन । हिनु । तर्पय । अयम्
 अस्मयुः । अयं हि अग्निः अस्मान्कामयते । अतो वयञ्च । दा-
 शेम संकल्पं कुर्याम् । हव्यदातये । हविषो दानाय । भुवद्वाजे-
 श्वविता । यतोऽयम् वाजेष्वन्नेषु विषयभूतेषु अविता गोप्ता ।
 भुवत् भवति । भुवद्बृधे वर्द्धनाय च भवति । उत अपि च ।

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रमः मुग्धैर्मुद्रित
 पु० नास्ति । तद्यथा । ऊर्जा नपातम् । हे अध्वर्यो स. त्वम् ऊर्जा
 नपातम् अपां पात्रम् । अग्निं हिन हिनु तर्पय अद्भ्यो घनस्पतयो
 जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पात्रोऽग्निः । अयमाग्निः अस्मयु अस्मान्
 कामयते अतो वय हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम संकल्पं
 कुर्याम् यतोऽयं वाजेषु अन्नेषु अविता भुवत् भवति दधे वर्द्धनाय
 च भवति उत तनूनां शरीराणां घ्राता भवति बहुवचन भायो
 शरीरार्थम् ॥ ४४ ॥

श्रुता तनूनां शरीराणाम् बहुवचनोपदेशात् भार्यादिशरीरग्रहण-
म् यत एवम् अतः ऊर्जो नपातं हिन इति संबन्धः । एवमादूर-
विप्रकर्षेण विषममन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युः प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ! ऊर्जो नपातमपां
पोत्रमग्निं स त्वं हिनं हिनुं तर्पय हि गतौ वृद्धौ स्वादिः लोद्
उलोपश्छान्दसः ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते
तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति
अस्मयुः फयाच्छन्दसीति (पा० ३, २, १७०) उच्यत्ययः अतो
हृद्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पयाम दाष्टु दाने अत्र
सङ्कल्पार्थः । यतोऽयं धाजेष्वन्नपु अविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे-
वृद्धेयं च भुवत् भवति उतापि च तनूना शरीराणां श्रुता रक्षिता
भवति बहुवचन भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षि-
ता वर्धयितास्मान् कामयतेऽतो हावर्दानाय त सङ्कल्पयाम ॥ ४४ ॥

सं वत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसी-
दत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । उपसंस्ते कल्पन्तामहो-
रात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते
कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्तां संवत्सरस्ते कल्पताम्
प्रेत्या एत्यै सञ्चाञ्च प्र च सारय । सुपर्णाचिदसि तया
देवतं पाङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीदं ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

(१) संवत्सरोऽसि । सञ्चितोऽग्निरनेन यजुषा अभिमृश्यते ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मुद्रित

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति । यदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे त-
दिहोच्यते । हे अग्ने यस्त्वं संवत्सरोऽसि । सर्वस्य सरितासि न च
त्वामन्यः सारयति । यश्च त्वम्परिवत्सरोऽसि यश्च इदा वत्सरोऽ-
सि इदा इदानीमिति समानार्थी यश्च इद्वत्सरोऽसि इदिति नि-
पातः । यश्च वत्सरोऽसि निर्विशेषेण तस्य ते भवतः उपसः क-
ल्पन्तां कल्पता भवन्त्ववयवत्वेन । एरम् अहोरात्राः अर्धमासा
मासा ऋतवश्च संवत्सरश्च कल्पताम् । त्वञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय
एत्यै आगमनाय सञ्चाञ्च प्रसारय च । समं च प्रचसारय च ।
स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेत्यभिप्रायः । सुपर्णाचिदसीत्या-
कृतिवचनम् तथा देवतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत् प्राण इव
ध्रुवः शाश्वतिकः सीद अवस्थानं कुरु ॥ अभित्वा शूर नोनुम
इत्यादि परमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति उन्वटकृता मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

पु० नास्ति । तद्यथा । संवत्सरोऽसि । सचितोऽग्निरनेन यज्ञुषा अभि-
मृश्यते पञ्चसवत्सरमय युगाध्यक्ष प्रजापतिमिति यज्ज्योतिःशास्त्रे
उक्तं तदिहोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि सर्वस्य सरितासि न च
त्वामन्य सरिता यः त्वं परिवत्सरोऽसि । यश्च इदावत्सरोऽसि यश्च
इद्वत्सरोऽसि इदा इदानीमिति समानार्थी इदिति निपातः । यश्च
वत्सरोऽसि निर्विशेषणः तस्य भवतः उपसः कल्पन्ताम् अवयवत्वे-
॥ कल्पता भवन्तु एवमहोरात्राः अर्धमासा. मासाः ऋतवश्च कल्पन्तां
संवत्सरश्च कल्पताम् । हे अग्ने त्वं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगम-
नाय च समं च प्रसारय च स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेति
भाष्यं सुपर्णाचिदसीति आकृतिवचनं सुपर्णवर्णीयत इति तथा दे-
वतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत् प्राणा इव ध्रुवः शाश्वतिकः सीद
अवस्थानं कुरु अभित्वा शूर नोनुम इत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः त-
 तः शताक्षराभिरुनिदृष्टन्दः । चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोगः ।
 पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति (ज्यो० १, १) ज्योतिः
 शास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने । त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि
 इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि घत्सरोऽसि निर्विशेषेण पञ्चसंवत्स-
 रात्मकयुगरूपोऽसीत्यर्थः युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेनेति ज्योतिःशास्त्रो-
 क्तैः । तस्य ते तव उपसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः सङ्गमध्या-
 ह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः
 ऋतवो घसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन कल्पन्ता भवन्तु । संवत्सर-
 ष्व उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् । क्रियावृत्तिरा-
 क्षरार्था किञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच
 प्रसारय च स्वेच्छया सङ्कोचविकासौ कुर्वन्ति भावः । किञ्च सु-
 पर्णाकारेण चित्तत्वात् सुपर्णाचिदसि । तथा देवतया वाचा सहितः
 सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्राणा इव प्राणा ध्रुवः स्थिरः सीद
 तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सप्तविंशोऽयमध्याय आम्निको विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

होता यज्ञन् समिधेन्द्रमिडम्पदे नामा पृथि
व्या अविं । दिवो वर्ष्मन् समिध्यत ओजिष्ठ-
धर्षणीमहां चेत्याज्यस्य होतृर्पजं ॥ १ ॥

(१) होता यज्ञन्समिधेन्द्रम् । मंत्राण्यन्मन्त्रस्य पशोः
प्रयाजप्रपाः । एकादश ऐन्द्रानेके प्रथमस्यैत्यन्त्राः । आर्षादेव
तान्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति ॥ होता यज्ञन् देव्यां होता यज्ञन्तु
समिधा इन्द्रशष्टेन हरिभूतेन । समिधा वा सहितम् इन्द्रम् य
इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते । प्रथमन्नावन् इडम्पदे पृथिव्या
यज्ञनाय प्रदेशे समिध्यते अग्न्याग्ना द्वितीयं विद्युद्गन्मना
समिध्यते । नामा पृथिव्या अत्र पृथिवीद्वन्द्वेनान्तरिक्षमुच्यते
नाभिभूते अन्तरिक्षप्रदेशे अत्र उपरि ततः तृतीयमादित्या
दिवः शुक्रोऽस्य वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे समिध्यते एवं त्रिस्थान

(१) अथ धारणसोऽ लि० पु० समतोऽयं पाठनम् मुन्दां
मुद्रितं पु० नाम्नि तद्यथा । होता यज्ञन्समिधेन्द्रम् । मंत्राण्यन्मन्त्रस्य
ऐन्द्रस्य पशोः प्रयाजप्रपाः प्रयाजप्रपाः एकादश ऐन्द्रानेके प्रथम
स्यैत्यन्त्रा आर्षादेवतान्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति देव्यां होता समि
धा इन्द्रशष्टेन हरिभूतेन समिधा वा सहितम् इन्द्र यज्ञन् यज्ञन्तु
य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते प्रथमम् इडम्पदे पृथिव्या यज्ञनाय
प्रदेशे अग्न्याग्ना समिध्यते पृथिवीद्वन्द्वेनान्तरिक्षं पृथिव्या नामा
नामा अन्तरिक्षमध्ये द्वितीयं विद्युद्गन्मना समिध्यते तृतीयम् अत्र
उपरि दिवो वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्याग्ना समिध्यते किन्तु
धर्षणीमहां धर्षणयो मनुष्यास्तान् सहन्ते अनिमगन्ति ते धर्षणी-
सहः देवा तेषां मध्ये ओजिष्ठ अनिदयेन बली म चेत्यमाना आ-
त्यस्य म्य नाग वेतु पित्रनु हे मनुष्यहोतृ त्वमपि यज्ञ ॥ १ ॥

इन्द्र' स्तूयते । यश्च ओजिष्ठः अतिशयेन वली । केषां मध्ये ।
चर्पणीसहाम् चर्पणयो मनुष्याः तान् ये सहन्ते अभिभवन्ति ते
चर्पणीसहः देवाः तेषा चर्पणीसहां देवानां मध्ये । स चेज्यमा-
नो वेतु पितृतु स्वमशमाज्यस्य । त्वमपि हे मनुष्यहोतः
यज ॥ १ ॥

इन्द्रमिड सोत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्ते (अनुक
ग्रण्याम्) अथमध्याय सांत्रामणीसम्ग्रन्थो सात्रामण्यङ्गभूतयारै-
न्द्रयायोधसयोरान्तपथ्यो प्रयाजानुवाजप्रैपरूप तन्श्च प्रजापत्य-
द्विसत्स्वयोऽध्यायस्य ऋषय । आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्रपदो
सम्ग्रन्थिन आग्नीदेवना समिक्तनूनपादित्यादिदेवताका प्रयाजाना
प्रैपा होता यक्षत्सामिधेन्द्रमित्याद्या होता यत्तदिन्द्रमित्यन्ता-
(११ क०) । अथ मन्त्रार्थ । आर्षो त्रिष्टुप् । दैव्यो होता समिधा
समित्नाष्टेन हावेर्भूतेन सामिधाग्नीदेवनया सहित या इन्द्र यक्षत्
यजतु । य इन्द्र त्रिष्टु स्थानपु समिध्यते दीप्यते । प्रथमम इड पृथिव्या
पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्यात्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्या नाभौ
पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते
अपि उपरि । तृतीयम् दिगो वर्ष्मन् स्वर्गस्व वर्ष्माण वरिष्ठे प्रदेशे
आदित्यात्मना समिध्यते । ऋदश चर्पणिसहामोजिष्ठ चर्पणयो
मनुष्यास्तान् सहन्तेऽभिभवन्ति चर्पणिसहो मनुष्याभिभावुका
राया मध्य आजस्वितम अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठ इष्टनि परे
त्रिन्मतोर्लुगिति (पा० ५, ३, ६५) विनो लुकि टिलोप ओजिष्ठ
इति रूपम् । सहितायां चर्पणिसहस्य दीर्घ । एतद्विध
इद्र आज्यस्य वेतु धृत पितृतु । हे मनुष्यहोत । त्वमपि
यज ॥ १ ॥

होत । यक्षत्सामिधेन्द्रमित्याद्या होता यत्तदिन्द्रमित्यन्ता-
इन्द्रं देवꣳ स्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्समैर्नराशꣳसेन तेजं
सा यत्वाज्यस्य होनर्यजं ॥ २ ॥

(१) होता यज्ञतनूनपातम् ।

वा स हि मरीचिः पौत्रः । देव्यो होता यज्ञतु तनूनपातमिन्द्र-
 ऊतिभिरवनैः सहितम् जेतारम् अयञ्जनाम् अपराजितम् इन्द्रं
 देवं दानादिगुणयुक्तम् स्वर्विद्रम् । स्वर्गं वेत्ति जानाति स्वर्गं वा
 विद्यते इति स्वर्वित् तं स्वर्विद्रम् । केन यज्ञतु । पथिभिर्मधुम-
 मैः । पथिशब्देनात्र हवींष्युच्यन्ते तैर्हि स्वर्गं प्रति पतन्ति ।
 यजमानाः । इविभिः मधुमत्तमैरतिशयेन रससंयुक्तैः । कथंभू-
 तमिन्द्रम् । नराशमेन यज्ञेन सहितम् तत्र तनूनपात् ११ ।
 वेरुस्मिन्प्रपात्रे पठितावत उभयवानयं प्रयाजः । तेजसा
 सहितमिन्द्रं यज्ञतु । स चेज्यमानो वेतु पित्रु ॥
 स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ २ ॥

अनेजगती । नराशसेन देवेन युत तनूनपातमिन्द्रं च
 होता यज्ञतु । के पथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यजमाना येस्ते
 पन्थानो हवींषि तैः । कांद्दौ ऊनिभिः अगन्ति तर्पयन्ति तं
 ऊतयस्ते ऊतियूतोत्यादिना (पा० ३, ३, ९७) कर्त्तुं निपात ।
 तथा मधुमत्तमैः मधुमंथुरस्वादाऽस्ति येषु तैः मधुमन्तं अयन्तं
 मधुमन्तो मधुमत्तमा तैः । कीदृशमिन्द्रं जेतारं शत्रूणां
 अपराजितं केनापि न परामृतम् । स्वर्विद्रं स्वर्गं वेत्ति स्वर्गं
 जानाति स्वर्वित् यद्वा स्वर्गं विद्यते स्वर्वित्तम् विद-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रमं मुम्भई मु-
 द्वित पु० नास्ति तद्यथा । होता यज्ञत् तनूनपातम् । आग्नीदेवताभि-
 प्रायं मित्राभिप्रायं वा स हि मरीचिः पौत्रं तनूपातम् इन्द्रदेव च
 तिभिरवनैः होता यज्ञतु किंभूत जेतारम् अयञ्जनाम् अपराजि-
 नां स्वर्विद्रं स्वर्गं वेत्ति जानातीति स्वर्वित् स्वर्गं वा विद्यते इति स्व-
 र्पा कथंभूतं मधुमत्तमैः अतिशयेन रससंयुक्तैः पथिभिर्हव्यैः पथि-
 चर्पणं । हवींष्युच्यन्ते तैर्हि स्वर्गं प्रति पतन्ति यजमाना नराशसेन
 सहः तेजसा च सहितम् इन्द्रम् अत्र तनूनपात् नराशसेन वेरुस्मिन्-
 प्रपात्रे पठितावत उभयवानयं प्रयाजं वेत्ति प्रति पूर्यत ॥ २ ॥

सत्तायाम् । कीदृशेन नराशंसेन तेजसा तेजस्विना । एवं देवद्व-
ययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेरं पूर्ववत् । अत्र तनुनपाशराशंसावे-
कत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानर्थं प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्य-
म् । देवो देवैः सर्वीर्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्वाज्यस्य
हातर्यजं ॥ ३ ॥

(१) होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इडाभिः
प्रयाजदेवतया सहितमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् आजुह्वानमाहू-
यमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्यममरणधर्माणम् । स चेज्य-
मानः देवः घुस्थान इन्द्रः । देवैः घुस्थानैः सर्वीर्यः समानवी-
र्यः । वज्रहस्तः । पुरन्दरः पुरान्दारयिता । वेतु पिवतु आज्य-
स्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ३ ॥

ब्राह्मी उष्णिङ् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं
यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् आजुह्वानमाहूय-
मानम् यजमानैः देवः नाह्वयन्तं वा । अमर्त्यममरणधर्माणम् । ईद-
शो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः सर्वीर्यः समानं वी-
र्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्दिन्द्रे इत्यर्थः ।
वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं शङ्खणां नगरं दारयति
पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

होता यक्षद् धर्हिपीन्द्रं निपद्वरं धृपभं नर्या-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुन्वई मु-
द्रित पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । इडाभिः प्र-
याजदेवतया सह इन्द्रं होता यजतु किमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् आजु-
ह्वानम् आह्वयमानं यजमानैः अमर्त्यम् अमरणधर्माणं स चेज्यमानः
अज्यस्यांशं वेतु कीदृशः देवः घुस्थानः देवैः सर्वीर्यः समानवीर्यः
वज्रहस्तः पुर शङ्खणां दारयतीति पुरन्दरः ॥ ३ ॥

पसम् । यस्तुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्भिर्बर्हिःरासद्भे-
त्वाज्यस्य होतर्यजं ॥ ४ ॥

होता यक्षद्विपीन्द्रम् । देव्यो होता यजतु बर्हिपीन्द्रम् ब-
र्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रम् । यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदे-
वता बर्हिः । कथंभूतमिन्द्रम् निपद्वरं निपदनं कुर्वता ब-
भृत्कृष्टम् । वृषभं धर्षितारञ्च नर्यापसम् । वृभ्यो मनु-
ष्येभ्यो हितं नर्यं नर्यम् अपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं
नर्यापसमिन्द्रं । स चेज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः । स-
युग्भिः समानयोजनैः बर्हिः आसदत् । आसीदत्त्विति लका-
रव्यत्ययः । वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् त्वमपि हे मनु-
ष्यहोतर्यज ॥ ४ ॥

आर्यां त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता
यजतु । क्रीडशमिन्द्र निपद्वर निपदन्ति निपद उग्रपेष्टारः तेषां
धरं धेष्टम् वृषभं धर्षितारम् नर्यापस नरेभ्यो यज्ञमानेभ्यो हि
तं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारिणम्
स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनप्रयदेयैः सहितः
बर्हिःरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च । क्रीडशमिन्द्रादिभिः
सयुग्भिः सह युजन्ति ते सयुज तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

होता यक्षदोजो न वीर्यं सहो द्वार इन्दमवर्ध-

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुग्गं मु०पु०
नास्ति । तद्यथा । होता यक्षद् बर्हिपीन्द्रम् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां
स्थितम् इन्द्रं होता यजतु यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदेवता किमिन्द्रं
निपद्वरम् निपदन्तीति निपदः तेषां धरं निपदनं, कुर्वताम् उत्कृष्टं
वृषभं धर्षितारं नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यं तत् अपः कर्म यस्य स
नर्यापः, तम् स चेज्यमानः, वसुभिः, रुद्रैः, आदित्यैः, सयुग्भिः, समानः
योजनैः बर्हिः आसदत् आसीदतु लकारव्यत्ययः वेतु च ॥ ४ ॥

यत् । सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो
द्वार इन्द्राय मीदुपे व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥

(१) होता यज्ञदोजो न । दैव्यो होता यजतु । ओजः न इति
समुच्चयार्थो निपातः । ओजश्च वीर्यञ्च सहश्च द्वारश्च इन्द्रि-
यशरीरमनोबलान्यपि समुच्चितानि । कस्माद्धेतोरेतानि यज-
तु । यत् एतानि इन्द्रमवर्द्धयन् वर्द्धयन्ति । इदानीं नवस्तुत्य-
द्वारः स्तौति । एवमनेन कर्मणा कृतकृत्याः द्वारः । सुप्रायणाः
सुप्रगमनाः अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् विश्रिता भवन्तु । ऋता-
वृधः सत्यवृधो वा । यज्ञवृधो वा इन्द्राय इन्द्रार्थम् कथम्भूताय ।
मीदुपे सेकत्रे व्यन्तु पिवतु आज्यस्य स्वयंशं त्वमपि हे मनु-
ष्यहोतर्यज ॥ ५ ॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे
ओजो वीर्यं सहश्चावर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शरीरं बलं
सहो मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं
विश्रयन्तां विष्टता भवन्तु अस्मिन् यज्ञे आज्यं व्यन्तु च । कीदृशो
द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विष्टतत्वादित्य-
र्थः । ऋतं यज्ञं वर्द्धयन्ति ऋतुवृधः संहितायामृतुशब्दस्य वीर्यं ।
इन्द्राय कीदृशाय मीदुपे मेहाति मीद्वान् तस्मै सेकत्रे कसन्तो
निपातः ॥ ५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । होता यज्ञदोजो न । नकारः समुच्चयार्थः । ओजः
वीर्यं सहः क्रमात् इन्द्रियशरीरमनोबलानि द्वारश्च एतानि होता
यजतु कुतः यत् एतानि इन्द्रम् अवर्द्धयत् इदानीं नवस्तुत्यद्वारः
स्तौति सुप्रायणाः सुप्रगमनाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयि-
ष्यो द्वारः अस्मिन् यज्ञे मीदुपे सेकत्रे इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां वि-
ष्टता भवतु ताश्च व्यन्तु पिवन्तु ॥ ५ ॥

नरारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थायः । भेषजश्च ये च त्रयो लोकाः
त्रिधातवः । अग्निवायुमूर्धास्तेषां घातवः अपसः । अप इति
कर्मनाम मत्वर्थोऽलोपः । अपस्विनः कर्मवन्तः । शीतोष्णव-
र्षादीनि हि तेषां कर्माणि । तांश्च होता यजतु । कतमास्त्रिषो
देव्यः इडा सरस्वती भारती च । महीः महतीः इन्द्रपत्नीः इन्द्र-
स्य पालयित्रीः हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः । ताश्चेज्यमानाः
व्यन्तु पिरन्तु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ८ ॥

ब्राह्मी मनुष्युष् भेषज भेषजकृपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सर-
स्वती भारताति तिस्रो देवाश्च होता यजतु ताश्चाज्य व्यन्तु नका-
रश्चार्थे । कीदृशास्त्रय त्रिधातव त्रयोऽग्निवायुमूर्धां घातवो घ-
र्त्तारो येषां ते । अपस अपस्विन कर्मवन्त शीतोष्णवातवर्षादीनि
लोकानां कर्माणि । कीदृशस्त्रिषु मही महत्य । इन्द्रपत्नी इन्द्र-
स्य पत्न्य पालयिष्य । हविष्मती हविर्विद्यते यासां ता ॥ ८ ॥

होता यज्ञस्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषजं सुयजं
घृताश्रियं । पुरुरूपं सुरेतसं मघोनमिन्द्राय त्वष्टा
दधंदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ९ ॥

(१) होता यज्ञस्त्वष्टारमिन्द्रम् । देव्यो होता यजतु । त्वष्टारम्य

द्वित पु० नास्ति । तद्यथा । होता याज्ञत्तिस्रो देवी भेषज भेषज-
भृता य त्रयो लोका कीदृशा त्रिधातव त्रयोऽग्निवायुमूर्धा एव
घातवो घर्त्तारो येषां ते अपस अप इति कर्मनाम मनुष्यलाप अस्ति
न कर्मवन्त शीतोष्णवानवर्षादीनि तेषां कर्माणि तां ह्याकान् तिस्रो
देवीश्च होता यजतु नकारश्चार्थे कास्त्रिषु इडा सरस्वती भारती
किन्मृता मही महती इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पालयित्री हविष्मती-
हविषा संयुक्ताः ताश्च व्यन्तु ॥ ८ ॥

(१) अथ चाराणसी० लि० पु० समतोष्य पाठक्रम मुम्बई मुद्रित

याजदेवताम् । इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये त्वष्टा चेन्द्रः सामानाधिक-
रण्यात् । देवन्दानादिगुणयुक्तम् भिषजमिन्द्रस्य । सुयजम् । सा-
धुयष्टव्यम् अहेशया गवा । घृतश्रियम् आज्यहविष्का हि प्र-
याजाः । पुरुरूपं बहुरूपम् सुरेतसं शोभनरेतस्कम् मघोनं म-
घवन्तं धनवन्तम् । स चेज्यमानस्त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रे इति विभ-
क्तिव्यत्ययः दधत् स्थापयत् इन्द्रियाणि वीर्याणि । वेतु च-
पिवतु च आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतयज ॥ ९ ॥

अतिजगती । होता त्वष्टार प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृश त्वष्टा-
रम् इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये इन्द्रम् प्रमुम् । देव दातारम् । भिषजं
रोगनिघर्तकम् । सुयज सुष्टु इत्यते स सुयजस्तम् । साधु यष्टव्य-
म् । घृतश्रियं घृतेन शीः शोभा यस्य तम् आज्यहविष्का हि प्रया-
जा । पुरुरूप पुरुषि बहूनि रूपाणि यस्य तम् । सुरेतस शोभनं
रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोन मघवन्त धनवन्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् मन् आज्य वेतु ॥ ९ ॥

होता यज्ञद्वनस्पतिं शमितारं जनकं धियो
जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा ममज्ञन् पथिभिः सुगेभिः
स्वदांति यज्ञं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होनर्यजं ॥ १० ॥

(१) होता यज्ञद्वनस्पतिम् । दैव्यो होता वनस्पति यजतु ।

पु० नास्ति । होता यज्ञत्वष्टारम् । होता त्वष्टार प्रयाजदेवतां यजतु
किन्त्वष्टार इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये इन्द्रम् देव दातार भिषज सुय-
ज साधु यष्टव्यम् अहेशया गवा घृतश्रियं घृतम्य शीर्यम्य तम्
आज्यहविष्का हि प्रयाजा पुरुरूप बहुरूप सुरेतस शोभनरेतस्क म-
घे मघवन्त धनवन्त स च त्वष्टा इज्यमानः सन् इन्द्राय इन्द्रे
न्द्रियाणि वीर्याणि दधत् दधातु वेतु च ॥ ९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठस्य सुर्वं
मुदिन पु० नास्ति तत्रया होता यज्ञद्वनस्पतिम् । होता वनस्पति

शमितार हविषा संस्कर्तारम् शतक्रतुम्बहु कर्माणम् । धियो जो
 षारम् बुद्धेः कर्मणो वा सेवितारम् । इन्द्रियं वीर्यात्मकम् स
 चेज्यमानः । मध्या समञ्जन् मधुस्वादुना घृते समञ्जन् यज्ञ स
 मृष्टीकूर्वन् । पथिभिः सुगभिः मार्गैः शोभनगमनैः । स्वदाति
 यज्ञम् । स्वदातिः प्राणार्थः । प्रापयतु यज्ञ देवाननु मधुना
 मधुस्वादुना घृतेन सहितम् । वेतु च पिशतु चाज्यस्य स्वमर्त
 त्वमपि हे मनुष्य होतर्षज ॥ १० ॥

शक्ति । होता घनस्पर्ति प्रयोजदेवता यजतु । कीदृश घनस्प
 ति शामतारम् उट्टपलादिरूपेण हविषा संस्कर्तारम् । शतक्रतु श
 त क्रतव कर्माणि यस्य न बहुकर्माणम् । धियो जोषार बुद्धे सेवि
 तारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हित वाय्वे रूप वा । स त्वष्टा म
 ध्या मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञ सन्नक्षयन् सन् सुगभि
 सुगै सुगमनै पथिभर्माणै मधुना स्वादुना घृतेन युत यज्ञ स्वदा
 ति देवान् प्राणयति स्वदाति प्राणार्थं स आज्य वेतु । सुग्न
 गम्यते येषु ते सुगा सुदुरोरधिकरण इति (१० ३, २, ४ वा ३)
 गमर्दप्रत्यय ॥ १० ॥

होता यज्ञदिन्द्रो स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः
 स्वाहा स्तोत्रानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां स्वाहा
 हव्यस्तृक्तीनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र
 आज्यस्य व्यन्तु होतर्षज ॥ ११ ॥

यजतु किम्भूत शमितार हविषा संस्कर्तार शतक्रतु बहुकर्माण धियो
 जोषार बुद्धे सेवितारम् इन्द्रिय वीर्यात्मक स चेज्यमान मध्या
 मधुस्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञ सन्नक्षयन् सुगभि सुगमनै पथि
 भिर्माणै मधुना स्वादुना घृतेन सहित यज्ञ स्वदाति देवान् प्राण
 प्रापयति स्वदाति प्राणार्थं वेतु च ॥ १० ॥

(१) होता यक्षदिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इन्द्रम् । स्वाहाकारेण
 ग्णाज्यदेवतानाञ्च संस्थाङ्करोतु । स्वाहा मेदसः । स्वाहाकारेण
 मेदो देवनानाञ्च संस्थाङ्करोतु । स्वाहा स्तोका विन्दवः । स्वा-
 हाकारेण च स्तोकदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृ-
 तीनाम् स्वाहाकारेण च स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु ।
 स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य । प्रयाजानुयाजा
 वै देवा आज्यपाः । स्वाहाकारेण वै देवा आज्यपाः जुषा-
 णाः सेवमानाः प्रीयमाना वा इन्द्र आज्यस्य वेतु स्वपंशं
 पिवतु त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ ११ ॥

शकरो । होता इन्द्र यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान्
 यजतु । स्वाहाकारेण मेदसो देवान् यजतु । स्वाहाकारेण
 स्तोकाणां स्तोकाविन्दूनां देवान् यजतु । स्वाहाकारेण स्वाहाकृतीनां
 देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारेण हव्य-
 सूक्तीनां हव्यसम्पन्धिसुवचनानां देवान् यजतु । स्वाहाकारेणा-
 ज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाना भवन्तः सन्तः इन्द्रा-
 ज्यं ध्यन्तु पियन्तु ॥ ११ ॥

देवं यर्हि रिन्द्रं सुदेवं देवैर्वीरवन्त स्तीर्णं वेद्या-
 मवर्धयन् । यस्नोर्वृत्तं प्राक्तोर्भृत् राया यर्हिष्मनोऽ-
 त्यंगाद् वसुधेर्न वसुधेयस्य वेतु यजं ॥ १२ ॥

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संनतोऽथ पाठक्रमः मुग्धै मु० पु०
 नाम्नि । तद्यथा । होता यक्षदिन्द्रम् । होता इन्द्रं यजतु आज्यस्य
 देवतानां स्वाहाकारेण संस्थां करोतु स्वाहाकारेण मेदसः मेदो
 देवनानां संस्थां करोतु स्वाहाकारेण स्तोकाणां स्तोकदेवतानां सं-
 स्थां करोतु स्तोका विन्दवः स्वाहाकारेण स्वाहाकृतिदेवतानां सं-
 स्थां करोतु स्वाहाकारेण च हव्यसूक्तीनां हव्यसाधुवचनानां संस्थां
 करोतु स्वाहा देवाः स्वाहाकारेण आज्यपाः देवाः प्रयाजाः जुषाणाः
 प्रीयमाना भवन्ति इन्द्र आज्यस्य धरुण होतर्यज ॥ ११ ॥

(१) देवं बर्हिः । एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राः मैत्रावरुणो
 ब्रवीति यज्ञसाधनभूतं बर्हिरिह देवता । यदेवं बर्हिः । इन्द्रमव-
 र्द्धयदिति सम्बन्धः कथम्भूतमिन्द्रम् । सुदेवम् शोभना देवा
 मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं सुदेवम् । देवैर्दीरवत् बर्हिषो
 विशेषणमेतत् । देवः हविषा दातृभिः ऋत्विग्भिः वीर
 धीरयुक्तम् । यच्च स्तीर्णं वेद्याम् यच्च बर्हिः वस्तोर्द्वैतम् अह-
 नि छूनम् यच्च अक्तो रात्रौ प्रभृतम् प्रधारितम् । वस्तोरहर्व-
 चनः अक्तो रात्रिवचनः इत्यव्ययद्वयम् । इन्द्रमवर्द्धयदिति सर्वत्र
 संबध्यते यच्च राया धनेन हविर्लक्षणेन अन्यान्यजमानान् बर्हि-
 ष्मतः बर्हिषा संयुक्तान् अत्यगाद् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात्
 तद्बर्हिः वसुवने वसुवननाय च वसुधेयस्य वसुधानाय
 धननिखननाय च धेतु पिवतु । त्वञ्च हे होतः
 यज ॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपशोः सम्यन्धिन् एवानुयाजप्रैषाः । देवता बर्हि-
 रादयः ॥ अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः देवं बर्हिः
 संहानुयाजदेवता इन्द्रमवर्द्धयत् पुष्पाति । किम्भूतं बर्हिः सुदेवं
 शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत । तथा देवैः दातृभिः ऋत्विग्भिः

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संप्रतोऽयं पाठक्रमः मुन्यर्हं मु० पु०
 नास्ति । तद्यथा । देवं बर्हिः । एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राः मैत्रा
 वरुणो ब्रवीति बर्हिरिह देवता यत् बर्हिर्देवः शोभना देवा मरुदाद-
 यो यस्य तामिन्द्रमवर्द्धयत् किम्भूतं बर्हिः देवैर्दातृभिः ऋत्विग्भिः
 कृत्वा धीरवत् । धीरयुतं तथा वेद्यां स्तीर्णं वस्तोः अहनि वृतं नू-
 नम् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रधारित वस्तोः अक्तोः इत्यव्ययद्वयं प्रेमाद-
 र्हीनशावाचकं यच्च बर्हिः राया धनेन बर्हिषा बर्हिष्मतः बर्हिषा
 युक्तानन्यान् यजमानान् अत्यगाद् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात्
 तद्बर्हिः वसुवने वसुवननाय वसुधेयस्य वसुधानाय धननिखननाय
 धेतु पिवतु हे होतः त्वं च यज एवमग्रेऽपि ॥ १२ ॥

धीर्यत् धीर्युतम् । वेधां स्तीर्णमाच्छादितम् । घस्तोरहनि
वृत्तं लूनम् धातुनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षण
भृतम् घस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमादहनिशावाचकम् । यत् यर्हिः
राया हर्षिलक्षणेन घनेन यर्हिभ्रतः यर्हिपा युक्तानन्यान् यागानत्य-
गात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् यर्हिः वसुवने वसुवनाय
घनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय
यजमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिवतु । वसुवने वसुधेयस्ये-
ति सप्तर्षीपृष्ठौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोत ! त्वमपि यज्ञ । एवमपे
ऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

देवीद्वारं इन्द्रं संघाते वीड्वीर्यामन्नवर्धयन् । आ
वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वणं रेणुक-
काटं नुदन्तां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञं ॥ १३ ॥

(१) देवीद्वारः यज्ञगृहद्वार उच्यते या देव्यो यज्ञगृहद्वारः
इन्द्रम् यामन् यामनि कर्मप्राप्तौ सत्याम् अवर्द्धयन् । याश्च संघाते
देहलीरूपाटपुटार्गलादिसंघाते सति वीड्वीः ददाः । नहि संघा-
तमन्तरेण तासां ददत्वमुपपद्यते । ता इदानीम् आ आभिमु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित
पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवीद्वारः । अत्र द्वारः गृहद्वारः याः द्वारे
देव्यो यामः यामनि कर्मणि इन्द्रमवर्द्धयन् किम्भूताः सङ्घाते
देहलीरूपाटपुटार्गलादिसङ्घाते सति वीड्वीः ददाः नहि सङ्घातमन्तरेण
तासां ददत्वमुपपद्यते । ता इदानीम् आ आभिमु-
स्येन । स्थित्वा रेणुककाटं काटः कूपः ककारः कुत्सितार्थः रेणुभिः
कुत्सितो यः काटस्तम् अपनुदन्ताम् अपनयन्तु काटशं कूपं
तरुणेन कर्मक्षमेण वत्सेन मविता मङ्घिर्हिसायाम् मयनं मः शत्रूणां
हिसावतां कुमारेण च अर्वाणम् अर्यते गम्यते यस्मिन्निति
अर्वा तं वत्सैः पुत्रैश्च यत्र पत्यते तं कूपम् उपलक्षणमेतत् यज्ञ-
भंशकराणि कृपाशीनि यज्ञमार्गादिपनयन्तिवत्यर्थः व्यन्तु च ॥ १३ ॥

ख्येन स्थित्वा वत्मेन तरुणेन कर्मक्षमेण कुमारणे च मीयता
मीङ् हिंसायाम् । शत्रूणां हिंसावतामप अर्वाणम् रेणुककाटम्
समासपदमेतत् नुदन्ताम् । इति पदानि अपनुदन्तामपनयन्तु ।
वत्सैः पुत्रैश्च अर्बते गम्पते पत्यते यस्मिन्नित्यर्वा तमर्वाणम् ।
रेणुककाटम् । काटः कूपः । ककाराभ्यासः कुत्सार्थः । रेणुः
पूर्णः कुत्सितः कूपः रेणुककाटः । तं रेणुककाटम् उपलक्षणमेतत्
यज्ञभ्रंशकराणि कूपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः । वसुवन-
नाय वसुनिधानाय च व्यन्तु पिबन्तु त्वमपि हे होतर्यज ॥१३॥

एकाधिका शकरी । वसुगृहद्वारोऽप्र देवताः । यच्छन्ति निय-
ता भवन्ति क्रतियज्ञो यथेति याम कर्म यमेरनिष्प्रत्ययो वृद्धिश्च
सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् ।
कीदृशो द्वारः सघाते देहलोकपाटद्वारशापागलादिसमूहे सति
वीङ्घीः वीङ्घ्यः दृढाः सहातं विना न द्वारां दृढत्वं स्यात् ।
ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः कुत्सितः काट-
ककाटः रेणुभिः कृत्वा ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां नि-
यत्तयन्तु । क्रिमित्यतो विशेषणे । कीदृशं कूपं वत्सेन गोपु-
त्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्बते गम्पते
यत्रेत्यर्वा तम् ऋ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा०
३, २, ७५) यनिष्प्रत्ययः । कीदृशेन मीयता मीङ् हिं-
सायां मयनं मीः क्विप् मीरस्यास्ति मीयान् तेन हिंसाशीलेन ।
हिंसाशीलाश्चञ्चला उच्चलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं
कूपमपनुदेत्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवी उपासानक्तेन्द्रं यज्ञे प्रपत्युहेताम् । देवी
शः प्रायांसिष्टां सुधीति सुधिते वसुवने वसुधेपत्य
वीतां यज ॥ १४ ॥

(१) देवी उपासा नक्ता । ये देव्यां उपाश्च नक्ता रात्रिश्च इन्द्रं यज्ञे प्रयति गच्छति वर्तमाने अहंताम् आहृतवत्यां वर्द्धनाय । ये च देव्यां देवीविंशः । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्यादिकाः प्रति अयासिष्टाम् गतवत्यां स्वेन सम्भोगेन । यद्वा । देव्यां वा पता विशो यत्पशव इति श्रुतिः देवीविंशः यज्ञाद्भूतान्पशुन्प्रति अयासिष्टां गतवत्यां अनुयाज्ञेषु हि तयोर्भाग इत्यभिप्रायः । ये च सुप्रीते साधुप्रीते । ये च सुधिते साधुहिते । तं वसुवननाय वसुनिधानाय च धीतां पिवतां त्वमपि हं होतर्षज ॥ १४ ॥

प्राज्ञा उष्णिक् । उपाश्च नक्ता च उपासानक्ता समासे उपः शान्दम्य उपसादेशः अहंताभिष्टाव्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमहंतामाहृतवत्यां । प्रति प्रयत् प्रपूर्वादिणः शतृ । ये च देवीः देवसम्बन्धिर्नाविंशः प्रजाः प्रायासिष्टां प्रगतवत्यां यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः । तं च धीतं पिवताम् । कौटुह्यां सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतयां हिते ॥ १४ ॥

देवी जोष्टी वसुधिते देवमिन्द्रमर्षिताम् । अया-
व्यन्याद्या उपापुंसान्या वक्षुषु चार्याणि यजमाना-

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोष्यं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पुस्तकं नाम्नि तद्यथा । देवी उपासा नक्ता । उपाश्च नक्ता रात्रिः ये पते देवी यज्ञे प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति इन्द्रम् आहंताम् आहृतवत्यां ये च देव्यां देवीः विंशः वसवो रुद्रा आदित्याः विश्वे देवा मरुत इत्यादिकाः प्रति प्रयासिष्टां गतवत्यां स्वेन सम्भोगेन यद्वा देव्यां वा पता विशो यत् पशव इति श्रुतेः । यज्ञाद्भूतान्पशुन् प्रति अयासिष्टाम् अनुयाज्ञेषु हि तयोर्भागः । कौटुह्यां सुप्रीते साधुप्रीते सुधिते साधुहिते तं च धीताम् ॥ १४ ॥

य शिश्विने वसुधने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १५ ॥

(१) देवी जोषी । देव्यो जोषयिष्या । इदानीन्देवनाविस्त्वः ।

घावापृथिव्याविति वाहो रात्रे इति वा । सस्यञ्च समा चेति
कात्यक्यः ये देव्यो जोषयिष्या । वसुधिता वसुधान्यं याते व-
सुनो धारयिष्या वा । ये च देवामिन्द्रम् अवर्द्धताम् अवर्द्ध-
यताम् । अयाव्यन्याघा द्वेषांसि ययोश्च मध्ये अया-
वि । यु पृथग्भावे पृथक् करोति लकारव्यत्ययः । अन्या एका
अघा अघानि, पापानि द्वेषांसि, च दौर्भाग्यानि आ अन्यावसत्
वसु धार्याणि यजमानाय । अन्या एका आवसत् आवहति व-
सुनि वरणीयानि यजमानार्यम् । केषुभूते शिसिते विदितवेद्ये
तत्त्वहे । ते च वसुधननाय वसुधानाय च वीतां पिशतान्त्वम-
पि हे होतर्यज ॥ १५ ॥

एकाधिकानि जगतां । जोषी जुषेते ते जोष्यां प्रीतियुक्ते
देवी देव्यो वसुधिता वसुनो धनस्य धिते र्गण याम्यां ते घा
घापृथिव्यो अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्यक्यः
नेहो ९ मन्त्रे इन्द्र देवमवर्द्धतामवर्द्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या
(अथैष्यां ४५) इन्द्र देवमवर्द्धतामवर्द्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या
एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु
पृथग्भावे दूरीकरोति यौतश्चिम् लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठः मुम्बा
मुद्रित पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवी जोषी । जोषी जोषयिष्ये प्रीते
वसुधिता वसुनो धारयिष्या देवो देव्यो घावापृथिव्यो अहोरात्रे
घा इन्द्रं देवम् अवर्द्धताम् अवर्द्धयतां तयोर्मध्ये अन्या एका आप
अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे
पृथक् करोति लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया यजमानाय धार्यानि
वरणीयानि वसु वसुनि आवसत् आवहति । केषुभूते ते विदितवेद्ये
तत्त्वहे ते च वीतां पिशताम् ॥ १५ ॥